

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΦΛΩΡΙΝΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΜΣ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ, ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΟΠΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Διπλωματική Εργασία:

**«Πρόσφυγες από τις βουλγαροκρατούμενες περιοχές στη γερμανοκρατούμενη
Μακεδονία: 1941-1945»**

Της φοιτήτριας

Πεχλιβάνη Θεοπούλας

ΑΜ: 681

Επιβλέπων: Δορδανάς Ευστράτιος

Βαθμολογητές: Ηλιάδου-Τάχου Σοφία

Βλασίδης Βλάσιος

ΦΛΩΡΙΝΑ

2021

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	5
ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΕΣ ΚΑΤΟΧΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ (1912-1944).....	5
1. Α' Βουλγαρική Κατοχή (1912-13).....	6
2. Β' Βουλγαρική Κατοχή (1916-18).....	13
3. Γ' Βουλγαρική Κατοχή (1941-1944).....	18
4. Η βουλγαρική πολιτική στις κατεχόμενες περιοχές.....	23
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ.....	32
ΠΑΛΗΘΥΣΜΙΑΚΕΣ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΒΟΥΛΓΑΡΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ... 32	
1. Απελάσεις ελληνικού πληθυσμού.....	33
2. Εντατικοποίηση προσφυγικών ροών.....	39
3. Προσπάθεια ανακατανομής των προσφύγων.....	41
4. «Παράνομες» μετακινήσεις προσφύγων.....	43
6. Μετακινήσεις άλλων εθνοτικών ομάδων.....	54
7. Βουλγαρικός Εποικισμός.....	56
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ.....	62
ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΠΕΡΙΘΑΛΨΗΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΘΡΑΚΗ.....	62
1. Οι κρατικές ενέργειες για τη περίθαλψη των προσφύγων.....	62
2. Η ιδιωτική πρωτοβουλία στο έργο της περίθαλψης των προσφύγων.....	88
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ.....	102
Η ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΗΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΘΡΑΚΗ.....	102
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	137
ΠΗΓΕΣ.....	126
Α. Πρωτογενείς πηγές.....	126
Β. Δευτερογενείς πηγές – Βιβλιογραφία.....	128

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

«Η σχέση με την ιστορία συνήθως γίνεται πιο εύκολη όσο περισσότερο απομακρυνόμαστε χρονικά από τα γεγονότα. Θετικές μνήμες λαμπρύνονται, μνήμες αρνητικές ξεθωριάζουν, οι παλιές γενιές, που ενδεχομένως θα εξέφραζαν αντίλογο, φεύγουν με τη νομοτέλεια των βιολογικών ρυθμών [...]. Το φαινόμενο της «δεύτερης ζωής» των ιστορικών γεγονότων -στο δημόσιο λόγο όπως και στην επιστημονική έρευνα- ήταν ιδιαίτερα ισχυρό εκεί όπου η επίσημη μνήμη είχε εξοστρακίσει την αυτούσια συλλογική μνήμη των λαών στη χειμερία νάρκη των αποσιωπήσεων».¹

Ο τερματισμός του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου δημιούργησε τη πεποίθηση ότι όλα τα δεινά του πολέμου είχαν τελειώσει. Ωστόσο, από τη στιγμή εκείνη, ο πόλεμος άρχισε να αποτελεί αντικείμενο δημόσιων συζητήσεων, επαληθεύοντας τη ρήση του ιστορικού Χάγκεν Φλάισερ ότι «ως παρελθόν έχει πολύ μέλλον ακόμη». Ο εκτοπισμός και η εξόντωση του άμαχου πληθυσμού, κυρίως των Εβραίων, αποτελεί ένα από τα κορυφαία γεγονότα της κατοχικής περιόδου, για το οποίο η διεθνής ιστοριογραφία και η συλλογική μνήμη έχει προσπαθήσει να ερευνήσει και να κατανοήσει με την αρμόζουσα προσοχή, μέσα από την αξιοποίηση πολλών γραπτών και προφορικών μαρτυριών.

Κατά τη διάρκεια των σπουδών μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Θεωρητικές, ερευνητικές και διδακτικές προσεγγίσεις στην Ιστορία και την Τοπική Ιστορία», του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας, διαπίστωσα ότι, αν και η περίοδος της Κατοχής στην Ελλάδα διαθέτει περίοπτη θέση στην ελληνική ιστοριογραφία, η βουλγαρική κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης (1941-1944) κατέχει ένα πολύ μικρό μερίδιο τόσο στο επιστημονικό έργο, όσο και στη γενικότερη ιστοριογραφία της Ελλάδος. Η συλλογική έκδοση που επιμελήθηκε η Ξανθίππη Κοτσαγεώργη-Ζυμάρη και στην οποία συμμετείχαν οι Γ. Α. Καζαμίας και Τάσος Χατζηαναστασίου ήρθε να καλύψει ένα μέρος του κενού αυτού, επικεντρώνοντας κυρίως στον χαρακτήρα και στο περιεχόμενο της κατοχής, αλλά και στις συνθήκες που επικράτησαν για τον κατακτημένο πληθυσμό. Ωστόσο, η απουσία εμβάθυνσης στην κοινωνική διάσταση της κατοχής

¹Χάγκεν Φλάισερ, «Μνήμες - και αμνήμονες», στο Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49 Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Συνέχειες και ασυνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 11.

και κυρίως η πιο προσεκτική διερεύνηση της εκτόπισης και προσφυγοποίησης μιας μεγάλης μερίδας πληθυσμού από τις εστίες τους, έδωσε το έναυσμα της παρούσας μελέτης.

Η ανά χείρας διπλωματική εργασία φιλοδοξεί να εντοπίσει και να περιγράψει τα αίτια που ανάγκασαν τον πληθυσμό να μετακινηθεί από τις εστίες του, να παρουσιάσει έναν πληθυσμιακό χάρτη της μετακίνησής του, να εξιστορήσει τις δυσκολίες της καθημερινής του επιβίωσης, να περιγράψει όλες τις προσπάθειες της κρατικής και ιδιωτικής πρωτοβουλίας αναφορικά με τη περίθαλψη του μεγάλου αριθμού των προσφύγων, αλλά και τις ενέργειες για την όσο το δυνατόν ομαλότερη παλιννόστησή του μετά το πέρας του πολέμου.

Δράττομαι της ευκαιρίας στο σημείο αυτό να ευχαριστήσω ολόθερμα τους καθηγητές που δίδαξαν στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα για τον τρόπο με τον οποίο διεύρυναν την ιστορική μου σκέψη. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον επόπτη καθηγητή μου, Επίκουρο Καθηγητή του Τμήματος Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Στράτο Δορδανά. Τον ευχαριστώ για την άψογη και νηφάλια επιστημονική καθοδήγηση που μου παρείχε, καθώς και για τη στήριξη και τη κατανόηση του σε κάθε βήμα της συγγραφικής μου πορείας. Θα ήθελα επίσης να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο Θεσσαλονίκης, το Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, την Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών για τη πολύτιμη συμβολή τους στον εντοπισμό του απαραίτητου αρχειακού υλικού. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους φίλους μου και κυρίως τους γονείς μου και τον αδερφό μου διότι χωρίς την συμπαράστασή τους τίποτε δεν θα ήταν εφικτό.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΕΣ ΚΑΤΟΧΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ (1912-1944)

Η αυγή του 20ού αιώνα χαρακτηρίστηκε από καταγιστικές αλλαγές στις διεθνείς πολιτικές, οικονομικές και στρατιωτικές σχέσεις παρασύροντας, περισσότερο ή λιγότερο, όλα τα εθνικά κράτη της γηραιάς ηπείρου. Ιδιαίτερα, η σύγκρουση των εθνικισμών στον χώρο των Βαλκανίων, όπου οι εθνικές διεκδικήσεις για τις διαφιλονικούμενες περιοχές της γεωγραφικής περιοχής της Μακεδονίας αποτελούσαν διαρκώς το μήλον της έριδος, οδήγησαν σε αλληπάλληλες στρατιωτικές συγκρούσεις.

Η Βουλγαρία θεωρούσε την περιοχή της ελληνικής Μακεδονίας και της Θράκης ως ιστορικά βουλγαρικό έδαφος που βρισκόταν υπό ελληνική κατοχή. Ο βουλγαρικός εθνικισμός, με ερείσματα στον πανσλαβισμό και στη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, που είχε χαρίσει πρόσκαιρα στη Βουλγαρία αυτά τα εδάφη, καθώς και με το πρόσχημα του ιστορικού αναθεωρητισμού που προσέβλεπε στην «εθνική ενοποίηση» του βουλγαρικού λαού, έφερναν διαρκώς στο προσκήνιο την επιθυμία να διεκδικήσει όσα θεωρούσε ότι δικαιωματικά της ανήκαν.

Μέσα σε διάστημα περίπου τριάντα χρόνων, κατάφερε να προσαρτήσει τρεις φορές τα εδάφη της Ανατολικής Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης: η πρώτη κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων (1912-1913), η δεύτερη την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1916-1918) και η τρίτη κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1941-1944). Οι βουλγαρικές κατοχές έχουν αποτυπωθεί στη «συλλογική» αλλά και «ατομική μνήμη» του ελληνικού πληθυσμού των περιοχών αυτών ως βίαιες και ληστρικές κατοχές, οι οποίες πάντα συνοδεύονταν (περισσότερο ή λιγότερο) από τη πολιτική αφελληνισμού για τη δημογραφική αλλοίωση των διεκδικούμενων εδαφών.

1. Α' Βουλγαρική Κατοχή (1912-13)

Υπό το πρίσμα των εθνικιστικών οραμάτων και του διακαούς πόθου να δώσουν ένα τέλος στην οθωμανική επικυριαρχία, ώστε να επεκταθούν εδαφικά αλλά και να καταστούν ομοιογενή πληθυσμιακά, σχεδόν όλα τα νεόκοπα κράτη της βαλκανικής χερσονήσου οδηγήθηκαν το φθινόπωρο του 1912 σε μια μεγάλη πολεμική αντιπαράθεση. Οι συμμαχίες που οικοδομήθηκαν στο πλαίσιο αυτό μεταξύ της Σερβίας, του Μαυροβουνίου, της Ελλάδας και της Βουλγαρίας κατά τον Α' Βαλκανικό Πόλεμο αποδείχθηκαν ότι ήταν πρόσκαιρες και οι προοπτικές τους περιορισμένες. Λόγω της σύγκρουσης συμφερόντων μεταξύ των συμβαλλόμενων μελών, πριν την παύση των εχθροπραξιών εναντίον των οθωμανικών στρατευμάτων, είχαν ήδη αρχίσει οι ενδοσυμμαχικές προστριβές αναφορικά με τη διανομή των κατακτημένων εδαφών. Η Σερβία και η Ελλάδα, ανήσυχες από την αύξηση της δύναμης της Βουλγαρίας, αποφάσισαν να συγκροτήσουν κοινό μέτωπο, οδηγώντας λίγο αργότερα σε μια δεύτερη πολεμική σύγκρουση.

Οι ειδήσεις για τις διώξεις και τις μαζικές δολοφονίες αμάχων που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων κατέκλυζαν τον Τύπο της εποχής, κεντρίζοντας το ενδιαφέρον όλων των κρατών της Δύσης. Οι εμπλεκόμενες πλευρές έδειξαν ότι στόχος τους δεν ήταν μόνο η εξασφάλιση εδαφικών κτήσεων, αλλά και η «εθνική εκκαθάριση» ή η αντεκδίκηση σε βάρος «εχθρικών» πληθυσμών. Εξ αιτίας της έκτασης και της δριμύτητας των εχθροπραξιών, δημοσιογράφοι από τη Ρωσία, τη Μεγάλη Βρετανία, την Ιρλανδία, τις Η.Π.Α, τη Γαλλία και τη Γερμανία κατέφθαναν σε όλες τις βαλκανικές πρωτεύουσες, ώστε να συλλέξουν αποδεικτικά στοιχεία σχετικά με τις βιαιότητες των αντιμαχόμενων παρατάξεων εναντίον του άμαχου πληθυσμού.

Καθώς η κάθε πλευρά αποποιούνταν την ευθύνη των αυθαιρεσιών και η εξαπόλυση κατηγοριών σε ορισμένες περιπτώσεις ήταν εσκεμμένως μεγαλοποιημένη για πολιτικούς σκοπούς, κατέστη αρκετά δύσκολο να καθοριστεί η εγκυρότητα των πληροφοριών που διέρρεαν στον Τύπο. Οι βιαιότητες των αντίπαλων στρατευμάτων αποτέλεσαν μεταπολεμικά αντικείμενο έρευνας από τη Διεθνή Επιτροπή του Ιδρύματος *Carnegie Endowment for International Peace* των ΗΠΑ. Μέλη της επιτροπής περιόδευσαν στη Μακεδονία μετά το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων και έναν χρόνο αργότερα δημοσίευσαν τα αποτελέσματα της έρευνας. Ωστόσο, η δράση της επιτροπής και τα πορίσματά της δεν αναγνωρίστηκαν από την Αθήνα και το Βελιγράδι, που κατηγορούσαν

ορισμένα στελέχη της για σαφή φιλοβουλγαρική στάση.² Η Ελλάδα με τη σειρά της απάντησε με τη διεξαγωγή έρευνας στην περιοχή της Μακεδονίας και με την έκδοση της δικής της έκθεσης, σχετικά με τα εγκλήματα που διέπραξε ο βουλγαρικός στρατός εναντίον του ελληνικού πληθυσμού κατά τη διάρκεια της κατοχής εδαφών στη Μακεδονία και τη Θράκη. Η έκθεση αυτή βασίστηκε σε εκθέσεις, έγγραφα και επίσημες μαρτυρίες που συγκεντρώθηκαν με σκοπό να αναδείξουν και να καταδικάσουν τις βουλγαρικές βιαιοπραγίες.

Η πρώτη βουλγαρική κατοχή διήρκεσε λίγους μήνες και συγκεκριμένα από το Νοέμβριο του 1912 έως τον Ιούλιο του 1913. Ήταν λίγο πριν, αλλά κυρίως μετά την έναρξη του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου, όταν οι Βούλγαροι άρχισαν να εισέρχονται σταδιακά στην ενδοχώρα του νομού Σερρών, του νομού Ροδόπης, όπως και στους δύο όμορους νομούς Ξάνθης και Έβρου. Η αρχική αντίδραση των Ελλήνων της Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης ήταν να υποδεχθούν με χαρά και ενθουσιασμό τους ομόδοξους Βουλγάρους ως ελευθερωτές και λυτρωτές από το μακραίωνα οθωμανικό ζυγό.³ Μπορεί το διάστημα της κατοχής να ήταν σύντομο, όμως οι Βούλγαροι αποκάλυψαν ευθύς εξαρχής τις πραγματικές τους διαθέσεις και τα επεκτατικά τους σχέδια, όπως περιγράφονται στην έκθεση της ελληνικής αντιπροσωπείας.⁴

Άμεσος αποδέκτης των πολεμικών θηριωδιών του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου υπήρξε αρχικά το μουσουλμανικό στοιχείο των κοινοτήτων των βόρειων μακεδονικών και θρακικών εδαφών που βρίσκονταν υπό σερβική και βουλγαρική κατοχή.⁵ Σε γενικές γραμμές, εκκαθάρισαν όλους τους προκρίτους, εκτοπίστηκε πληθυσμός, εξαναγκάστηκαν αθρόα και βίαια να βαπτισθούν, να αλλάξουν τα ονόματά τους και να μετατρέψουν τα τζαμιά τους σε εκκλησίες. Θύματα υπήρξαν ακόμη και αθώα παιδιά και βρέφη.⁶ Στις περιοχές που κατείχε ο ελληνικός στρατός φαίνεται να υπήρξε μεγαλύτερη ανοχή, χωρίς όμως να εκλείψουν και εκεί ορισμένα βίαια επεισόδια εναντίον του αλλόθρησκου πληθυσμού.⁷ Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία της ελληνικής διοίκησης

²Panagiotis Delis, “Violence and civilians during the Balkan Wars (1912-1913)”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 20/6(2018),547. Περισσότερα για την έκθεση Carnegie βλ. Iakovos Michailidis, *The Carnegie Commission in Macedonia, Summer 1913*, http://www.macedonianheritage.gr/Contributions/contr_Carnegie_1.html [πρόσβαση στις 13/12/2019].

³Γεώργιος Κόκκινος, «100^η Επέτειος από την Απελευθέρωση των Σερρών και των Καλών Δένδρων (1913-2013)», *Σερραϊκά Σύμμεικτα*, 2 (2013), 184.

⁴*Αι Βουλγαρικοί ωμότητες εν τη Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, 1912-1913: γεγονότα, εκθέσεις, έγγραφα, επίσημοι μαρτυρίες*, Εκδόσεις Π. Δ. Σακελαρίου, Αθήνα 1914.

⁵Iakovos D. Michailidis, “Cleansing the Nation: War-Related Demographic Changes in Macedonia”, Katrin Boeckh and Sabine Rutar (ed.), *The Wars of Yesterday: The Balkan Wars and the Emergence of Modern Military Conflict, 1912-13*, Berghahn Books, New York 2018, σ. 329.

⁶*Αι Βουλγαρικοί ωμότητες*, σ. 7.

⁷Michailidis, “Cleansing the Nation”, σ. 329.

υπολογίζεται ότι σχεδόν 243.807 μουσουλμάνοι πρόσφυγες μετακινήθηκαν από τον Νοέμβριο του 1912 έως και τον Μάρτιο του 1914,⁸ ενώ από τους 140.000 μουσουλμάνους που έφυγαν από τα μακεδονικά εδάφη, μόνον 24.000 προέρχονταν από τις ελληνικές «Νέες Χώρες».⁹

Η αμοιβαία και μακράιωνη εχθρότητα μεταξύ των υποτιθέμενων συμμάχων ήταν ένα δεδομένο που δύσκολα μπορούσε να προσπελαστεί. Αναφορικά με τον βουλγαρικό στρατό, εκτός από τους μουσουλμάνους, στο στόχαστρο του βρέθηκε και ο ελληνικός πληθυσμός, ιδιαίτερα κατά τη δεύτερη φάση των Βαλκανικών Πολέμων. Άμεσος αποδέκτης υπήρξε το εκκλησιαστικό και εκπαιδευτικό καθεστώς των ελληνικών κοινοτήτων. Ελληνικές μητροπόλεις πολιορκήθηκαν και παραβιάστηκαν, ενώ παράλληλα οι μητροπολίτες παρακωλύονταν ως προς την ενάσκηση των ποιμαντορικών τους καθηκόντων, απαγορεύοντάς τους την περιοδεία στις κοινότητες των επαρχιών ή την τέλεση ιεροτελεστιών σε επίσημες εορτές. Αναγκάζονταν ακόμη να συλλειτουργούν με Βούλγαρους ιερείς, αγνοώντας τις επίσημες εκκλησιαστικές αρχές, υπό την απειλή της εκδίωξης από τις επαρχίες τους, συχνά με τη χρήση βίας σε βάρος τους.¹⁰

Οι εκκλησίες και τα σχολεία των ελληνικών κοινοτήτων υπήρξαν αντικείμενα διαρπαγής και βανδαλισμών εκ μέρους των βουλγαρικών αρχών. Στις περιοχές που κατοικούσαν και σχισματικοί, αφαιρούσαν τις περιουσίες των ελληνικών εκκλησιών και τις παραχωρούσαν σε αυτούς, ενώ στις αντίστοιχες εκκλησίες, όπου ο πληθυσμός ήταν αμιγώς ελληνικός, υφίσταντο κλοπές και λεηλασίες, ενώ παράλληλα χρησιμοποιούνταν ως στάβλοι και νοσοκομεία ή καταστρέφονταν ολοσχερώς. Την ίδια τύχη είχαν και τα ελληνικά σχολεία, καθώς σε πολλά μέρη χρησιμοποιήθηκαν ως καταλύματα του στρατού. Χαρακτηριστική ήταν και η εκδίωξη του διδακτικού προσωπικού, που συχνά έπεφτε θύμα ξυλοδαρμών και φυλακίσεων. Οι δε γονείς πέζονταν να στείλουν τα παιδιά τους σε βουλγαρικά σχολεία. Επιπλέον, επιβλήθηκε η αποκλειστική χρήση της βουλγαρικής γλώσσας στη διδασκαλία και στις ιεροτελεστίες, ενώ άλλαξαν και όλες οι επιγραφές.¹¹

Περιορισμοί τέθηκαν ακόμη και στις πολιτικές αρχές των περιοχών που βρίσκονταν υπό κατοχή. Στις Σέρρες, τη Δράμα, τη Καβάλα, το Δοξάτο, την Ξάνθη και άλλες κοινότητες, καταργήθηκαν οι δημοτικές και κοινοτικές αρχές και εγκαταστάθηκαν αμέσως βουλγαρικές πολιτικές και στρατιωτικές αρχές, δηλαδή αστυνομία, στρατός, δήμαρχοι, πρόεδροι και

⁸ Στο ίδιο, σ. 333.

⁹ Λουκιανός Χασιώτης, «Από την πολυεθνική αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος: η Μακεδονία στα 1912-1923», *Η Θεσσαλονίκη και η Βαλκανική ενδοχώρα 100 χρόνια μετά*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, Δεκέμβριος 2014, στο <http://www.imma.edu.gr/imma/history/11.html> [πρόσβαση στις 20/2/2020].

¹⁰ *Αι Βουλγαρικά ωμότητες*, σ. 9.

¹¹ *Αι Βουλγαρικά ωμότητες*, σσ. 11-12.

γραμματείς, αλλάζοντας την εσωτερική δικαιοδοσία και επιβάλλοντας την αποκλειστική χρήση της βουλγαρικής γλώσσας σε όλες τις επίσημες αναφορές, εκθέσεις και διαταγές. Ακόμη, ανεστάλη η λειτουργία των λεσχών, συλλόγων, αδελφοτήτων των ελληνικών κοινοτήτων και έγινε προσπάθεια να παρουσιασθούν στη θέση τους διάφορες βουλγαρικές.¹²

Ένας ακόμη τομέας που είχε πληχθεί σοβαρά ήταν το εμπόριο. Οι βουλγαρικές αρχές έθεταν εμπόδια στις εμπορικές συναλλαγές των Ελλήνων εμπόρων και στην ελεύθερη μεταφορά των εμπορευμάτων μέσω του σιδηροδρόμου και αποκλείοντας το λιμάνι της Καβάλας. Ζητούσαν πιστοποιητικά ταυτότητας από τους ταξιδιώτες που προέρχονταν από ελληνικές πόλεις και απέρριπταν όλα τα πιστοποιητικά που προέρχονταν από τις ελληνικές μητροπόλεις και τις κοινοτικές αρχές. Οι Έλληνες έμποροι έπρεπε να εξαγοράζουν με υπέρογκα ποσά τους Βούλγαρους υπαλλήλους, ώστε να εξασφαλίσουν τη δυνατότητα να φορτώνουν και να μεταφέρουν τα εμπορεύματά τους μέσω των σιδηροδρόμων, ενώ αντίθετα διευκόλυναν τις εμπορικές δραστηριότητες των Βούλγαρων εμπόρων. Σκανδαλώδης ήταν και η παρέμβαση των βουλγαρικών αρχών στην εμπορική αλληλογραφία, καθώς οι ταχυδρομικοί σάκοι κατακρατούνταν και στα ατιμόπλοια που πραγματοποιούσαν δρομολόγια για να εξυπηρετήσουν τη ταχυδρομική συγκοινωνία, τους απαγορεύτηκε η είσοδος στα λιμάνια που βρίσκονταν υπό βουλγαρική κατοχή, θέτοντας έτσι καίριο πλήγμα στο ελληνικό εμπόριο. Μέχρι και η ιδιωτική αλληλογραφία τέθηκε σε λογοκρισία, γεγονός που συνετέλεσε στην μη έγκαιρη γνωστοποίηση των βουλγαρικών παραβάσεων.¹³

Την ίδια στιγμή, οι ιδιωτικές περιουσίες του ελληνικού πληθυσμού έγιναν αντικείμενο λεηλασίας και λαφυραγώγησης. Στις αγροτικές περιφέρειες οι βουλγαρικές πολιτικές και στρατιωτικές αρχές διενεργούσαν επιτάξεις σε αποθήκες με σιτηρά και σε κοπάδια χωρίς την απαραίτητη χρηματική αποζημίωση, ενώ παράλληλα στις πόλεις εφάρμοσαν το σύστημα της δι' αποδείξεως πληρωμής των εμπορευμάτων και των ειδών πρώτης ανάγκης, οι οποίες όμως ήταν πλαστές και συχνά το αντίτιμο που έδιναν ήταν σε εξευτελιστικές τιμές. Σε δεκάδες εκατομμύρια δραχμές ανέρχεται η αξία των εμπορευμάτων που κατέσχεσε με τους παραπάνω τρόπους ο βουλγαρικός στρατός για να συντηρηθεί. Στο στόχαστρο τέθηκαν και οι εύπορες κατοικίες, τις οποίες κατελάμβαναν οι Βούλγαροι αξιωματικοί και ανάγκαζαν τους ιδιοκτήτες να διαμείνουν σε

¹² *Αι Βουλγαρικά ωμότητες*, σ.12.

¹³ *Αι Βουλγαρικά ωμότητες*, σ. 14.

άλλα οικήματα. Συχνά αφαιρούσαν την κινητή περιουσία που έβρισκαν εντός των σπιτιών, όπως έπιπλα και αντικείμενα αξίας, και τα έστελναν στη Βουλγαρία.¹⁴

Άλλο μέσο τρομοκράτησης του πληθυσμού των κατεχόμενων περιοχών, εκτός από τις αθρόες παράνομες φυλακίσεις, κρατήσεις και κακοποιήσεις σε βάρος των κατοίκων, ήταν και η εφαρμογή του μέτρου της στρατολόγησης. Το μέτρο αυτό εφαρμόστηκε κυρίως στους ορθόδοξους κατοίκους και σε όσους είχαν ελληνική εθνική συνείδηση, ενώ αντιθέτως απαλλάσσονταν όσοι προσχωρούσαν στην βουλγαρική Εξαρχία. Η στρατολόγηση εξυπηρετούσε δυο βασικούς σκοπούς για το βουλγαρικό κράτος: α) αφενός την ενδυνάμωση του στρατού, μετά την αποσύνθεση που σημειώθηκε από τις ήττες που υπέστη από τον ελληνικό και σερβικό στρατό, και αφετέρου, β) το οικονομικό όφελος από την είσπραξη χρηματικών ποσών για την απαλλαγή από τη στρατιωτική θητεία.¹⁵

Με τη νικηφόρα έκβαση των πολεμικών επιχειρήσεων εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πραγματοποιήθηκε στις 30 Μαΐου 1913 στο Λονδίνο η συνδιάσκεψη των εμπόλεμων μερών και υπογράφηκε η αντίστοιχη Συνθήκη Ειρήνης. Η Υψηλή Πύλη υποχρεώθηκε να παραχωρήσει όλα της τα εδάφη δυτικά της γραμμής Αίνου – Μηδείας στους συμμάχους, ενώ ταυτόχρονα παραιτούνταν των κυριαρχικών δικαιωμάτων της στην Κρήτη. Η Σερβία και η Ελλάδα είχαν καταστήσει ευθύς εξ αρχής σαφές ότι δεν επρόκειτο να εγκαταλείψουν τις κτήσεις τους. Από την άλλη πλευρά, η Βουλγαρία, έχοντας να αντιμετωπίσει την οργή των βουλγαρομακεδονικών οργανώσεων, που θεωρούσαν ότι αδικώς είχε αποκοπεί από όλα τα σημαντικά μακεδονικά αστικά κέντρα, διεκδικούσε μερίδιο στην Μακεδονία και όχι στη Θράκη, καθώς στις κατεχόμενες περιοχές ο βουλγαρικός πληθυσμός αποτελούσε μειονότητα.¹⁶

Παράλληλα, η Αυστροουγγαρία προσπαθούσε να προσεταιριστεί τη Βουλγαρία με σκοπό τη διάλυση της βαλκανικής συμμαχίας, η οποία έθετε σε κίνδυνο τα συμφέροντά της στην περιοχή. Η Σερβία και η Ελλάδα, ανησυχώντας από την αύξηση της ισχύος της Βουλγαρίας, αποφάσισαν να συγκροτήσουν κοινό μέτωπο εναντίον της. Κατά τη διάρκεια ακόμη των διαπραγματεύσεων στο Λονδίνο, η εν λόγω συμμαχία επικυρώθηκε με την υπογραφή ελληνοσερβικής συνθήκης Ειρήνης, Φιλίας και Αμοιβαίας Συνεργασίας στις 19 Μαΐου/13 Ιουνίου 1913.¹⁷

¹⁴ *Αι Βουλγαρικοί ωμότητες*, σ. 16.

¹⁵ *Αι Βουλγαρικοί ωμότητες*, σσ. 16-17.

¹⁶ Χασιώτης, «Από την πολυεθνική αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος».

¹⁷ Για τα Βαλκανικά Σύμφωνα Φιλίας βλ. Στράτος Δορδανάς, «Βαλκανικά Σύμφωνα Φιλίας, 1912-1941», *Βαλκάνια 1913- 2011, Εκατό Χρόνια Θύελλες και Χίμαιρες*, Αφοί Κυριακίδη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2012, σσ. 119-126.

Η λανθασμένη διαχείριση της εξωτερικής πολιτικής σε συνδυασμό με την υπερεκτίμηση των δυνατοτήτων του βουλγαρικού στρατού, οδήγησε τη βουλγαρική ηγεσία να λάβει την απόφαση της επίθεσης ταυτόχρονα εναντίον των ελληνικών και σερβικών θέσεων και έτσι να ξεκινήσει έναν νέο διμέτωπο αγώνα εναντίον των παλαιών της συμμάχων. Κατά τη δεύτερη φάση των Βαλκανικών Πολέμων, η Βουλγαρία βρέθηκε χωρίς την στήριξη της Ρωσίας, ενώ λίγο αργότερα η Ρουμανία και η Οθωμανική Αυτοκρατορία κήρυξαν και αυτές με την σειρά τους πόλεμο εναντίον της. Η Βουλγαρία έμεινε ουσιαστικά απομονωμένη και εκτεθειμένη, καθιστώντας τον αγώνα της άνισο.

Με τα ανοιχτά μέτωπα με τα οποία ήρθε αντιμέτωπος ο βουλγαρικός στρατός, φαινόταν ότι η πλάστιγγα έγερνε σε βάρος του. Όσον αφορά τις ελληνικές πολεμικές επιχειρήσεις, φάνηκε εξ αρχής ότι η Βουλγαρία είχε απωλέσει την πρωτοβουλία των κινήσεων, αναγκάζοντας την να υποχωρήσει προς τη Στρώμνιτσα και τις Σέρρες, διαπράττοντας ταυτόχρονα βιαιότητες κατά των ελληνικών πληθυσμών. Η Νιγρίτα, οι Σέρρες και το Δοξάτο ήταν οι πόλεις που βίωσαν περισσότερο την εκδικητική μανία των Βουλγάρων και υπέστησαν τις μεγαλύτερες καταστροφές.¹⁸ Ο ελληνικός στρατός συνέχισε την καταδίωξη του βουλγαρικού στρατού και μετά τις μάχες της Δοϊράνης, της Στρώμνιτσας και του Δεμίρ Χισάρ (σημερινό Σιδηρόκαστρο), κατέλαβαν τις Σέρρες και τη Δράμα. Η 8^η Μεραρχία προήλασε στη Θράκη και κατέλαβε προσωρινά την Ξάνθη και την Κομοτηνή. Στις 18 Ιουλίου 1913 ο βασιλιάς της Βουλγαρίας Φερδινάνδος ζήτησε και πέτυχε ανακωχή των πολεμικών επιχειρήσεων με την παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων.

Στις 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1913 υπογράφηκε τελικά από τις εμπόλεμες πλευρές (Ελλάδα, Ρουμανία, Σερβία και Μαυροβούνιο από τη μία πλευρά και Βουλγαρία από την άλλη) η συνθήκη του Βουκουρεστίου, με την οποία έληξε και τυπικά ο Β' Βαλκανικός Πόλεμος. Τα ελληνοβουλγαρικά σύνορα καθορίζονταν από τα σερβοβουλγαρικά στο όρος Μπέλες ως τις εκβολές του ποταμού Νέστου. Η Ρουμανία έλαβε το τετράγωνο Σιλιστρίας - Τουτουκάιας – Μπαλτσίκ και τα σερβοβουλγαρικά σύνορα καθορίστηκαν στη γραμμή του Άνω Αξιού. Η Μακεδονία μοιράστηκε ανάμεσα στην Ελλάδα (52% περίπου των εδαφών), τη Σερβία (38%) και

¹⁸Αγαθάγγελος Κωνσταντινίδης (Μητροπολίτης Δράμας), *Αι δραματικά περιπέτειαι Δράμας μέχρι της Απελευθέρωσης αυτής*, Καβάλα 1913, σσ. 64-65. Alan Kramer, *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War*, Oxford University Press, New York 2007, σ. 138. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα γεγονότα βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Βιώματα του Μακεδονικού Ζητήματος, Δοξάτο Δράμας, 1912-1946*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2014.

τη Βουλγαρία (10%). Η Σερβία είχε αποκτήσει τη Βόρεια Μακεδονία με τις πόλεις Κουμάνοβο, Περλεπέ, Μοναστηρίου (Βιτώλια) και Γευγελής. Η Ελλάδα απέκτησε τη Θεσσαλονίκη, την Καβάλα, τις Σέρρες, το Κιλκίς, την Έδεσσα, την Κατερίνη, την Κοζάνη, τα Γρεβενά, την Καστοριά και τη Φλώρινα, ενώ εντάχθηκε και η μοναστική κοινότητα του Αγίου Όρους, με καθεστώς αυτοδιοικήσεως. Στη Βουλγαρία δόθηκε η Στρώμιτσα και η Άνω Τζουμαγιά (σημερινό Μπλαγκόεβγκραντ), διατήρησε το Μελένικο και το Νευροκόπι στην Β.Α. Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη μέχρι το λιμάνι του Δεδέαγατς, καθιστώντας το όνειρο της για έξοδο στο Αιγαίο πραγματικότητα, έστω και προσωρινά.¹⁹

¹⁹Χασιώτης, «Από την πολυεθνική αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος».

2. Β΄ Βουλγαρική Κατοχή (1916-18)

Η εύθραυστη ισορροπία δυνάμεων όπως είχε διαμορφωθεί κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους και οι εδαφικές ρυθμίσεις που είχαν καθορισθεί με την Συνθήκη του Βουκουρεστίου, δημιούργησαν ένα κλίμα αμφισβήτησης, κυρίως από τη πλευρά της Βουλγαρίας που θεώρησε ότι είχε αδικηθεί κατάφορα. Όταν η Γερμανία προσπάθησε να προσεταιριστεί τη Βουλγαρία, αμέσως μετά την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ώστε να άρει την μέχρι πρότινος ουδετερότητά της, ο βασιλιάς Φερδινάνδος της Βουλγαρίας αποφάσισε να συνυπογράψει μυστικό σύμφωνο στρατιωτικής συνεργασίας τον Οκτώβριο του 1915, επανορθώνοντας με αυτό το τρόπο για τη συμφορά που υπέστη η χώρα το 1913. Επιθυμία του βουλγαρικού κράτους ήταν να διεκδικήσει αποφασιστικά και αμετάκλητα τις εθνικές τις βλέψεις στα γειτονικά εδάφη, τα οποία θεωρούσε δικαιωματικά δικά της.

Τον Μάιο του 1916, γερμανικά και βουλγαρικά στρατεύματα εισέβαλαν στην ελληνική Μακεδονία. Άνδρες της δεύτερης βουλγαρικής στρατιάς, κινήθηκαν αστραπιαία και παρά τις περί του αντιθέτου αρχικές διαβεβαιώσεις, κατέλαβαν στρατηγικά σημεία της μακεδονικής ενδοχώρας. Αμήχανη ήταν η αντίδραση των ελληνικών στρατιωτικών μονάδων, τα οποία, υπακούοντας σε άνωθεν εντολές, δεν προέβαλαν καμία αντίσταση. Μοναδική εξαίρεση αποτέλεσε το 18ο Σύνταγμα Πεζικού της 6ης Μεραρχίας με διοικητή τον συνταγματάρχη Χριστοδούλου.²⁰ Η εισβολή αυτή πραγματοποιήθηκε κατά παράβαση των διμερών συμφωνιών που είχαν προηγουμένως συνάψει τα βαλκανικά κράτη, γεγονός που επαναβεβαίωσε με τον πλέον εμφανικό τρόπο, ότι οι περιφερειακού τύπου συμμαχίες και τα σύμφωνα φιλίας δεν ήταν σε θέση να εξασφαλίσουν αποτελεσματικά τις προσδοκίες προστασίας απέναντι στο ενδεχόμενο μιας ενδεχόμενης διεθνούς εμπλοκής ή κήρυξης γενικευμένου πολέμου. Η κυβέρνηση Σκουλούδη, στη προσπάθειά της να διατηρήσει την πολιτική της πλήρους ουδετερότητας, βρέθηκε να πιέζεται ασφυκτικά από τη πλευρά της Αντάντ και τις Κεντρικές Δυνάμεις, ώστε να παράσχει στρατιωτικές διευκολύνσεις, ή να προσχωρήσει στο πλευρό του κάθε αντίπαλου σχηματισμού. Έτσι, χωρίς να υπάρχει κάποια επίσημη εμπόλεμη κατάσταση μεταξύ Ελλάδος και Βουλγαρίας, το ελληνικό κράτος παρέδωσε αμαχητί τα οχυρά του Ρούπελ και τον Αύγουστο την πόλη της Καβάλας,

²⁰Ιάκωβος Μιχαηλίδης, «Η βουλγαρική εισβολή στην Ανατ. Μακεδονία», *Καθημερινή*, στο <https://www.kathimerini.gr/438308/article/epikairothta/ellada/h-voylgarikh-eisvolh-sthn-anat-makedonia> [πρόσβαση στις 10/ 12/ 2019]. Για μια εμπειρισταωμένη μελέτη σχετικά με τα γεγονότα της δεύτερης βουλγαρικής κατοχής της Ανατολικής Μακεδονίας, βλ. Σπυρίδων Σφέτας, *Όψεις της βουλγαρικής κατοχής στην ανατολική Μακεδονία, 1916-1918* Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2020.

εγκαινιάζοντας μια καινούρια περίοδο κατοχής στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη από το βουλγαρικό στρατό.

Η περίοδος της δεύτερης βουλγαρικής κατοχής διακρίνεται σε δυο επί μέρους φάσεις, οι οποίες σηματοδοτούνται από δυο γεγονότα. Το πρώτο αφορά τη μεταφορά του Δ' Σώματος Στρατού στο Γκέρλιτς της Γερμανίας τον Σεπτέμβριο του 1916, μετά την παράδοσή του στον γερμανικό στρατό. Έκτοτε, οι βουλγαρικές στρατιωτικές δυνάμεις προσπάθησαν να εφαρμόσουν συστηματικά ένα έμμεσο πρόγραμμα εξόντωσης του ελληνικού πληθυσμού, προσπαθώντας παράλληλα να διατηρήσουν τα απαραίτητα προσχήματα, καθώς η Ελλάδα διατηρούσε ακόμη την ουδετερότητά της. Το δεύτερο γεγονός, που εγκαινίασε και τη σκληρότερη φάση της δεύτερης κατοχής, ήταν η είσοδος της Ελλάδος στον πόλεμο στο πλευρό των δυνάμεων της Αντάντ τον Ιούνιο του 1917, δίνοντας την ευκαιρία στη Βουλγαρία να εφαρμόσει μια επιθετικότερη τακτική έναντι του κατεχόμενου πληθυσμού.²¹

Η είδηση της εισόδου των βουλγαρικών στρατευμάτων στην πεδιάδα των Σερρών τον Αύγουστο του 1916 προκάλεσε ένταση και αναταραχή στους κατοίκους της Ανατολικής Μακεδονίας. Αναβίωσαν εκ νέου οι οδυνηρές μνήμες της προηγούμενης κατοχής κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων. Η αρχική αντίδραση του άμαχου πληθυσμού ήταν η φυγή. Ήδη από τις πρώτες ημέρες της εισβολής η Μερραρχία Σερρών, σε συνεννόηση με τα Αγγλογαλλικά στρατεύματα, εξασφάλισε τη διάβαση των κατοίκων μέσω της σιδηροδρομικής γραμμής.²² Οι διοικητικές και στρατιωτικές αρχές προσπάθησαν να καθησυχάσουν τον πληθυσμό, με σκοπό να ανακόψουν τις προσφυγικές ροές. Ωστόσο, πολλές χιλιάδες Ελλήνων κατάφεραν να προωθηθούν πέρα από τον ποταμό Στρυμόνα ή να καταφύγουν στην Καβάλα και από εκεί στη Θάσο.²³

Το γεγονός ότι οι περιοχές αντιμετώπιστηκαν από τον βουλγαρικό στρατό ως κατεκτημένο έδαφος και όχι ως φιλικό, όπως δήλωνε αρχικά η κυβέρνηση της Σόφιας, αποδείχθηκε αμέσως μετά την αποχώρηση της ελληνικής χωροφυλακής και του στρατού. Τα καταπιεστικά μέτρα εφαρμόστηκαν άμεσα, γεγονός που αποδεικνύεται μέσα από τα πρακτικά και τα πορίσματα της *Διεθνούς Διασυμμαχικής Επιτροπής*, η οποία επιχείρησε να διεξάγει έρευνα το 1919 σχετικά με την

²¹Γεωργία Μπακάλη, «Πρακτικές δημογραφικής αποδυνάμωσης του ελληνικού στοιχείου στην Ανατολική Μακεδονία κατά τη δεύτερη βουλγαρική κατοχή (1916-1918)», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 18 (2017), 234.

²²Μπακάλη, «Πρακτικές δημογραφικής αποδυνάμωσης», 232.

²³Νικόλαος Ρουδομέτωφ (επιμ.), *Τετράδια Βουλγαρικής Κατοχής. Ανατολική Μακεδονία 1916-1918. Πρακτικά εξετάσεων μαρτύρων και πορίσματα της Διεθνούς Επιτροπής για την παραπομπή των εγκληματιών στο Διεθνές Δικαστήριο*, τόμ. 2, Καβάλα 2008, σ. 15.

διάπραξη εγκλημάτων πολέμου κατά των αμάχων που διαπράχθηκαν από τα βουλγαρικά στρατεύματα.

Το σημαντικότερο όμως μέτρο των βουλγαρικών αρχών κατά των Ελλήνων ήταν η προσπάθεια αλλοίωσης της εθνολογικής σύστασης των κατεχόμενων περιοχών μέσω των μαζικών εκτοπισμών πληθυσμών. Από τον Αύγουστο του 1916 μέχρι τον Ιούνιο του 1917, πριν την επίσημη έναρξη του πολέμου μεταξύ της Ελλάδας και της Βουλγαρίας, οι εκτοπίσεις ήταν περιορισμένες, και η κακομεταχείριση ήταν συγκριτικά ηπιότερη. Οι εκτοπισμένοι, γνωστοί ως *Ντουρντουβάκια*,²⁴ ζούσαν στη Βουλγαρία υπό την επίβλεψη των βουλγαρικών αρχών, εργαζόμενοι σε Βούλγαρους ιδιώτες. Ορισμένοι πήγαν λόγω ανάγκης, έπειτα από τις υποσχέσεις των Βουλγάρων για εξεύρεση εργασίας, καθώς στον τόπο τους λιμοκτονούσαν και τα περισσότερα χωριά εκκενώνονταν ή καταστρέφονταν. Όσο λοιπόν ακόμη η Ελλάδα διατηρούσε την ουδετερότητά της, οι βουλγαρικές αρχές εκκένωσαν ολόκληρα χωριά με το πρόσχημα της ασφάλειας και της αντιμετώπισης της κατασκοπείας, εκτοπίζοντας περίπου 7-8.000 άτομα, αφού πρώτα προέβαιναν στη σύλληψη συγκεκριμένων προσώπων κύρους, όπως δάσκαλοι, ιερείς, άτομα με φιλελεύθερα πολιτικά φρονήματα, καθώς και όσων είχαν υπηρετήσει στο πλευρό των Ελλήνων ενόπλων κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα.²⁵ Οι συλλήψεις τους συνοδεύονταν πολλές φορές από βίαιους ξυλοδαρμούς και πολυήμερη ασιτία, ενώ οι συλληφθέντες οδηγούνταν ως όμηροι αρχικά στο Ποζάρεβιτς της Σερβίας, αποτελώντας το προανάκρουσμα της δεύτερης φάσης ομηρίας χιλιάδων Ελλήνων της Ανατολικής Μακεδονίας.

Με την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο τον Ιούνιο του 1917, ξεκίνησε η δεύτερη και σκληρότερη φάση των εκτοπισμών. Με απόφαση της βουλγαρικής κυβέρνησης μεταφέρθηκαν στη Βουλγαρία πρώτα οι Έλληνες δημόσιοι υπάλληλοι και κατόπιν οι άνδρες από δεκαέξι έως εξήντα ετών ή και ακόμα μεγαλύτεροι. Οι εκπατριζόμενοι συγκεντρώνονταν και στοιβάζονταν κατά πενήντα ή εξήντα σε κλειστά βαγόνια τραίνων, τα οποία προορίζονταν για μεταφορά ζώων και εμπορευμάτων, και μεταφέρονταν σε στρατόπεδο συγκέντρωσης στο Σκούμεν της Βουλγαρίας, όπου περίμεναν την τοποθέτησή τους σε κάποιο εργοτάξιο. Ανάλογα με τις ανάγκες, χωρίζονταν σε ομάδες εργατών και οδηγούνταν στο εσωτερικό της Βουλγαρίας. Η πλειονότητα εργάστηκε στην κατασκευή σιδηροδρομικών γραμμών. Εκεί τους υπέβαλλαν σε εργασία δώδεκα έως δεκαπέντε ωρών, υπό δύσκολες καιρικές συνθήκες και λιγοστό φαγητό. Η υπηρεσία Υγείας

²⁴ Η λέξη *ντουρντουβάκι* αποτελεί ελληνοποιημένη παραφθορά της βουλγαρικής λέξης *тръдови войски*, *τρούντοβι βόιτσκι* = τάγματα εργασίας ή, ίσως, του *тръдов войник*, *τρούντοβ βόινικ* = φαντάρος αγγαρείας.

²⁵ Μπακάλη, «Πρακτικές δημογραφικής αποδυνάμωσης», 234.

υπήρχε μόνο κατ' επίφαση, καθώς δεν χορηγούνταν ούτε τα στοιχειώδη (σαπούνι, φάρμακα, ρουχισμός), με αποτέλεσμα να υποφέρουν από την έλλειψη καθαριότητας, τα παράσιτα και τις ασθένειες.²⁶

Υπολογίζεται πως 42.000 Έλληνες εκτοπίστηκαν στη Βουλγαρία, από τους οποίους περίπου 12.000 δεν κατόρθωσαν τελικά να επιστρέψουν.²⁷ Ενδεικτικά μόνο, από την πόλη της Δράμας εξορίστηκαν 1.965 άτομα, από τα οποία επέστρεψαν μόνο 1.359, ενώ από την πόλη των Σερρών και τα χωριά συνελήφθησαν τον Ιούνιο του 1917 τρεις χιλιάδες περίπου άνδρες και εκτοπίστηκαν σε διάφορα μέρη της Βουλγαρίας ως όμηροι για καταναγκαστική εργασία, ενώ τρεις μήνες αργότερα συνελήφθησαν άλλοι πέντε χιλιάδες περίπου άνδρες.²⁸

Παράλληλα, εφαρμόστηκαν συστηματικά και άλλοι έμμεσοι τρόποι περιορισμού του ελληνικού πληθυσμού που παρέμεινε στην περιοχή. Μέσω των εκτεταμένων επιτάξεων σε σιτηρά και ζώα, δημιουργήθηκε μεγάλη έλλειψη τροφίμων και σε συνδυασμό με την υποχρεωτική χρήση του βουλγαρικού νομίσματος (λέβα) με την ισοτιμία ένα προς ένα, παρότι η δραχμή είχε την διπλάσια αξία, προκλήθηκε τεράστια υπερτίμηση των ειδών πρώτης ανάγκης. Την ίδια στιγμή, απαγορεύτηκε η επικοινωνία μεταξύ πόλεων και χωριών, ενώ επιβλήθηκε η καταναγκαστική εργασία, πλήττοντας άμεσα τη γεωργική παραγωγή.²⁹ Άμεση συνέπεια όλων αυτών των περιορισμών υπήρξε η εκδήλωση ενός φοβερού λιμού που στοίχισε τη ζωή σε χιλιάδες ανθρώπους.³⁰

Θάνατοι από αστιτία σημειώθηκαν πρώτα στις πόλεις και έπειτα και στα χωριά. Η μόνη πηγή σίτισης γινόταν μέσω συσσιτίων των βουλγαρικών αρχών. Η αρχική απόφαση διανομής 500 γραμμαρίων αλεύρου ανά άτομο δεν εφαρμόστηκε ποτέ και σταδιακά η προμήθεια περιορίστηκε στα 75 γραμμάρια, τα οποία διανέμονταν ανά 3-4 ημέρες στη Δράμα και 10-12 στην Καβάλα.³¹ Οι ατασθαλίες και η ανομία όμως περιορίζαν ακόμη και αυτή την πενιχρή λήψη τροφίμων. Η απελπιστική κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει οι κάτοικοι αποτυπώνεται στο γεγονός ότι έτρωγαν νεκρά ζώα, σκύλους, γάτες, χελώνες, φίδια, αγριόχορτα, ρίζες φυτών. Η βουλγαρική

²⁶ Ρουδομέτωφ, *ό.π.*, σσ. 33-36.

²⁷ Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάδα του 1910-1920*, Εκδόσεις Πυρσός, Αθήνα 1931, σσ. 106-131.

²⁸ Δημήτρης Πασχαλίδης, «Η Έκθεση του Ν. Μπακόπουλου, Νομάρχη Δράμας κατά τη δεύτερη Βουλγαρική Κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας (1916-18)», Χρήστος Π. Φαράκλας (επιμ.), *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός Συνάντησης*, Πρακτικά Ε' Επιστημονικής Συνάντησης, τόμ. 1, ΔΕΚΠΟΤΑ, Δράμα 2013, σ. 792.

²⁹ Ρουδομέτωφ, *ό.π.*, σσ. 23-24.

³⁰ Τα ευρήματα της Διασυμμαχικής Επιτροπής κάνουν λόγο για περίπου 30.000 θύματα εξ αιτίας της πείνας, αριθμό που επιβεβαιώνει και η έκθεση της Πανεπιστημιακής Επιτροπής.

³¹ Μπακάλη, «Πρακτικές δημογραφικής αποδυνάμωσης», 235.

κυβέρνηση γνώριζε για τη εκτοπισμών. Με για τα γεγονότα από τις αναφορές των στρατιωτικών αρχών αλλά και Ελλήνων, όπως των Νομαρχών της Δράμας και των Σερρών που αλληλογραφούσαν με την ελληνική Πρεσβεία στη Σόφια εκλιπαρώντας βοήθεια. Επίσης, η ελληνική κυβέρνηση υπέβαλλε πολύ συχνά έγγραφες διαμαρτυρίες στην κυβέρνηση της Βουλγαρίας, αλλά δεν εισακουόταν.³² Σύμφωνα με την έκθεση του Έλληνα πρεσβευτή στη Σόφια, Αλέξανδρου Ναούμ, υπολογίζεται ότι έως τον Απρίλιο του 1917 μόνο στην περιοχή της Καβάλας περίπου έξι χιλιάδες άτομα πέθαναν από αστία και άλλες τέσσερις χιλιάδες άτομα στη Δράμα.³³

Μετά το τέλος του Πολέμου η *Διεθνής Διασυμμαχική Επιτροπή* διενήργησε επιτόπια έρευνα σε χωριά των επαρχιών Σερρών, Δράμας και Καβάλας. Η έκθεση των αποτελεσμάτων της έρευνας περιέγραφαν γλαφυρά τα συμβάντα στην Ανατολική Μακεδονία, καθώς και τα συγκλονιστικά αριθμητικά δεδομένα των θυμάτων κατά τη διάρκεια της δεύτερης βουλγαρικής κατοχής. Περίπου 30.000 άτομα απεβίωσαν, 42.000 απήχθησαν βίαια, 12.000 μετέβησαν οικειοθελώς σε βουλγαρικό έδαφος ώστε να γλιτώσουν από την αστία, ενώ άλλα τόσα βρήκαν τον θάνατο εκεί από την πείνα και τις στερήσεις.³⁴ Συνολικά, οι ανθρώπινες απώλειες πλησίαζαν τις 50.000 σε ένα πληθυσμό 305.000 κατοίκων.³⁵

³²Ρουδομέτωφ, *ό.π.*, σ. 24.

³³Μιχαηλίδης, «Η βουλγαρική εισβολή στην Ανατολική Μακεδονία».

³⁴Αρετή Τούντα- Φεργάδη, «Η Καβάλα στα κρίσιμα χρόνια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου (1916-1918)», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 4 (1992),232.

³⁵Ρουδομέτωφ, *ό.π.*, σ. 41.

3. Γ΄ Βουλγαρική Κατοχή (1941-1944)

Οι ιρρεδεντιστικές βλέψεις στην ελληνική και γιουγκοσλαβική Μακεδονία, την ελληνική (δυτική) και τουρκική (ανατολική) Θράκη, τη νότια Δοβρουτσά, καθώς και τις επαρχίες του Πιρότ και του Βράνιε στη Σερβία, αποτελούσαν καθοριστικό παράγοντα για τη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής του βουλγαρικού κράτους καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος έδωσε στη Βουλγαρία μια ακόμη εξαιρετική ευκαιρία, ώστε να πραγματοποιήσει, στον μέγιστο δυνατό βαθμό, τις εδαφικές της διεκδικήσεις.

Όσον αφορά τις διπλωματικές σχέσεις της Βουλγαρίας με την Ελλάδα, αυτές χαρακτηρίζονταν από συχνές εντάσεις. Μια σημαντική πηγή τριβής αποτελούσε το ζήτημα της Μακεδονίας και της Θράκης, όταν με τη Συνθήκη του Νεϊγύ (1919) και της Λωζάννης (1923), η Βουλγαρία είχε χάσει την πολυπόθητη «έξοδο» στο Αιγαίο Πέλαγος, ενώ την ίδια στιγμή η ελληνική κυβέρνηση ακολούθησε πολιτική εθνικής ομογενοποίησης στη περιοχή, εγκαθιστώντας προσφυγικό πληθυσμό από τη Μικρά Ασία και τον Πόντο. Το αποτέλεσμα ήταν να ενταθούν ακόμη περισσότερο ο εθνικισμός και αναθεωρητισμός των Βουλγάρων, οδηγώντας τη χώρα σε βαλκανικό απομονωτισμό. Έτσι, τον Φεβρουάριο του 1934 υπογράφηκε το Βαλκανικό Σύμφωνο μεταξύ της Ελλάδας, Τουρκίας, Γιουγκοσλαβίας και Ρουμανίας, το οποίο στρεφόταν εναντίον των βουλγαρικών αλυτρωτικών ισχυρισμών.³⁶

Αυτόν τον εδαφικό ρεβιζιονισμό εκ μέρους της Βουλγαρίας και τις υποβόσκουσες εντάσεις φρόντισε να εκμεταλλευτεί το Βερολίνο, με απώτερο σκοπό να εξασφαλίσει τα γερμανικά οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα στην Βαλκανική χερσόνησο. Μέχρι το 1939 η Γερμανία κατείχε ηγετική θέση στις εμπορικές σχέσεις με όλα τα βαλκανικά κράτη. Ωστόσο, ο σημαντικότερος εμπορικός της εταίρος ήταν αδιαμφισβήτητα η Βουλγαρία, με εξαγωγές που έφθαναν το 67.8% και τις εισαγωγές το 65.5 %.³⁷

Όταν τον Ιούνιο του 1938 η Βουλγαρία κλήθηκε για πρώτη φορά να συνεργαστεί με τις δυνάμεις του Άξονα, ο βασιλιάς Βόρις Γ΄ κράτησε παθητική στάση. Οι λόγοι της πολιτικής ουδετερότητας που ήθελε να ακολουθήσει αρχικά η βουλγαρική ηγεσία ήταν πολλοί. Αρχικά, η αρνητική εμπειρία της από τη συμμετοχή της στο Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό των

³⁶Hans-Joachim Hoppe, "Germany, Bulgaria, Greece: Their Relations and Bulgarian Policy in Occupied Greece», *Journal of the Hellenic Diaspora*, 11/3 (1984), 43.

³⁷Hoppe, "Germany, Bulgaria, Greece", 42.

Κεντρικών Δυνάμεων υπήρξε αρκετά διδακτική. Θέλοντας να αποφύγει κάθε κίνδυνο, επιδίωξε να δει πως θα εξελιχθούν τα γεγονότα και περίμενε την κατάλληλη συγκυρία, ώστε να εξασφαλίσει ότι θα βρεθεί αυτή τη φορά με τη πλευρά των νικητών σε έναν επικείμενο πόλεμο. Έπειτα, η βουλγαρική κυβέρνηση υπέγραψε με τη Βαλκανική Αντάντ το Σύμφωνο της Θεσσαλονίκης το 1938 (31 Ιουλίου), το οποίο προέβλεπε την ειρηνική διευθέτηση των διαφορών και τον βουλγαρικό επανεξοπλισμό. Ο Ιωάννης Μεταξάς και ο Βούλγαρος ομόλογός του, Γκεόργκι Κιοσειβάνωφ, συμφώνησαν στη Θεσσαλονίκη για την κατάργηση των ρητρών όρων που είχαν τεθεί με τη Συνθήκη του Νεϊγύ και της Λοζάνης, που όριζαν αποστρατιωτικοποιημένες ζώνες στα σύνορα Ελλάδας-Βουλγαρίας-Τουρκίας, αναζωπυρώνοντας τις εδαφικές διεκδικήσεις της Βουλγαρίας.³⁸ Από την άλλη πλευρά, η βουλγαρική κυβέρνηση δε μπορούσε να αγνοήσει το ισχυρό φιλογερμανικό ρεύμα που υπήρχε στη χώρα, καθώς και τις εμπορικές της σχέσεις με το γερμανικό κράτος, όπως προαναφέρθηκε.

Παρά τους αρχικούς ενδοιασμούς, άρχισε η προσέγγιση της Βουλγαρίας με τη Γερμανία μετά τη Συνδιάσκεψη του Μονάχου (Σεπτέμβριος 1938), η οποία κορυφώθηκε με την οριστική μεταστροφή της βουλγαρικής εξωτερικής πολιτικής προς τις δυνάμεις του Άξονα.³⁹ Τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου υπήρχαν συνομιλίες με το Βελιγράδι σχετικά με από κοινού ενέργειες για πρόσβαση στο Αιγαίο Πέλαγος.⁴⁰ Η είσοδος της Ιταλίας στο πόλεμο, η κατάληψη της Αλβανίας και η εξασφάλιση στήριξης στη Ρουμανία και στην Ελλάδα εκ μέρους της Μεγάλης Βρετανίας, λειτούργησε αποτρεπτικά ώστε να βρεθεί η Βουλγαρία εκτός γερμανικής επιρροής. Στο κάλεσμα λοιπόν της Γερμανίας να συμμετάσχει στο Τριμερές Σύμφωνο, η πολιτική ηγεσία της χώρας, με τον Βασιλιά Βόρι Γ΄ και τον πρωθυπουργό της Μπογκντάν Φιλόφ, αποφάσισε να απαντήσει θετικά, επιτρέποντας τον Σεπτέμβριο του 1940 τη διέλευση των γερμανικών στρατευμάτων από τη Ρουμανία στο χώρο της με αντάλλαγμα την παραχώρηση της Νότιας Δοβρουτσάς. Ταυτόχρονα, η Σοβιετική Ένωση, προσπάθησε να προσελκύσει τη Βουλγαρία με τη σύναψη σύμβασης

³⁸Για το Σύμφωνο της Θεσσαλονίκης (31/7/1938) βλ. Dimitar Sirkov, «The Salonika Agreement of July 31, 1938», *Etudes Historiques*, 8 (1978), 349. Σπυρίδων Σφέτας, «Το σύμφωνο της Θεσσαλονίκης της 31ης Ιουλίου 1938: Διπλωματικό παρασκήνιο, ελληνικές προσδοκίες και βουλγαρικές διαψεύσεις. Συμβολή στη μελέτη των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων της δεκαετίας του '30», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 14-15 (2004), 217-234. Στράτος Δορδανάς, «Βαλκανικά Σύμφωνο Φιλίας, 1912-1941», Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, *Βαλκάνια, 1913-2011: Εκατό Χρόνια Θύελλες και Χίμαιρες*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2012, σσ. 119-126.

³⁹Ξανθίππη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, «Η παραχώρηση της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης στη Βουλγαρία εκ μέρους των Γερμανών», στο Ξανθίππη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη (επιμ.), *Η βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, 1941-1944*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, β΄ έκδ., Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007, σ.25.

⁴⁰Hoppe, "Germany, Bulgaria, Greece", 43.

αμοιβαίας βοήθειας και παραχώρησης στρατιωτικών βάσεων, προσφέροντας ολόκληρη τη δυτική και ανατολική Θράκη σε βάρος της Τουρκίας και της Ελλάδας. Η αποστροφή όμως της βουλγαρικής κυβέρνησης προς τον κομμουνισμό και το ενδεχόμενο να παραχωρηθεί η ελληνική Μακεδονία και η Θεσσαλονίκη στη Γιουγκοσλαβία σε περίπτωση που αυτή προσχωρούσε στις δυνάμεις του Άξονα, ώθησαν την πολιτική ηγεσία να στραφεί ξεκάθαρα στο πλευρό της Γερμανίας.⁴¹

Η διπλωματική προσέγγιση μεταξύ της Βουλγαρίας και της Γερμανίας επισφραγίστηκε με την υπογραφή του Τριμερούς Συμφώνου τη 1^η Μαρτίου 1941 στη Βιέννη, το οποίο εξυπηρετούσε τα συμφέροντα και των δύο πλευρών. Από τη μεριά των Γερμανών εξασφαλιζόνταν τα μετόπισθέν τους κατά την επιχείρηση «Μπαρμπαρόσα» και μπορούσαν να αποσπάσουν τα δικά τους στρατεύματα από το βαλκανικό μέτωπο, ενώ παράλληλα, οι Βούλγαροι επωφελούνταν με την κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης, εξασφαλίζοντας έτσι την πολυπόθητη «έξοδο» τους στο Αιγαίο, που θα εκτεινόταν από την εκβολή του Στρυμόνα μέχρι και το Δέλτα του Έβρου, περιλαμβάνοντας δηλαδή και εδάφη που είχαν επικυρωθεί στη Βουλγαρία από τη συνθήκη του Βουκουρεστίου (1913) και παρέμεναν στην κατοχή της έως το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου το 1918.

Ωστόσο, δεν ικανοποιήθηκε το αίτημά της Βουλγαρίας να υπογραφεί μυστικό πρωτόκολλο που θα εξασφάλιζε νομικά τις βουλγαρικές εδαφικές διεκδικήσεις. Αντ' αυτού ο Γερμανός υπουργός Εξωτερικών, Joachim von Ribbentrop, αρκέστηκε στην επιβεβαίωση της οριστικής επίλυσης του «εδαφικού της προβλήματος», η οποία μετατέθηκε για μετά τη λήξη του πολέμου. Η Βουλγαρία, επομένως, φάνηκε να επωφελείται τα μέγιστα, επιδιώκοντας επιτυχώς το σκοπό της, χωρίς να κηρύξει τον πόλεμο στην Ελλάδα ή οποιοδήποτε άλλο μέλος των Μεγάλων Δυνάμεων και δίχως να συμμετάσχει σε πολεμικές επιχειρήσεις.⁴²

Έτσι, στις 6 Απριλίου 1941 γερμανικά στρατεύματα εισέβαλαν ταυτόχρονα στη Γιουγκοσλαβία και την Ελλάδα. Ακόμη και κατά τη διάρκεια της εκστρατείας οι Βούλγαροι πίεσαν για την πραγματοποίηση των εδαφικών υποσχέσεων, οι οποίες εκπληρώθηκαν, όταν στις 16 Απριλίου, μετά από επίσημη διαταγή του Χίτλερ, το Βερολίνο τους επέτρεψε τη προσωρινή διοίκηση του κατεχόμενου ελληνικού εδάφους. Η βουλγαρική ζώνη κατοχή εκτεινόταν σε 14.168 τετρ. χλμ., με δυτικό όριο τον ποταμό Στρυμόνα και ανατολικό τη γραμμή Αλεξανδρουπόλεως-

⁴¹Κοτζαγεώργη, *ό.π.*, σ. 26.

⁴²Hoppe, "Germany, Bulgaria, Greece", 44.

Σβίλενγκραντ, την κατοχή της οποίας θα συνέχιζαν να διατηρούν τα γερμανικά στρατεύματα για να μην προκληθούν τουρκικές αντιδράσεις. Η δυτική Μακεδονία θα περνούσε στον έλεγχο των ιταλικών δυνάμεων Κατοχής. Οι Γερμανοί κατακτητές υπέδειξαν επίσης ιδιαίτερο στρατηγικό ενδιαφέρον για τη Θεσσαλονίκη και τα περίχωρά της, καθώς ήταν ζωτικής σημασίας για τον έλεγχο του εναέριου χώρου στην Ανατολική Μεσόγειο, ενώ ταυτόχρονα τη διαπερνούσαν οι κύριες γραμμές επικοινωνίας και σημαντικές οδοί εφοδιασμού της υπόλοιπης Ελλάδας και της Βόρειας Αφρικής. Επομένως, ήταν αναπόφευκτο να επιδιώξουν τον άμεσο έλεγχο της περιοχής μεταξύ των ποταμών Στρυμόνα και Αξιού, καθιστώντας την Θεσσαλονίκη ως κέντρο της στρατιωτικής τους διοίκησης και έδρα της διοικητικής περιφέρειας Θεσσαλονίκης-Αιγαίου.⁴³ Πολλές φήμες κυκλοφορούσαν για τη μελλοντική παράδοση της πόλης, ότι δηλαδή οι Γερμανοί θα παρέδιδαν την πόλη στις ελληνικές Αρχές ως επιβράβευση για την συμμόρφωσή τους. Οι Γερμανοί χειρίστηκαν προς όφελος τους την ανησυχία αμφοτέρων των πλευρών (Ελλάδας-Βουλγαρίας), οι οποίες πάσχιζαν να κερδίσουν την εύνοια τους.⁴⁴

Στις 20 Απριλίου 1941 άρχισε η εισβολή των βουλγαρικών στρατευμάτων στο ελληνικό έδαφος και ακολούθησε η σταδιακή εγκατάσταση των διοικητικών αρχών στις «νεοαπελευθερωμένες», όπως τις αποκαλούσαν, περιοχές. Η ελληνική κυβέρνηση διέκοψε τις διπλωματικές της σχέσεις με τη Βουλγαρία στις 23 Απριλίου, αφού είχε ήδη πραγματοποιηθεί η είσοδος των στρατευμάτων της στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, εδάφη που θεωρούσε ότι δικαιωματικά της ανήκαν. Αυτή η τακτική αποτελούσε «τέχνασμα» της βουλγαρικής πολιτικής για να χρησιμεύσει ως επιχείρημα της δήθεν ειρηνικής εισόδου των βουλγαρικών δυνάμεων στο ελληνικό έδαφος και η εισβολή και κατοχή να εμφανίζονται ως απλή «παρουσία» στην περιοχή, αποσειόντας την κατηγορία της παραβίασης της συνθήκης της Χάγης του 1907 περί του Δικαίου του Πολέμου.⁴⁵

Το νομικό καθεστώς της βουλγαρικής κατοχής δεν ήταν ποτέ ξεκάθαρο, καθώς οι γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις επέτρεψαν στον βουλγαρικό στρατό να καταλάβει τα προαναφερθέντα εδάφη, τα οποία όμως ποτέ δεν εκχωρήθηκαν επίσημα στη Βουλγαρία. Η οριστική επιδίκαση αφέθηκε για μετά τη λήξη του πολέμου. Στις 14 Μαΐου 1941 η Βουλγαρία ανακοίνωσε την επίσημη προσάρτηση των κατεχομένων περιοχών. Η ανακοίνωση αντιμετωπίστηκε με ανοχή από το

⁴³Γιάννης Στεφανίδης, «Η Μακεδονία του μεσοπολέμου», Ι. Κολιόπουλος - Ι. Χασιώτης (επιμ.), *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία*, Εκδόσεις Παρατηρητής, Αθήνα 1992, τόμ. 2, σ. 105.

⁴⁴Hoppe, "Germany, Bulgaria, Greece", 45.

⁴⁵Κοτζαγεώργη, *ό.π.*, σ. 35.

Βερολίνο, το οποίο, παρά τις βουλγαρικές ανακοινώσεις, συνέχισε να θεωρεί την προσάρτηση προσωρινή. Η εκτεταμένη γερμανική επιρροή στις οικονομικές, πολιτικές και στρατιωτικές υποθέσεις σε όλη αυτή την επικράτεια αποδεικνύει τη πρόθεσή της να παραμείνει η επικυριαρχία στα δικά της χέρια. Επομένως, οι Βούλγαροι έπρεπε να παραχωρήσουν στη Γερμανία τα δικαιώματα εκμετάλλευσης του ορυκτού πλούτου της κατεχόμενης περιοχής και διαχείρισης του σιδηροδρομικού δικτύου. Η συμφωνία, η οποία ολοκληρώθηκε στις 24/27 Απριλίου από τον Carl Clodius, αναπληρωτή διευθυντή του τμήματος οικονομικής πολιτικής του υπουργείου Εξωτερικών της Γερμανίας και τον υπουργό Εξωτερικών της Βουλγαρίας Ιβάν Πόποφ, ανέφερε: «Στο έδαφος [...] που κατέχεται από τη Βουλγαρία, η Γερμανία μπορεί να συνεχίσει χωρίς περιορισμούς την εκμετάλλευση βιομηχανικών πρώτων υλών, κυρίως ορυκτών. Αυτό δεν αφορά μόνο τις επιχορηγήσεις που έχουν ήδη καταβληθεί, αλλά και έργα που θα ξεκινήσουν τώρα ή αργότερα».⁴⁶

Καθίσταται σαφές ότι η γερμανική πλευρά ήθελε εξ αρχής να έχει η ίδια τον πλήρη έλεγχο της περιοχής και επιθυμούσε απλά από τις βουλγαρικές ένοπλες δυνάμεις να «αστυνομεύουν». Άλλωστε, σε πολλούς γερμανικούς χάρτες και έγγραφα η Ανατολική Μακεδονία και η Θράκη χαρακτηρίζονται ως εδάφη υπό προσωρινή βουλγαρική στρατιωτική διοίκηση.⁴⁷ Οι γερμανικές αποφάσεις σχετικά με τη διοίκηση των κατεχόμενων περιοχών στη νότιο Βαλκανική συχνά πυροδοτούσαν διαμάχες ανάμεσα στους συμμάχους της και ανησυχία στον πληθυσμό. Το σίγουρο ήταν πάντως, ότι οι επιλογές τους δεν συντελούσαν στη διατήρηση της τάξης στα Βαλκάνια, ούτε στη μετακίνηση των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων για την ενίσχυση του Ανατολικού Μετώπου, κυρίως λόγω της αντίστασης και της ιταλικής συνθηκολόγησης.

⁴⁶ Hans-Joachim Hoppe, “Bulgarian nationalities policy in Occupied Thrace and Aegean Macedonia”, *Nationalities Papers*, 14 (1986), 90.

⁴⁷Κοτζαγεώργη, *ό.π.*, σσ. 41-45.

4. Η βουλγαρική πολιτική στις κατεχόμενες περιοχές

Οι βουλγαρικές κατοχικές δυνάμεις ακολούθησαν μια αισθητά πιο σκληρή πολιτική στην Ανατολική Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη, έναντι της υπό ιταλική κατοχή Δυτικής Μακεδονίας όπου ο σλαβόφωνος πληθυσμός ήταν μεγαλύτερος. Στη δεύτερη περίπτωση ο σκοπός της Βουλγαρίας ήταν να κερδίσει την αφοσίωση των σλαβόφωνων κατοίκων και να επεκτείνει τη ζώνη κατοχής της στα δυτικά, ενώ η πολιτική που ακολούθησε στην ακτογραμμή του Αιγαίου και στην ενδοχώρα ήταν να εκβουλαριστεί βίαια όσο δυνατόν μεγαλύτερο ποσοστό Ελλήνων και να εκδιώξει ή, ακόμη και να εξοντώσει, όσους εναντιώνονταν.⁴⁸ Ο κυριότερος και πιο άμεσος στόχος ήταν η πλήρης ενσωμάτωση των «νεοαποκτηθέντων» εδαφών στο βουλγαρικό κράτος, που θα συνέβαινε σε διοικητικό, εκκλησιαστικό, εκπαιδευτικό, δημογραφικό και οικονομικό επίπεδο.

Ο εκβουλαρισμός της διοίκησης της περιοχής επιτεύχθηκε με την εγκατάσταση νέων πολιτικών, στρατιωτικών και αστυνομικών αρχών, οι οποίες θεσπίστηκαν από το βουλγαρικό κράτος, ώστε να αντικαταστήσουν τους Έλληνες διοικητικούς υπαλλήλους. Η κλίμακα των διοικητικών αλλαγών ήταν συγκριτικά μεγαλύτερη από οποιαδήποτε άλλη κατεχόμενη περιοχή της Ευρώπης, καθώς αντικαταστάθηκαν σχεδόν όλοι οι δημόσιοι υπάλληλοι, από τους υψηλόβαθμους μέχρι και τους θυρωρούς.⁴⁹ Ένας ακόμη στόχος αυτής της κίνησης ήταν να αυξηθεί γρήγορα ο βουλγαρικός πληθυσμός στην περιοχή, καθώς οι δημόσιοι υπάλληλοι που τοποθετήθηκαν ενθαρρύνονταν να μετακινηθούν στην περιοχή μαζί με τις οικογένειές τους.⁵⁰

Συστάθηκε μάλιστα από τη βουλγαρική κυβέρνηση ειδική επιτροπή για την οργάνωση της διοίκησης στην περιοχή. Το βουλγαρικό Υπουργικό συμβούλιο αποφάσισε την εγκατάσταση πολιτικών αρχών στις 26 Απριλίου, δίχως να ενημερώσει τη γερμανική πλευρά, η οποία αναγκάστηκε να εγκρίνει σταδιακά την απαιτούμενη άδεια (5/8 Μαΐου). Οι γερμανικές επιφυλάξεις και οι προστριβές που προέκυψαν μεταξύ των δύο κατοχικών δυνάμεων δείχνουν τη διαφορετική αντίληψή τους ως προς το καθεστώς της κατεχόμενης περιοχής, καθώς οι Γερμανοί είχαν ορίσει ότι οι ελληνικές αστυνομικές αρχές θα παρέμεναν μαζί με τον οπλισμό τους και μόνο

⁴⁸ Marshall Lee Miller, *Bulgaria during the Second World War*, Stanford University Press, Stanford 1975, σσ. 122-130. Hoppe, "Bulgarian nationalities policy", 91.

⁴⁹ Raphael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe*, Columbia University Press, New York, 1944, σ. 188. Κοτζαγεώργη, *ό.π.*, σ. 53.

⁵⁰ Xanthippi Kotzageorgi - Georgios Kazamias, "The Bulgarian Occupation of the Prefecture of Drama (1941-1944) and its Consequences on the Greek Population", *Balkan Studies*, 35.1 (1994), 85.

στα μέρη όπου δεν υπήρχαν επαρκείς αστυνομικές δυνάμεις και δυνάμεις της Χωροφυλακής θα στελεχώνονταν από γερμανικά ή βουλγαρικά αποσπάσματα.

Η Βουλγαρία, ωστόσο, προχώρησε σταδιακά στην κατάληψη των δημοσίων υπηρεσιών και την κατάσχεση των ταμείων και των αρχείων, καθώς και στην εκδίωξη των Ελλήνων υπαλλήλων. Στις 3 Μαΐου 1941 η περιοχή ανακηρύχθηκε ως νέα διοικητική οντότητα της Βουλγαρίας με την ονομασία «Αιγαίς -Belomorie» με έδρα της την Ξάνθη, η οποία ενσωματώθηκε διοικητικά στη 4^η περιφέρεια του βουλγαρικού κράτους μαζί με τις περιοχές Στάρα Αγοράκια Πλόβντιβ και διαιρέθηκε σε έντεκα επαρχίες (Αλεξανδρουπόλεως, Κομοτηνής, Ξάνθης, Καβάλας, Δράμας, Σερρών, Σιδηροκάστρου, Ζίχνης, Θάσου, Ελευθερούπολης και Χρυσούπολης), ενώ κάποιες κοινότητες εντάχθηκαν σε επαρχίες του βουλγαρικού κράτους. Μέχρι τις 10 Μαΐου είχαν ήδη εγκατασταθεί στη περιοχή οι νέοι διοικητές των επαρχιών και τα κλιμάκια από τα βουλγαρικά υπουργεία. Οι υγειονομικές, οι κτηνιατρικές, οι γεωπονικές και οι δικαστικές αρχές συστάθηκαν κατά τα πρότυπα του βουλγαρικού κράτους και εντάχθηκαν νομικά στις αντίστοιχες βουλγαρικές αρχές. Η περιοχή επίσης διαιρέθηκε σε τρεις στρατιωτικές διοικήσεις, στις οποίες έδρευαν αντιστοίχως τρεις του βουλγαρικού πεζικού.⁵¹

Παράλληλα, οι βουλγαρικές δυνάμεις κατοχής επέφεραν αλλαγές και στον εκκλησιαστικό τομέα, με το σκεπτικό ότι η ελληνορθόδοξη εκκλησία ήταν μια εν δυνάμει πηγή αντιστασιακής δραστηριότητας. Έτσι, ευθύς εξαρχής φρόντισαν να ελέγξουν τους ιερούς ναούς και να αφελληνίσουν την εκκλησία, απελαύνοντας τους Έλληνες Μητροπολίτες και τους ιερείς στις γερμανοκρατούμενες περιοχές.⁵² Με την απόφαση της Συνόδου της βουλγαρικής Εκκλησίας της 29^{ης} Απριλίου 1941, τα κατεχόμενα εδάφη υπήχθησαν στις βουλγαρικές Μητροπόλεις του Νευροκοπίου (η Ανατολική Μακεδονία) και Φιλιππουπόλεως (η Θράκη), και διοικούνταν από εκκλησιαστικούς επιτρόπους.⁵³

Εφόσον η Εκκλησία είχε πλέον υπαχθεί στην Εξαρχική Βουλγαρική Εκκλησία, στις ακολουθίες επιβλήθηκε αναγκαστικά το βουλγαρικό τυπικό και εορτολόγιο, διατάχθηκε η μνημόνευση του Βασιλιά Βόριδος και του Βούλγαρου Έξαρχου, εισήχθησαν νέοι φόροι και οι ακολουθίες έπρεπε να γίνονται υποχρεωτικά στη βουλγαρική γλώσσα. Τέλος, η βουλγαρική ιερά

⁵¹Κοτζαγεώργη, *ό.π.*, σσ. 51-53.

⁵²Κοτζαγεώργη, «Η Ελληνική Εκκλησία στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη κατά τη διάρκεια της Κατοχής», στο Ξανθίπη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη (επιμ.), *Η βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, 1941-1944*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, β' έκδ., Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 72.

⁵³Kotzageorgi-Kazamias, "Bulgarian Occupation", 87.

Σύνοδος «αναδιοργάνωσε» τις ενορίες, συρρικνώνοντας τες από 265 σε 113, καθώς ήταν δύσκολη η επάνδρωσή τους με Βούλγαρους κληρικούς.⁵⁴ Από τις διώξεις εξαιρέθηκαν μονάχα οι ιερείς που λειτουργούσαν σε απομονωμένες και δυσπρόσιτες ορεινές περιοχές.⁵⁵

Ο κατώτερος κλήρος υπέφερε επίσης, καθώς υπέστησαν κακομεταχειρίσεις, ξυλοδαρμούς και δολοφονίες. Συνολικά 58 Έλληνες ιερείς εκτελέστηκαν και πολλοί άλλοι υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τη θέση τους και να απελαθούν κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Όταν το καλοκαίρι του 1942 οι διώξεις εναντίον τους εντάθηκαν, οι εναπομείναντες πενόμενοι κληρικοί, δίχως καμία βιοποριστική δυνατότητα ακόμη και ως ιδιώτες, εξαναγκάστηκαν να υπογράψουν τη δήλωση αποδοχής της βουλγαρικής υπηκοότητας, αποκτώντας την ιδιότητα των Βούλγαρων δημοσίων υπαλλήλων και τα ευεργετήματα που συνεπάγονταν.⁵⁶ Οι Έλληνες ιερείς αντικαταστάθηκαν στο σύνολο τους από Βούλγαρους και συγκεκριμένα Ρώσους ιερείς εποίκους, οι οποίοι είχαν καταφύγει στη Βουλγαρία αμέσως μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, καθώς υπήρξε δύσκολη η εξεύρεση πολλών ιερέων πρόθυμων να μετοικήσουν στις νεοαποκτηθείσες περιοχές.⁵⁷ Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα το σφράγισμα πολλών εκκλησιών και τη λήψη αυστηρότερων μέτρων, όπως η υποχρεωτική μετάθεση των Βούλγαρων ιερέων για ένα τετράμηνο στην περιοχή.

Παράλληλα, δεν έλειψαν οι λεηλασίες των εκκλησιαστικών περιουσιών. Πολλές κλοπές σημειώθηκαν σε εκκλησίες, μοναστήρια και μητροπολιτικά μέγαρα από Βούλγαρους ιερείς και αφαιρέθηκαν ιερά κειμήλια, εικόνες, άμφια, χρυσά και αργυρά σκεύη κ.ά. Όλες αυτές οι πρακτικές φυσικά παραβίαζαν κατάφορα τη Σύμβαση της Χάγης του 1907, η οποία προέβλεπε τη διατήρηση και διαφύλαξη της θρησκευτικής πίστης των κατοίκων κατεχόμενων περιοχών λόγω πολέμου και την προστασία μνημείων της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Τη μεγαλύτερη προσπάθεια αφελληνισμού της περιοχής κατέβαλλαν οι Βούλγαροι κατακτητές στον γλωσσικό και εκπαιδευτικό τομέα. Η πρακτική αυτή άρχισε με την αντικατάσταση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος με το βουλγαρικό, τόσο σε επίπεδο στελέχωσης των σχολικών ιδρυμάτων, όσο και σε επίπεδο διοίκησης. Απομακρύνθηκαν άμεσα και εκτοπίστηκαν οι καθηγητές της ελληνικής πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, στους οποίους απαγορεύτηκε αυστηρώς η άσκηση επαγγέλματος. Σε γενικές γραμμές η εκπαιδευτική

⁵⁴Κοτζαγεώργη, *ό.π.*, σ.77.

⁵⁵Hoppe, "Bulgarian nationalities policy", 91. Kotzageorgi-Kazamias, "Bulgarian Occupation", 88.

⁵⁶Αθανάσιος Χρυσόχου, *Η κατοχή εν Μακεδονία. Οι Βούλγαροι εν Ανατολική Μακεδονία και Θράκη (1941-1942)*, βιβλίου τέταρτον, τόμ.2, Θεσσαλονίκη 1951, σ. 17.

⁵⁷Χρυσόχου, *Η κατοχή εν Μακεδονία.*, τόμ.1, σ. 170.

πολιτική της Βουλγαρίας κάλυπτε ένα ευρύ φάσμα, όπως σημαντικά κίνητρα εποικισμού στους Βούλγαρους δασκάλους, δέσμευση κονδυλίων για την ανέγερση σχολείων, εκπαιδευτικό σχεδιασμό που αφορούσε τόσο τη γενική, όσο και την τεχνική εκπαίδευση και μέριμνα για την εκμάθηση της βουλγαρικής γλώσσας.⁵⁸

Συστήθηκε από το βουλγαρικό υπουργείο Παιδείας η ειδική Εκπαιδευτική Περιφέρεια Αιγαίου και διαιρέθηκε σε πέντε εκπαιδευτικές επιθεωρήσεις, για τη λειτουργία της οποίας χρησιμοποιήθηκαν τα υπάρχοντα ελληνικά σχολικά κτίρια και υποδομές. Ιδρύθηκαν και καινούρια εκπαιδευτικά ιδρύματα, όπως τα βουλγαρικά γυμνάσια στην Ξάνθη και στη Δράμα, ενώ στην Κομοτηνή λειτούργησε η «Σχολή των Αγίων Μεθοδίου και Κυρίλλου». Ο συνολικός αριθμός των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων ανερχόταν σε 173 δημοτικά, 36 προγυμνάσια και έξι γυμνάσια, αριθμός που φαντάζει υπερβολικός αν αναλογιστεί κανείς ότι φοιτούσαν ως επί το πλείστον παιδιά εποίκων και ελάχιστα ελληνόπουλα.⁵⁹

Κατά τους πρώτους μήνες της κατοχής υπήρξε προσπάθεια να προσελκύσουν τα παιδιά των Ελλήνων για να παρακολουθήσουν βουλγαρικά σχολεία με δέλεαρ τη διανομή τροφίμων, μια τακτική που εγκαταλείφθηκε σύντομα. Αργότερα απαγορεύτηκε στα ελληνόπουλα να φοιτήσουν σε βουλγαρικά σχολεία, καθώς μόνο Βούλγαροι πολίτες και βουλγαρόφρονες είχαν τη δυνατότητα να παρακολουθήσουν βουλγαρικά σχολεία.⁶⁰ Επίσης, σε μεγάλες πόλεις ιδρύθηκαν αναγνωστήρια για την παροχή πρόσθετης υποστήριξης στη βουλγαρική γλώσσα, ενώ σε ορισμένα χωριά ιδρύθηκαν ιδρύματα βουλγαρικής νεολαίας προς όφελος των παιδιών και των νέων, ενώ οργανώθηκαν και νυχτερινά σχολεία για τους αναλφάβητους Βούλγαρους ενήλικες. Οι ενέργειες αυτές είχαν ως αποτέλεσμα τη δραματική συρρίκνωση του ελληνικού μαθητικού πληθυσμού, καθώς προπολεμικά λειτουργούσαν στη περιοχή 1.074 σχολεία με 137.614 μαθητές, ενώ κατά τη διάρκεια της Κατοχής οι αντίστοιχοι αριθμοί μειώθηκαν σε μόλις 173 σχολεία και 11.021 μαθητές.⁶¹

Υποχρεωτική ήταν η χρήση της βουλγαρικής γλώσσας, τόσο σε γραπτή όσο και σε προφορική μορφή, σύμφωνα με το διάταγμα της 12^{ης} Μαΐου 1941. Το διάταγμα προέβλεπε τα εξής: α) ήταν

⁵⁸ *Η Μαύρη Βίβλος των βουλγαρικών εγκλημάτων εις την Μακεδονία και Δυτ. Θράκη, 1941-1944*, Αθήνα 1945, σ. 19.

⁵⁹ Κοτζαγεώργη, «Η αφομοιωτική πολιτική των βουλγαρικών αρχών στους τομείς της εκπαίδευσης, της γλώσσας και του πολιτισμού στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη», στο Ξανθίπη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη (επιμ.), *Η βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, 1941-1944*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, β' έκδ., Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 200, σ. 105.

⁶⁰ Kotzageorgi-Kazamias, "Bulgarian Occupation", 89.

⁶¹ Τάσος Χατζηαναστασίου, «Η Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη», *Ιστορία των Ελλήνων*, τόμ. 13, Εκδόσεις Δομή, Αθήνα 2006, σ. 316.

υποχρεωτικό για τους εργαζόμενους να μαθαίνουν τη βουλγαρική γλώσσα β) ήταν υποχρεωτικό για τους πωλητές να απευθύνονται στους πελάτες τους στη βουλγαρική γλώσσα, και γ) η χρήση της ελληνικής γλώσσας απαγορευόταν και οι παραβάτες τιμωρούνταν με πρόστιμο. Οι Βούλγαροι προχώρησαν σε μια σειρά μέτρων με στόχο την εξαφάνιση οποιουδήποτε στοιχείου που παρέπεμπε στην ελληνική γλώσσα και τον πολιτισμό. Έτσι, μέσω διαταγμάτων που εκδόθηκαν κατά τις πρώτες ημέρες της Κατοχής, οι βιβλιοθήκες, τα βιβλιοπωλεία και τα μουσεία τέθηκαν υπό στρατιωτικό έλεγχο και η κατοχή και η χρήση ελληνικών ιστορικών βιβλίων και έντυπου υλικού απαγορεύτηκε, ακόμη και στις ιδιωτικές βιβλιοθήκες. Τα ελληνικά τυπογραφεία απαγορεύονταν να λειτουργούν, όπως και οι μηχανές τυποποίησης, οι ελληνικές γραφομηχανές και οι αντιγραφείς. Ακόμη και τα ραδιόφωνα κατασχέθηκαν για να αποφευχθεί η ακρόαση εχθρικών εκπομπών.⁶²

Τα ονόματα των πόλεων, των χωριών και των οδών άλλαξαν επίσης. Τα ελληνικά ονόματα των οδών και τα ονόματα των επιχειρήσεων έπρεπε να αντικατασταθούν από βουλγαρικά. Ελληνικές επιγραφές σε εκκλησίες και ιερά ήταν επίσης ασβεστωμένες και ακόμη και επιγραφές επιχειρημάτων ξαναγράφονταν στα βουλγαρικά. Η βουλγαρική εμμονή με την απομάκρυνση των ελληνικών ονομασιών ως συμβόλων της εθνικής ταυτότητας επεκτάθηκε ακόμα και στους ανθρώπους. Η Συνδιάσκεψη της Βουλγαρικής Εκκλησία στα τέλη Δεκεμβρίου 1942 αποφάσισε ότι οι κάτοικοι των κατεχομένων περιοχών με ελληνικά ονόματα θα έπρεπε να αλλάξουν τα ονόματά τους και να εκβουλγαριστούν, προσθέτοντας τη κατάληξη -εφ ή -οφ στο ήδη υπάρχον επίθετο.⁶³

Η περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης ήταν ιδιαίτερα σημαντική και σε οικονομικό επίπεδο. Βασική επιδίωξη των βουλγαρικών δυνάμεων Κατοχής ήταν και η πλήρης οικονομική ενσωμάτωση των περιοχών στο βουλγαρικό κράτος, καθώς η γεωργική παράγωγή ήταν πολύ προσοδοφόρα. Από τη Μικρασιατική Καταστροφή και έπειτα η ελληνική κυβέρνηση είχε προβεί σε δαπανηρά εγγειοβελτιωτικά έργα με σκοπό να αυξηθεί η παραγωγή των αγροτικών προϊόντων και κατ' επέκταση το εμπόριο. Ενδεικτικό παράδειγμα της οικονομικής σημασίας της περιοχής για την ελληνική οικονομία ήταν το προπολεμικό ποσοστό της γεωργικής παραγωγής της περιοχής που αποτελούσε το 20% του ελληνικού εθνικού εισοδήματος.⁶⁴

⁶²Kotzageorgi-Kazamias, "Bulgarian Occupation", 90.

⁶³Kotzageorgi-Kazamias, "Bulgarian Occupation", 91.

⁶⁴Ξανθίππη Κοτζαγεώργη- Γεώργιος Καζαμίας, «Οι επιπτώσεις της Βουλγαρικής Κατοχής στον οικονομικό βίο της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης», στο Ξανθίππη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη (επιμ.), *Η βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, 1941-1944*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, β' έκδ., Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007, σ.107.

Ιδιαίτερο ήταν το ενδιαφέρον των Βουλγάρων για τη παραγωγή του καπνού, καθώς η ποσότητα και η ποιότητα του ήταν τόσο υψηλή που πριν την κατοχική περίοδο έφθανε το 66,7% της συνολικής παραγωγής του ελληνικού κράτους. Με την προσάρτηση λοιπόν αυτών των περιοχών η Βουλγαρία αύξησε το συνολικό ποσό της παραγωγής της σε επιπλέον 35.000 τόνους, αποκτώντας το μονοπώλιο στην εξαγωγή καπνού για τσιγάρα στην Ευρώπη.⁶⁵ Πέρα από τον καπνό, οι περιοχές ήταν εύφορες για την καλλιέργεια κάθε είδους φρούτων με δυνατότητες διπλής συγκομιδής τον χρόνο. Τέλος, ήταν σημαντική και η εκμετάλλευση των λιμανιών της Καβάλας και της Αλεξανδρούπολης, εφόσον η πολυπόθητη έξοδος στο Αιγαίο επέτρεπε την ανάπτυξη του βουλγαρικού εμπορίου χάρη στη μείωση της απόστασης και το χαμηλότερο κόστος της ναυσιπλοΐας.

Για να μπορέσει η Βουλγαρία, ωστόσο, να εκμεταλλευτεί στο μέγιστο τα οικονομικά οφέλη της προσάρτησης των περιοχών, έπρεπε να εξοβελίσει εντελώς την ελληνική οικονομική παρουσία και εμπορική δραστηριότητα, εφαρμόζοντας μια σειρά μέτρων οικονομικής αφαίμαξης του ελληνικού πληθυσμού. Η οικονομική αυτή επιβολή πραγματοποιήθηκε με τρεις βασικούς τρόπους: α) την εισβολή του βουλγαρικού κράτους και των Βούλγαρων ιδιωτών στη διαχείριση της περιουσίας των ελληνικών επιχειρήσεων, των κοινωφελών ιδρυμάτων και στην ατομική περιουσία των Ελλήνων β) τη βαριά φορολόγηση του ελληνικού πληθυσμού, γ) τον περιορισμό της οικονομικής δραστηριότητας.

Αρχικά, δημεύτηκαν οι ελληνικές περιουσίες, τα εμπορεύματα και η γεωργική παραγωγή, καθώς θεωρήθηκαν ως πολεμική λεία. Οι βουλγαρικές αρχές προέβαιναν σε δήμευση των δημόσιων κτηρίων, ενώ η κινητή και ακίνητη περιουσία των κοινωφελών ιδρυμάτων περιερχόταν στην κυριότητα του βουλγαρικού κράτους. Τα κτήρια χρησιμοποιήθηκαν για τις στεγαστικές ανάγκες των κρατικών υπηρεσιών, οργανώσεων, σωματείων, συλλόγων δημοσίων υπαλλήλων, λεσχών και εντευκτηρίων. Παράλληλα, η ιδιωτική ακίνητη περιουσία λαφυραγωγήθηκε με τον ίδιο και χειρότερο τρόπο. Ένα μέτρο που ελήφθη ήταν η κήρυξη των ακινήτων των φυγάδων των πρώτων ημερών ως «αδέσποτων», στους οποίους δόθηκε μια μικρή προθεσμία ως τις 19 Ιουνίου 1941 να επιστρέψουν και να διεκδικήσουν τις περιουσίες τους, διαφορετικά η περιουσία τους περιερχόταν στην κατοχή του βουλγαρικού κράτους. Η δυσκολία μετακίνησης και η αποδοχή της βουλγαρικής υπηκοότητας που ζητούσαν οι βουλγαρικές αρχές ως αντάλλαγμα για την είσοδο των

⁶⁵Κοτζαγεώργη-Καζαμιάς, «Οι επιπτώσεις της Βουλγαρικής Κατοχής», σ. 109.

φυγάδων στις κατεχόμενες περιοχές, είχαν ως αποτέλεσμα πολλές περιουσίες να αφηθούν στα χέρια του βουλγαρικού δημοσίου.⁶⁶

Οι εναπομείναντες κάτοικοι υποχρεώθηκαν να συμμετάσχουν αναγκαστικά στο «εθνικό» δάνειο που επέβαλε το βουλγαρικό κράτος το 1943, παρά τη ρητή διάταξη που εξαιρούσε τις περιουσίες των «Νέων Χωρών». Η καθαρή ακίνητη περιουσία των φυσικών και των νομικών προσώπων υπήχθη στον νέο φορολογικό νόμο και υπερφορολογήθηκε σκοπίμως, δεκαπλασιάζοντας την αξία της κτηματικής περιουσίας. Το γεγονός αυτό συνοδεύτηκε από τον εκ νέου διπλασιασμό της ακίνητης περιουσίας, εκτινάσσοντας την εκτίμησή της κατά είκοσι φορές και κατατάσσοντάς την στις βαρέως φορολογούμενες ζώνες.⁶⁷ Το σύνολο των φόρων ακίνητης περιουσίας άγγιζε πλέον το 61.5% της αξίας των ακινήτων.⁶⁸ Έτσι, πολλοί ιδιώτες, αδυνατώντας να ανταπεξέλθουν οικονομικά, κατέληξαν να αποποιούνται την περιουσία τους, η οποία περιερχόταν στην κυριότητα του βουλγαρικού κράτους.

Δεν έλειψαν μάλιστα και οι περιπτώσεις όπου ορισμένοι Βούλγαροι έποικοι εμφανίζονταν στους Έλληνες ιδιοκτήτες δηλώνοντας ότι η περιουσία τους ανήκε πριν από την εθελούσια ανταλλαγή πληθυσμών και προέβαιναν στην προκλητική και αυθαίρετη κατάληψη του ακινήτου. Αναφέρεται ότι αναγκάζονταν ακόμη να καταβάλλουν χρηματικά ποσά για την ενίσχυση των εποίκων, καθώς και τον στρεμματικό φόρο για τις εκτάσεις που καταλάμβαναν. Η τακτική αυτή σε συνδυασμό με το μέτρο της επίταξης των ιδιωτικών ακινήτων που τέθηκε σε εφαρμογή από τις 11 Ιουλίου 1942, οδηγούσε στην οικειοθελή αποχώρηση των Ελλήνων από τις εστίες τους, ώστε να αποφύγουν την συνακόλουθη υποχρεωτική συγκατοίκηση με τους Βούλγαρους εποίκους.⁶⁹

Η βαριά φορολόγηση υπήρξε πράγματι ένα από τα πιο εξοντωτικά μέσα οικονομικής αφαίμαξης του ελληνικού πληθυσμού. Σύμφωνα με το διάταγμα του βουλγαρικού υπουργείου Εσωτερικών (29 Ιουλίου 1941) οι βουλγαρικές αρχές στις κατεχόμενες περιοχές θα εισέπρατταν ταυτόχρονα τους φόρους που όριζε η νομοθεσία του ελληνικού και του βουλγαρικού κράτους αντίστοιχα. Σε πολλές περιπτώσεις αναγκάζονταν οι Έλληνες κάτοικοι να πληρώσουν φορολογικές υποχρεώσεις προηγούμενων ετών, ακόμη και αν είχαν ήδη εξοφληθεί. Τα χρέη προς τις ελληνικές τράπεζες υπολογίστηκαν αυθαίρετα από τις βουλγαρικές αρχές, δίχως κάποιον

⁶⁶Χρυσοχόου, *Η κατοχή εν Μακεδονία.*, τόμ.1, σσ. 264 και 266.

⁶⁷ Χρυσοχόου, *Η κατοχή εν Μακεδονία.*, τόμ.2, σ. 30. *Μαύρη Βίβλος*, σ. 34.

⁶⁸ *Μαύρη Βίβλος*, σ.34.

⁶⁹Κοτζαγεώργη-Καζαμιάς, «Οι επιπτώσεις της Βουλγαρικής Κατοχής», σ. 121.

προηγούμενο έλεγχο, με αποτέλεσμα πολλοί να εξαναγκάζονται να πληρώσουν εκ νέου τις οικονομικές οφειλές που είχαν τακτοποιήσει πριν τη βουλγαρική εισβολή.⁷⁰

Οι τακτικοί και έκτακτοι φόροι κάλυπταν όλους τους σχεδόν τους τομείς. Επιβλήθηκε φορολογία ακίνητης περιουσίας, που συχνά ισοδυναμούσε με την τρέχουσα αξία του ακινήτου, φόροι επί οικοδομών, ακαθάριστου εισοδήματος, επιτηδεύματος, αναρτήσεως επιγραφών, σημαίας, απασχολήσεως προσωπικού, καθώς και στα χαρτοπαίγνια, στις καρέκλες των καφενείων, στα προϊόντα κ.τ.λ. Το ποσό οριζόταν αυθαίρετα και ήταν υποχρεωτικό από τον φορολογούμενο, χωρίς δικαίωμα προσφυγής. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι δεν εξαιρέθηκαν ούτε οι άνδρες που επάνδρωναν τα τάγματα εργασίας, με την δικαιολογία ότι η εργασία τους ήταν αμειβόμενη.⁷¹ Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα, οι εισπράκτορες δεν έδιναν κάποια απόδειξη πληρωμής με αποτέλεσμα να ζητούν επανειλημμένα την αποπληρωμή του ίδιου ποσού ξανά και ξανά.⁷² Απαλλοτριώθηκαν επίσης πολλές μεγάλες και οικονομικά ανθηρές επιχειρήσεις, όπως ηλεκτρικοί σταθμοί, αλευρόμυλοι, ορυχεία, λατομεία, τράπεζες, νοσοκομεία κ.ά. Οι κερδοφόρες αλυκές της περιοχής θεωρήθηκαν δημόσια περιουσία και το προϊόν τους πέρασε στη δικαιοδοσία του βουλγαρικού δημοσίου.⁷³

Την ίδια στιγμή, ο πληθυσμός περιορίστηκε βιοποριστικά, καθώς εφαρμόστηκαν φραγμοί σε πολλούς επαγγελματικούς τομείς. Οι βουλγαρικές αρχές παρεμπόδισαν την ομαλή λειτουργία των ελληνικών καπνοπαραγωγικών εταιρειών, με σκοπό να επωφεληθούν οι αντίστοιχες βουλγαρικές. Απαγορεύτηκε η άσκηση επαγγέλματος σε γιατρούς, δικηγόρους και φαρμακοποιούς, ενώ διοικητικά μέτρα εφαρμόστηκαν για τον περιορισμό των τεχνικών και ελεύθερων επαγγελματιών. Οι δωροδοκήσεις για τη χορήγηση αδειών ήταν συχνό φαινόμενο, αλλά τις περισσότερες φορές αφαιρούνταν το ίδιο αυθαίρετα. Όσοι έμποροι και ελεύθεροι επαγγελματίες ήθελαν να συνεχίσουν το επάγγελμά τους έπρεπε να συνεταιριστούν αναγκαστικά με Βούλγαρους, ώστε να μπορέσουν να προμηθεύονται το εμπόρευσμά τους. Βέβαια, οι περισσότεροι από αυτούς συμμετείχαν μόνο στα κέρδη, χωρίς να συνεισφέρουν κεφάλαια ή εργασία. Μάλιστα, πολλοί εξανάγκαζαν τους Έλληνες σε παραίτηση, καταχρώμενοι την επιχείρηση και την περιουσία τους ή εναλλακτικά τους παραχωρούσαν μισθωτή εργασία στην ίδια τους την επιχείρηση.⁷⁴

⁷⁰Κοτζαγεώργη-Καζαμίας, «Οι επιπτώσεις της Βουλγαρικής Κατοχής», σσ. 117-118.

⁷¹Χρυσόχου, *Η κατοχή εν Μακεδονία.*, τόμ.2, σ. 66.

⁷²Κοτζαγεώργη-Καζαμίας, «Οι επιπτώσεις της Βουλγαρικής Κατοχής», σ. 120.

⁷³Κοτζαγεώργη-Καζαμίας, «Οι επιπτώσεις της Βουλγαρικής Κατοχής», σσ.116-117.

⁷⁴Κοτζαγεώργη-Καζαμίας, «Οι επιπτώσεις της Βουλγαρικής Κατοχής», σσ. 124-126.

Ταυτόχρονα, οι παραγωγοί σιτηρών υποχρεώθηκαν να θερίζουν και να αλωνίζουν με αστυνομική επιτήρηση και να παραδίδουν στις αρχές το 90% της παραγωγής τους. Οι παραγωγοί αγόραζαν τη σοδειά τους σε τεχνητά χαμηλές τιμές (ίσες με το 1/3 ή 1/5 της τρέχουσας τιμής). Πολλά από τα προϊόντα που παρήγαγαν δεσμεύονταν από τις αρχές και δεν αφηνόταν τίποτε για προσωπική χρήση. Συχνές ήταν και οι αναγκαστικές επιτάξεις τροφίμων, ζώων, τροχοφόρων και υποζυγίων για τις ανάγκες του βουλγαρικού στρατού ή των εποίκων.⁷⁵

Οι οικονομικοί και επαγγελματικοί περιορισμοί που τέθηκαν είχαν άμεσο αντίκτυπο στην βιοποριστική ικανότητα του πληθυσμού. Οι δομές πρόνοιας ήταν σχεδόν ανύπαρκτες και ο υποσιτισμός στον οποίο υποβλήθηκε συστηματικός. Η απομάκρυνση του ιατρικού προσωπικού και η παύση λειτουργίας των ιατρείων και φαρμακείων από τις βουλγαρικές αρχές δημιούργησαν πλήθος υγειονομικών θεμάτων στην περιοχή. Οι ελλείψεις των απαραίτητων φαρμάκων και ειδών πρώτης ανάγκης οδήγησαν στην έξαρση λοιμωδών ασθενειών, όπως ο τύφος, η φυματίωση, η ιλαρά, η διφθερίτιδα, μηνιγγίτιδα και η ελονοσία.

Σημαντικός παράγοντας της οικτρής κατάστασης στην οποία είχε περιέλθει ο πληθυσμός υπήρξε και η ελλιπής διατροφή. Όσοι Έλληνες παρέμειναν στις βουλγαροκρατούμενες περιοχές λάμβαναν επισιτιστικό δελτίο με το οποίο δικαιούνταν ημερησίως μόνο 200 γραμμάρια καλαμποκίσιου ψωμιού οι ενήλικες και 100 γραμμάρια οι ηλικιωμένοι και τα παιδιά έως 15 χρόνων. Η διανομή άλλων τροφίμων, όπως ρυζιού, ζάχαρης αλατιού, πατάτας, οσπρίων και λαδιού ήταν σπάνια και προοριζόταν μόνο για τους Βούλγαρους. Πολλοί έπεφταν θύματα της «μαύρης αγοράς» προς εύρεση δυσεύρετων προϊόντων που έπαψαν να πωλούνται στους Έλληνες. Δεν έλειπαν επίσης οι αυστηρές ποινές και οι συλλήψεις όσων εντοπίζονταν να διακινούν τα προϊόντα σε πόλεις και χωριά, με ποινές από χρηματικό πρόστιμο 20.000 λέβα μέχρι φυλάκιση ή δημόσιο ξυλοδαρμό.⁷⁶ Μπροστά, λοιπόν, σε αυτές τις τραγικές συνθήκες διαβίωσης και με τον φόβο ότι η κατάσταση θα χειροτερέψει περισσότερο από τη μανία των κατακτητών, πολλοί επέλεξαν να διαφύγουν στις γερμανοκρατούμενες περιοχές, με την ελπίδα ότι θα επέστρεφαν σύντομα σε ό,τι άφηναν πίσω.

⁷⁵Κοτζαγεώργη-Καζαμίας, «Οι επιπτώσεις της Βουλγαρικής Κατοχής», σσ. 127-128.

⁷⁶Κοτζαγεώργη, *ό.π.*, σσ. 67-69.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΕΣ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΒΟΥΛΓΑΡΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

Τις μεγαλύτερες συνέπειες που υπέστη η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη ήταν στη δημογραφία της περιοχής, καθώς διαταράχθηκε η εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού. Βασική επιδίωξη των βουλγαρικών δυνάμεων κατοχής ήταν να εκβουλγαριστούν όσο δυνατόν περισσότερο τα «Νέα Εδάφη», χρησιμοποιώντας δυο τακτικές. Η πρώτη προέβλεπε τη μετακίνηση του ήδη υπάρχοντος πληθυσμού, κυρίως Έλληνες, και σε μικρότερο βαθμό Εβραίους και Μουσουλμάνους, ενώ η δεύτερη αφορούσε την άφιξη και εγκατάσταση εποίκων βουλγαρικής καταγωγής. Ο στόχος αυτής της πολιτικής ήταν να αποκτήσει η περιοχή ξανά την εθνολογική σύνθεση που υπήρχε πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ώστε να μπορέσει να εξασφαλίσει τη διατήρηση των κατεχόμενων περιοχών και μετά τον πόλεμο.⁷⁷

Οι μετακινήσεις του πληθυσμού μπορούν να χωριστούν σε τέσσερις βασικές υποκατηγορίες: α) στις οικειοθελείς αποχωρήσεις και στις υποχρεωτικές μετακινήσεις συμπαγών ελληνικών πληθυσμών της περιοχής που επέβαλαν οι βουλγαρικές αρχές Κατοχής, β) στις μετακινήσεις ομήρων προς το εσωτερικό της Βουλγαρίας, επανδρώνοντας τα τάγματα εργασίας, τα γνωστά ως «Ντουρντουβάκια», γ) στον εκτοπισμό άλλων εθνοτικών ομάδων, όπως της εβραϊκής και μουσουλμανικής κοινότητας, δ) στο εποικιστικό πρόγραμμα που ακολουθήθηκε από τη βουλγαρική κυβέρνηση.

⁷⁷Ο αριθμός των Σλαβόφωνων, οι οποίοι ζούσαν πριν από τους Βαλκανικούς πολέμους στις περιοχές που αποτέλεσαν την ελληνική Μακεδονία, σύμφωνα με την Συνθήκη του Βουκουρεστίου, ανερχόταν κατά την επίσημη ελληνική άποψη σε 120.000 άτομα. Στον αριθμό αυτό, όπως έχει εξακριβωθεί από πρόσφατες έρευνες, υπολογίστηκαν μόνο όσοι θεωρήθηκαν πρώην εξαρχηκοί ή βουλγαρόφωνες, ενώ οι πρώην πατριαρχικοί ή ελληνόφωνες Σλαβόφωνοι συγκαταριθμήθηκαν μαζί με τους άλλους Έλληνες (ελληνόφωνους, βλαχόφωνους και αλβανόφωνους) της Μακεδονίας. Ο συνολικός αριθμός των δύο ομάδων των Σλαβόφωνων θα πρέπει να ήταν τουλάχιστον 250-260 χιλιάδες άτομα. Ελισάβετ Κοντογιώργη, «Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες. Κοινωνικές, δημογραφικές και εθνολογικές πλευρές του Μακεδονικού Ζητήματος κατά τη Μεσοπολεμική περίοδο», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 10 (Θεσσαλονίκη 1998), 200. Η εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού της Μακεδονίας πριν από τους βαλκανικούς πολέμους έχει γίνει αντικείμενο πολλών μελετών. Για μία εμπειρισματομένη προσέγγιση βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Συμβολή στην έρευνα για την εθνολογική κατάσταση της Μακεδονίας πριν από τους Βαλκανικούς πολέμους», *ανάτυπο από την Δωδώνη*, τχ. 20.1 (1991, Επιστημονική Επετηρίδα του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1994), σσ. 329-362 και Ιάκωβος Μιχαηλίδης, *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων πληθυσμών 1912-1930: Ο πόλεμος των στατιστικών*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2003.

1. Απελάσεις ελληνικού πληθυσμού

Οι πρώτες προσφυγικές ροές ξεκίνησαν ήδη από τον Μάρτιο του 1941, πριν ακόμη η Βουλγαρία εισβάλει στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Με την υπογραφή του Τριμερούς Συμφώνου από τη Βουλγαρία και μπροστά σε μια ενδεχόμενη εισβολή, εικάζεται ότι περίπου 60.000 γηγενείς Έλληνες κάτοικοι και πρόσφυγες από τη Σύμβαση Ανταλλαγής της Λοζάνης κατέφυγαν οικειοθελώς σε άλλες περιοχές της Ελλάδος και ορισμένοι, μέσω της Θράκης στην Τουρκία.⁷⁸ Ωστόσο, η δυσκολία των μετακινήσεων σε συνδυασμό με τη φαινομενικά συγκερατημένη γερμανική διοίκηση μέσα στο σύντομο χρονικό διάστημα που παρέμεινε στη περιοχή (είκοσι ημέρες), κατέυφασαν σε κάποιο βαθμό τις ανησυχίες των κατοίκων, δίνοντας φρούδες ελπίδες για τη μη κατάληψη της περιοχής από τον βουλγαρικό στρατό.

Οι προσδοκίες όμως των κατοίκων διαψεύστηκαν και ο αριθμός των προσφύγων διογκώθηκε αμέσως μετά την εισβολή του βουλγαρικού στρατού στις 20 Απριλίου 1941.⁷⁹ Παρά τις αρχικές καθησυχαστικές διακηρύξεις περί ισοπολιτείας και εύνοιας εκ μέρους του βασιλιά Βόριδος ως προς τη ζωή και την περιουσία των πολιτών, οι βουλγαρικές αρχές υπέθαλπαν την οικειοθελή μετακίνηση του πληθυσμού. Μάλιστα, ενθάρρυναν και διευκόλυναν την εκκένωση των περιοχών, δίνοντας διαβεβαιώσεις προς τους Έλληνες που θα επιθυμούσαν να μεταναστεύσουν από τις βουλγαροκρατούμενες περιοχές, ότι ήταν δυνατό να τους χορηγηθεί άδεια μετανάστευσης, υποβάλλοντας απλά μια γραπτή βεβαίωση με την οποία θα δήλωναν ξεκάθαρα ότι επιθυμούσαν να μεταναστεύσουν εθελοντικά. Διαμήνυαν επίσης στις πολιτικές αρχές να μην εμποδίζουν κανέναν που θα ήθελε να μεταναστεύσει σε περιοχές δυτικά του Στρυμόνα, αλλά αντιθέτως να τους παρακινούν, και ειδικότερα τους επιστήμονες, προφασιζόμενοι ότι ήταν καλύτερο γι' αυτούς να αναχωρήσουν, ώστε να μπορέσουν να εξασφαλίσουν τον βιοπορισμό τους σε άλλες περιοχές.⁸⁰

Η διαδικασία που ακολουθούσε ο κάθε «μετανάστης» ξεκινούσε με την συμπλήρωση μιας υπεύθυνης δήλωσης, όπου φαινόταν ότι ο ίδιος και η οικογένειά του αναχωρούσαν οικειοθελώς και χωρίς καμία πίεση από τη βουλγαρική ζώνη κατοχής προς την Ελλάδα. Στην ίδια δήλωση

⁷⁸Ξανθίππη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, «Οι πληθυσμιακές μεταβολές στην Ανατ. Μακεδονία και τη Θράκη κατά τη διάρκεια της Κατοχής», στο Ξανθίππη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη (επιμ.), *Η βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, 1941-1944*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, β' έκδ., Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 137.

⁷⁹Xanthippi Kotzageorgi, "Population Changes in Eastern Macedonia and in Thrace: The Legislative "Initiatives" of the Bulgarian Authorities (1941-1944)", *Balkan Studies*, 37.1 (1996), 134.

⁸⁰Kotzageorgi, "Population Changes", 134.

έπρεπε να σημειώνονται επακριβώς τα κινητά περιουσιακά στοιχεία που θα έφερε μαζί του, τα οποία έπρεπε να είναι τα απολύτως απαραίτητα από την περιουσία του (π.χ. ζώα) και ένα χρηματικό ποσό που δε θα έπρεπε να ξεπερνάει τα 300 λέβια, ενώ τα πολύτιμα μέταλλα, όπως ο χρυσός, απαγορεύονταν. Η δήλωση αυτή θα έπρεπε αρχικά να εγκριθεί και να υπογραφεί από το αντίστοιχο τμήμα της βουλγαρικής Λαϊκής Τράπεζας, ώστε να επικυρωθούν ποια στοιχεία της κινητής περιουσίας μπορούσαν να μεταφέρουν μαζί τους από τη περιοχή και ποια όχι. Παράλληλα, ήταν απαραίτητη η διαβεβαίωση των τοπικών οικονομικών αρχών και των παραρτημάτων των τραπεζών ότι δεν υπήρχαν οικονομικές εκκρεμότητες από τους μετανάστες. Η ταυτότητα του δηλούντος ως μετανάστη έπρεπε προηγουμένως να βεβαιώνεται από τρεις μάρτυρες, ενώ ήταν απαραίτητο το υπηρεσιακό σημείωμα του Δημάρχου της αντίστοιχης κοινότητας ότι ο αιτών μπορεί να μεταναστεύσει με τη δηλωμένη περιουσία του. Στο τέλος, εκδιδόταν η σχετική άδεια των αστυνομικών Αρχών, η οποία επέτρεπε την έξοδο των μεταναστών από συγκεκριμένα σημεία εξόδου.⁸¹

Οι γηγενείς και κάτοικοι προσφυγικής καταγωγής, υπό τον φόβο να μη βιώσουν βιαιότητες εις βάρος τους, αποφάσισαν να αποχωρήσουν από τη περιοχή. Το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού που αποφάσισε να αποχωρήσει αποτελούνταν από οικογένειες που είχαν παιδιά κοντά σε ηλικία στράτευσης, ανησυχώντας μήπως εκτοπιστούν ομαδικά ή ατομικά στο εσωτερικό της Βουλγαρίας αργότερα. Παρακάτω παρατίθεται η μαρτυρία ενός νεαρού κατοίκου της περιοχής του Παγγαίου, όπου περιγράφεται η διαδικασία της μετακίνησης του προς τη γερμανοκρατούμενη ζώνη Κατοχής:

«[...] Έβγαλα τον Ιούλιο άδεια από το Κμέστβο για την Καβάλα και την άλλη μέρα το 'κοψα με τα πόδια. Επειδή είχα άδεια δεν φοβόμουν να περάσω μέσα από το Πράβι. Πέρασα λοιπόν, έφτασα στην Καβάλα χωρίς κανένα απρόοπτο και ήλθα σε επαφή με κάποιον μεσάζοντα (πάντα φυτρώνουν τέτοιοι σε τέτοιες καταστάσεις) ο οποίος διευκόλυνε, με τη γνώση της γλώσσας, όσους ήθελαν να ταξιδέψουν εκτός της ζώνης κατοχής των Βουλγάρων. Έβγαλα και του έδωσα δύο φωτογραφίες μου και 125 λέβια για την αμοιβή του (αρκετά λεφτά για την εποχή) και με την υπόσχεση ότι σε δύο μέρες θα έχω την άδεια πήρα το δρόμο της επιστροφής, Γύρισα κατά το βραδάκι (56 χιλιόμετρα σε μια μέρα χώρια το τρέξιμο μέσα στην Καβάλα)

⁸¹Μαύρη Βίβλος, σσ. 22 και 107-109 και Κοτζαγεώργη, ό.π., σσ. 139-140, υποσημ. 2.

κουβαλώντας μάλιστα μια μπουρλιά (αρμαθιά) ψάρια τα οποία αγόρασα φρέσκα στην Καβάλα και τα έφτασα μισοβρώμικα στο Παληοχώρι. Ήταν αρκετή η ζέστη. Τέλη Ιουλίου βλέπετε. Φύγαμε την άλλη μέρα το πρωί με ένα επιβατικό τραίνο. Οι μηχανές, τα βαγόνια και όλο το τροχαίο υλικό ήταν των ΣΕΚ (Σιδηρόδρομοι Ελληνικού Κράτους) που είχαν περιέλθει στις αρχές κατοχής. Το προσωπικό ήταν Βούλγαροι σιδηροδρομικοί. Το ταξίδι ήταν σχετικά άνετο. Δεν διέφερε σε τίποτε από τα προηγούμενα που είχα κάνει στην ίδια γραμμή. Οι επιβάτες ήταν σχετικά λίγοι, οι πιο πολλοί Έλληνες που πήγαιναν στη Θεσσαλονίκη αλλά και μερικοί Βούλγαροι για τις μικρές διαδρομές. Περάσαμε αρκετούς σταθμούς και φτάσαμε στον Στρυμόνα. Η σιδηροδρομική γέφυρα ήταν ανατιναγμένη και θάπρεπε ν' αλλάξουμε τραίνο. Θα περνούσαμε τη γκρεμισμένη γέφυρα με τα πόδια πατώντας πάνω στα μισοβυθισμένα στο νερό σίδερά της, κουβαλώντας στους ώμους τα μπαγκάζια μας. [...] Εγώ απορούσα που δεν έβλεπα Έλληνες στρατιώτες ή χωροφύλακες αφού εκεί (νόμιζα πως) ήταν τα νέα σύνορα. Ρώτησα τους συνταξιδιώτες μου εκφράζοντας την απορία μου. Με πληροφόρησαν πως ακόμη βρισκόμασταν σε Βουλγαροκρατούμενο έδαφος και πως τα σύνορα ήταν 2-3 σταθμούς παραπέρα. [...] Κάποτε έφτασε το τρένο, επιβιβαστήκαμε και συνεχίσαμε το ταξίδι. Η αμαξοστοιχία ήταν τώρα επανδρωμένη με Έλληνες σιδηροδρομικούς, μια και θα πηγαίναμε στη Θεσσαλονίκη. Ωστόσο υπήρχαν και Βούλγαροι χωροφύλακες που θα έκαναν τον έλεγχο των αδειών μας διέλευσης. Περάσαμε τους σταθμούς του Σιδηροκάστρου, των Ποροΐων, της Ροδόπολης, (ίσως και της Βυρώνειας, δεν θυμούμαι καλά τη σειρά) και ...επιτέλους, μετά τον έλεγχο, φτάσαμε στις Μουριές τον πρώτο σταθμό υπό Ελληνική διοίκηση».⁸²

Την οικειοθελή αναχώρηση του πρώτου διαστήματος ακολούθησε τάχιστα ένα εκτεταμένο κύμα ατομικών και ομαδικών απελάσεων. Οι απελάσεις αυτές είχαν βίαιο και ληστρικό χαρακτήρα γιατί εξυπηρετούσαν δυο βασικές επιδιώξεις των βουλγαρικών Αρχών Κατοχής: α) αφενός τον γρήγορο αφελληνισμό της κατεχόμενης περιοχής, και αφετέρου β) την ανεπιστρεπτή υφαρπαγή της περιουσίας των απελαυνόμενων από το βουλγαρικό δημόσιο.

⁸²Νίκος Καραγιαννακίδης - Παναγιώτης Αμπεριάδης, «Τυπολογία ατομικών μετακινήσεων και πρωτοβουλιών φυγής από τη βουλγαρική ζώνη κατοχής στην Ανατολική Μακεδονία, 1941-44», ανακοίνωση στο συνέδριο *Μετακινήσεις πληθυσμού στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1940*, Κομοτηνή, 1-3 Ιουλίου 2011 (αδημοσίευτη).

Οι απελάσεις πραγματοποιούνταν με την αρωγή των βουλγαρικών κοινοτικών αρχών, που είχαν αντικαταστήσει πλήρως τους επίσημους εκπροσώπους του ελληνικού κράτους. Την παραπάνω διαδικασία επιβεβαιώνει και ο Αθανάσιος Τριανταφυλλίδης, γιατρός και δήμαρχος Δράμας, σε υπόμνημά του προς τον πρωθυπουργό της κατοχικής κυβερνήσεως, Γεώργιο Τσολάκογλου, καταθέτοντας την προσωπική μαρτυρία του για την κακομεταχείριση που υπέστη από τις βουλγαρικές Αρχές κατά τον εκτοπισμό του. Κατά τη διάρκεια της κράτησής του στα κρατητήρια έγινε αυτόπτης μάρτυρας της βιαιότητας των Βουλγάρων. Σε πολλούς Έλληνες απαγγέλλονταν εις βάρος τους κατηγορίες για τη χρήση της ελληνικής γλώσσας, την παραβίαση του ωραρίου της νυχτερινής κυκλοφορίας, την κατοχή οπλισμού ή για δολιοφθορές λόγω των κομμουνιστικών πεποιθήσεών τους. Οι κρατούμενοι υπόκειντο σε καθημερινά βασανιστήρια και παρέμεναν άσιτοι για ημέρες.⁸³

Συνεχίζοντας τη μαρτυρία του, σημειώνει ότι οι Βούλγαροι ακολουθούσαν δύο μεθόδους για τον μαζικό εκτοπισμό του πληθυσμού. Σύμφωνα με τον πρώτο, οι ελληνικές οικογένειες που επρόκειτο να εκτοπιστούν, ειδοποιούνταν τις βραδινές ώρες από χωροφύλακες που μετέβαιναν στην οικίες, και, δίνοντας διορία μόλις δέκα-τριάντα λεπτά, έπρεπε μέσα στη ταραχή τους να παραλάβουν τα απολύτως απαραίτητα. Στη συνέχεια, μεταφέροντας τα πράγματα στους ώμους τους, οδηγούνταν στο κρατητήριο, όπου οι χωροφύλακες ερευνούσαν τα υπάρχοντα και αφαιρούσαν όλα τα τιμαλφή. Η δήλωση την οποία αναγκάζονταν να υπογράψουν ήταν γραμμένη στα βουλγαρικά και υποχρεώνονταν να εγκαταλείψουν «οικειοθελώς» όλη την περιουσία τους στο βουλγαρικό κράτος. Αφού περνούσαν όλο το βράδυ κλεισμένοι στο κρατητήριο, το πρωί στέλνονταν υπό την συνοδεία ένοπλων χωροφυλάκων στη μεθόριο του Στρυμόνα, ενώ τους απαγορευόταν οποιαδήποτε επικοινωνία μεταξύ τους. Τους έδιναν μάλιστα ως έξοδα μετακίνησης ένα ποσό 500 δραχμών, το οποίο όμως στη συνέχεια δεσμευόταν από τους Βούλγαρους χωροφύλακες. Η εναλλακτική μέθοδος απελάσεως που ακολουθούνταν, αν και εξαιρετικά ασυνήθιστη, ήταν πιο ήπια, καθώς ειδοποιούνταν ορισμένες ημέρες νωρίτερα (δύο έως δέκα ημέρες) και χωρίς να προφυλακιστούν, μετέβαιναν στην Διεύθυνση Ασφαλείας όπου υπέγραφαν την δήλωση περί «οικειοθελούς» αναχωρήσεως και έπαιρναν μαζί τους όσα υπάρχοντα ήθελαν, κάνοντας τη διαδικασία όσο περισσότερο νομιμοφανή.

⁸³Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο [στο εξής ΕΛΙΑ], Αρχείο Αθανασίου Τριανταφυλλίδη, φάκ. 1, υποφάκ. 1: «Περί της εν Δράμα καταστάσεως, και της διώξεως αυτού ως Δημάρχου της πόλεως», Θεσσαλονίκη, 19 Αυγούστου 1941.

Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση ο σκοπός της βουλγαρικής κυβέρνησης ήταν καθολικός χαρακτήρας του εκτοπισμού, γεγονός που τεκμηριώνεται από την παράθεση ενός περιστατικού που πληροφορήθηκε ο ίδιος ο Τριανταφυλλίδης από την περιοχή της Δράμας. Πηγές του ανέφεραν την επίσκεψη ενός Βούλγαρου ανώτατου αξιωματικού από τη Σόφια, που συγκάλεσε σε σύσκεψη τις νομαρχίες της Δράμας και της Καβάλας, τους δημάρχους και τους προέδρους των Κοινοτήτων, προβάλλοντας με την αξίωση να εκτοπισθούν από τη περιοχή όλοι όσοι είχαν ελληνικό φρόνημα, μέχρι τις 31 Δεκεμβρίου 1941.⁸⁴

Οι πληθυσμιακές ομάδες που απελάθηκαν αρχικά ήταν εκείνες που οι βουλγαρικές Αρχές θεωρούσαν εξαιρετικά επικίνδυνες. Στο στόχαστρό τους τέθηκαν όλοι όσοι θα επηρέαζαν και θα διατηρούσαν το εθνικό φρόνημα του ελληνικού πληθυσμού. Αρχικά, εκδίωξαν τα ευπορότερα κοινωνικά στρώματα, ειδικά όσων κατάγονταν από την Παλαιά Ελλάδα, καθώς η μετακίνησή τους στον τόπο καταγωγής τους σήμαινε ότι δεν θα είχε προσωρινό χαρακτήρα. Επιπλέον, μπορούσαν να κατάσχουν τη μεγάλη περιουσία τους, ακόμη και αυτή που είχαν εκποιήσει και έπαιρναν μαζί τους κατά τη μετακίνησή τους.⁸⁵ Έπειτα, στράφηκαν εναντίον όλων των απολυμένων στελεχών της δημόσιας διοίκησης (δημάρχους, κοινοτάρχες, κρατικούς και κοινοτικούς υπαλλήλους),⁸⁶ πρώην αστυνομικούς, πολιτικούς παράγοντες, επιστήμονες, ιερείς και δασκάλους, καθώς και τους έφεδρους αξιωματικούς του ελληνικού στρατού και των οικογενειών τους, οι οποίοι, επειδή υπηρετούσαν στον ελληνικό στρατό κατά τη διάρκεια του πολέμου, «εγκλωβίστηκαν» στις γερμανοκρατούμενες περιοχές και οι βουλγαρικές Αρχές αρνούσαν την επιστροφή τους, διότι φοβόντουσαν ότι το ενισχυμένο εθνικό τους φρόνημα θα ενίσχυε όσους θα παρέμεναν στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Η βουλγαροκρατούμενη ζώνη άρχισε να απογυμνώνεται από ηγέτες και πρόσωπα επιρροής.⁸⁷

Βεβαίως, η παγίωση του εκτοπισμού του ελληνικού πληθυσμού θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο με την απαγόρευση της παλιννόστησής του στις βουλγαροκρατούμενες περιοχές. Γι' αυτό και ήταν σημαντικότερη η προϋπόθεση για τη χορήγηση της άδειας μετανάστευσης η έγγραφη δήλωση ότι παραιτούνταν από τη περιουσία τους, η οποία εκχωρούνταν αναγκαστικά στο βουλγαρικό δημόσιο, και ότι η μετακίνησή τους θα ήταν οριστική, αποκλειόμενης της επιστροφής.

⁸⁴ΕΛΙΑ, στο ίδιο. Επίσης, Αθανάσιος Χρυσόχου, *Η κατοχή εν Μακεδονία*, τόμ.1, σ. 60.

⁸⁵Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα, Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, τόμ. 1, Αθήνα 1995, σ. 95.

⁸⁶Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου [στο εξής ΥΔΙΑ], 1941, φάκ. 6, υποφάκ. 1: «Αναφορά Στυλιανού Αθανασάτου, Γεν. Γραμ. Νομαρχίας Καβάλας», Θεσσαλονίκη, 1 Ιουνίου 1941.

⁸⁷Κοτζαγεώργη, *ό.π.*, σ. 140. Χρυσόχου, *Η κατοχή εν Μακεδονία*, τόμ. 1, σσ.41-42.

Μάλιστα, οι εκπρόσωποι των τοπικών αρχών, γνωρίζοντας ότι οι περισσότεροι Έλληνες που αναγκάζονταν σε φυγή παρέμεναν κοντά στη συνοριακή γραμμή, παρακινούσαν το βουλγαρικό υπουργείο Εξωτερικών να πιέσει τις γερμανικές Αρχές να τους μετακινήσουν μακριά από τη συνοριακή γραμμή, προς το εσωτερικό της Ελλάδας.⁸⁸

Σε κάθε περίπτωση έπρεπε να αποφευχθεί η παλιννόστηση των εκδιωχθέντων, ιδιαίτερα πριν από την προγραμματισμένη απογραφή του πληθυσμού στις κατεχόμενες περιοχές μέχρι τον Ιούλιο του 1941. Κατόπιν αποφάσεως της Βουλγαρικής Λέσχης στις 25 Ιουνίου απαγορευόταν η παλιννόστηση των προσφύγων και επέτρεπαν μόνο την επίσκεψη των εστιών τους, με την έκδοση άδειας διάρκειας επτά ημερών. Με βάση την καταληκτική προθεσμία της απογραφής, η οποία είχε ορισθεί στις 30 Ιουνίου, οι πρόσφυγες έβρισκαν εντελώς ανέφικτη τη δυνατότητα της έγκαιρης παρουσίας τους στον τόπο της πρότερης κατοικίας τους, λόγω της αδυναμίας εύρεσης του απαραίτητου χρηματικού ποσού και του συγκοινωνιακού μέσου, να επιστρέψουν στις εστίες τους και να διεκδικήσουν πίσω τις περιουσίες τους.⁸⁹ Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα, η Βουλγαρική Λέσχη εκμεταλλευόταν την πρόθεση αυτή των προσφύγων να παλιννοστήσουν και για προπαγανδιστικούς λόγους και χορηγούσαν άδειες μεταβάσεως, με την προϋπόθεση όμως ότι οι άδειες αυτές έπρεπε να εκδίδονται μόνο σε όσους ήταν επίσημα δηλωμένοι ως Βούλγαροι, καλύπτοντας μάλιστα τα οδοιπορικά τους έξοδα και παρέχοντας ένα απαραίτητο χρηματικό βοήθημα.⁹⁰

Έτσι, με τις εκβιαστικές αποσπάσεις των δηλώσεων οικειοθελούς αποχώρησης και της στέρησης της παρουσίας τους κατά την απογραφή, δινόταν η επιθυμητή επίφαση της νομιμότητας που επιζητούσαν οι αρχές για να αποδείξουν ότι υπήρχε ισχυρή βουλγαρική παρουσία και δικαιώματα στη περιοχή. Τα ευρήματα όμως της απογραφής διέψευσαν τις επιδιώξεις των Βουλγάρων, καθώς τα αριθμητικά δεδομένα απεδείκνυαν ότι οι πληθυσμιακοί συσχετισμοί λειτουργούσαν ακόμη εις βάρος τους και ότι οι μέχρι πρότινος ενέργειές τους για την αλλοίωση της εθνολογικής σύστασης και του φρονήματων των Ελλήνων είχαν αποβεί άκαρπες. Συνειδητοποίησαν γρήγορα ότι έπρεπε να εντατικοποιήσουν τους περιορισμούς και τις ομαδικές απελάσεις.

⁸⁸Κοτζαγεώργη, *ό.π.*, σ. 140.

⁸⁹ΥΔΙΑ, 1941, φάκ.6, υποφάκ. 1: «Υπόμνημα Προσωρινής Επιτροπής των ενταύθα κατοίκων Αν. Μακεδονίας και Θράκης προς τον Πρόεδρο της Κυβέρνησης, τον Υπουργό Οικονομικών και τον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας», Θεσσαλονίκη, 25 Ιουνίου 1941.

⁹⁰ΥΔΙΑ, 1941, φάκ.6, υποφάκ.1, «Υπόμνημα του υπουργού Εθνικής Άμυνας, Γ. Μπάκου προς τον Πρόεδρο της Κυβέρνησης, Κ. Τσολάκογλου», 21 Αυγούστου 1941.

Από τον Ιούλιο του 1941 και σε σύντομο χρονικό διάστημα άρχισαν οι ομαδικοί εκτοπισμοί και των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Αστικές και γεωργικές οικογένειες που κατάγονταν από την Παλαιά Ελλάδα και οικογένειες ανταλλαξιμών που εγκαταστάθηκαν στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη με τη Σύμβαση της Λοζάνης, εκτοπίστηκαν προς τη γερμανοκρατούμενη ζώνη Κατοχής.⁹¹ Οι τελευταίοι ειδικά θεωρήθηκαν ως καταπατητές των εδαφών που «δικαιωματικά» ανήκαν στο βουλγαρικό κράτος. Η ιδιαίτερη σκληρότητα που υπέδειξε η βουλγαρική κατοχή με το καθεστώς απελάσεων, εκτοπίσεων προσφύγων, της πρόκλησης κοινωνικής δυστυχίας και ελλείψεων πρώτων υλών, αποτελούσε ίσως μια εκδικητική αντίδραση απέναντι στις πρακτικές που ακολούθησε η ελληνική κυβέρνηση μετά το 1919 για να περιορίσει το σλαβικό στοιχείο που βρισκόταν στη περιοχή προηγουμένως.⁹²

2. Εντατικοποίηση προσφυγικών ροών

Η συστηματοποίηση των καταπιεστικών μέτρων υπό τη μορφή διωγμών, στρατολόγησης, πολιτικής επιστράτευσης ή ατομικών προσκλήσεων σε καταναγκαστικά έργα στην ενδοχώρα της Βουλγαρίας, οι αγγαρείες και οι απαγωγές ομήρων, τα διάφορα διοικητικά μέτρα, τα καταπιεστικά διατάγματα, η φορολογική και οικονομική αφαίμαξη των πολιτών από τις βουλγαρικές αρχές, όπως ήδη αναφέρθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο, προκαλούσαν την έντονη ανησυχία του πληθυσμού, που μπορούσε να εκφραστεί μόνο μέσω της φυγής. Μέχρι τα τέλη Αυγούστου, μόνο στη δυτική οροθετική γραμμή αναφέρονταν 25.000 πρόσφυγες και απελαθέντες που κατέφθασαν στη γερμανική ζώνη κατοχής, έχοντας υποστεί κακοποιήσεις και αρπαγή των υπάρχοντων τους. Η φυγή αυτή έθιξε κατά κύριο λόγο τα αστικά κέντρα, καθώς ο αγροτικός πληθυσμός είχε τη δυνατότητα να κρυφτεί στις ορεινές περιοχές. Ο συνολικός πληθυσμός των αστών κατοίκων των μεγάλων πόλεων της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης μειώθηκε το διάστημα της κατοχής

⁹¹Μαύρη Βίβλος, σ.21.

⁹²Hans-Joachim Hoppe, "Bulgarian nationalities policy", 92. Το 1913, με βάση έγγραφο που εντοπίστηκε στο αρχείο του πρώτου Γενικού Διοικητή της Μακεδονίας, Στέφανου Δραγούμη, οι σλαβόφωνοι Έλληνες της ελληνικής Μακεδονίας υπολογίζονταν σε περίπου 71.000 άτομα, ενώ παρόμοια στατιστική του 1915 τους ανεβάζει στις 75.000. Σύμφωνα με μεταγενέστερες έρευνες που στηρίχθηκαν σε ελληνικές κρατικές στατιστικές της περιόδου 1915 - 1924, οι σλαβόφωνοι Έλληνες ανέρχονταν σε 57.000 άτομα, με τους περισσότερους να εντοπίζονται στον νομό Σερρών. Βλ. Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 49-52.

κατά 25-30%.⁹³ Ενδεικτικό παράδειγμα είναι ότι στη Θεσσαλονίκη μέσα σε μόλις έξι ημέρες (23-29 Αυγούστου 1941) είχαν φτάσει 2.100 πρόσφυγες.⁹⁴

Όπως είναι φυσικό, οι γερμανικές αρχές θορυβήθηκαν ιδιαίτερα από τον όγκο των προσφυγικών ροών και εξέφρασαν ανησυχίες για τα πολιτικά, οικονομικά και υγειονομικά προβλήματα που θα πρόεκυπταν από την ενδεχόμενη έξαρση επιδημικών ασθενειών. Σε αυστηρό τόνο διατύπωναν την αντίθεση τους στις πρακτικές των Βουλγάρων. Ευθύς εξ αρχής είχαν επίγνωση ότι η είσοδος των βουλγαρικών δυνάμεων στην αναφερόμενη περιοχή θα επέφερε τάσεις προκαλούσε τη φυγή στο πληθυσμό και γι' αυτό τον λόγο προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν το ζήτημα εν τη γενέσει του. Μάλιστα, πριν ακόμη λάβει χώρα η βουλγαρική εισβολή, οι γερμανικές μονάδες έλαβαν εντολές να εμποδίσουν τη μετακίνηση του ελληνικού πληθυσμού προς τα δυτικά και να τοποθετήσουν σταθμούς ελέγχου στις βασικές οδικές αρτηρίες και ταυτόχρονα να περιορίσουν την άφιξη βουλγαρικού πληθυσμού στην κατακτημένη περιοχή.⁹⁵ Οι αρχικές αυτές αντιδράσεις ανέκοψαν μερικώς τις μαζικές απελάσεις στα τέλη Αυγούστου, όταν αγγελιοφόροι στα χωριά της περιοχής διαμήνυαν ότι ο Βούλγαρος βασιλιάς είχε απαγορεύσει τη λήψη κάθε μέτρου σε βάρος των Ελλήνων κατοίκων, σε μια προσπάθεια να αποτρέψει τη δίωξη και την οικειοθελή αποχώρησή τους.⁹⁶ Οι Βούλγαροι, ωστόσο, συνέχισαν την προσπάθεια αλλοίωσης του δημογραφικού χαρακτήρα της περιοχής, παρά τις γερμανικές αντιδράσεις που διατυπώνονταν συνεχώς σε ρηματικές διακοινώσεις προς τη βουλγαρική διοίκηση.⁹⁷

Οι μεγάλες μεταναστευτικές ροές συνεχίστηκαν με αυξανόμενο ρυθμό μέχρι και το φθινόπωρο του 1941. Τα γεγονότα που ακολούθησαν μετά την εξέγερση της Δράμας στις 28 Σεπτεμβρίου και 3 Οκτωβρίου και οι εκτεταμένες σφαγές που προκλήθηκαν από τα αντίποινα των κατακτητών δημιούργησαν εκ νέου μεγάλα κύματα φυγής από τη βουλγαρική ζώνη κατοχής.⁹⁸ Τα βουλγαρικά αντίποινα συνεχίστηκαν μετά την «εξέγερση» του Σεπτεμβρίου, καθώς πολλά χωριά καταστράφηκαν με τη πρόφαση ότι προστάτευαν τους «παρτιζάνους», που στην πραγματικότητα

⁹³Κωνσταντίνος Δοξιάδης, *Καταστροφές Οικισμών*, Σειρά Εκδόσεων του Υφυπουργείου Ανοικοδομήσεως, τόμ.11, Αθήνα 1946, σ. 20.

⁹⁴Kotzageorgi, "Population Changes", σ. 137, ενώ άλλου η συγγραφέας κάνει λόγο για 2.800 πρόσφυγες, βλ. Κοτζαγεώργη, *ό.π.*, σ. 144.

⁹⁵Κοτζαγεώργη, *ό.π.*, σ. 138.

⁹⁶Χρυσόχου, *Η κατοχή εν Μακεδονία*, τόμ. 1, σ. 67

⁹⁷Κοτζαγεώργη, *ό.π.*, σ. 145 και υποσημείωση 7.

⁹⁸Τα θύματα από την καταστολή της εξέγερσης και τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των επόμενων ημερών ξεπέρασαν τα 2.000, με ορισμένες εκτιμήσεις να κάνουν λόγο για τουλάχιστον 4.000 με 5.000 νεκρούς. Τάσος Χατζηναστασίου, *Αντάρτες και καπετάνιοι. Η Εθνική Αντίσταση κατά της βουλγαρικής κατοχής της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης, 1942-1944*, Εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 28.

ήταν μόνο οι επιζώντες των εδαφών που είχαν καταστραφεί προηγουμένως.⁹⁹ Μέχρι τα τέλη Νοεμβρίου 1941 υπολογίζεται ότι διέφυγαν περίπου 33.074 άτομα.¹⁰⁰ Πολλοί άνθρωποι βρήκαν τραγικό θάνατο είτε από πνιγμό, είτε δολοφονήθηκαν εν ψυχρώ στη προσπάθειά τους να διαβούν τα συνοριακά φυλάκια και να περάσουν τον Στρυμόνα.

3. Προσπάθεια ανακατανομής των προσφύγων

Το θέμα της άμεσης προώθησης και διανομής των προσφύγων στις ζώνες κατοχής φαίνεται ότι απασχόλησε ιδιαίτερα τις γερμανικές αρχές, ακόμη και υψηλόβαθμα μέλη της ηγεσίας, όπως τον Ανώτατο Διοικητή της Στρατιάς της Νοτιανατολής, στρατάρχη Βίλχελμ Λιστ. Οι Γερμανοί με ρηματικές διακοινώσεις διαμήνυαν ότι έπρεπε οι πρόσφυγες να προωθηθούν και στην υπόλοιπη Ελλάδα, με κάθε χωριό να στεγάζει τουλάχιστον δυο με τρεις προσφυγικές οικογένειες. Για τη διευθέτηση του ζητήματος δινόταν διορία μέχρι την 25^η Οκτωβρίου, μετά την παρέλευση της οποίας θα αναλάμβαναν πρωτοβουλίες οι γερμανικές δυνάμεις.¹⁰¹

Η κυβέρνηση Τσολάκογλου θεωρούσε την ανάμειξη στην επίλυση ενός τόσο κρίσιμου ζητήματος από τις γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις ως επιζήμια και επιθυμούσε να διευθετηθεί το ζήτημα το ταχύτερο δυνατό. Ζήτησε από την Χωροφυλακή να εκδώσει διαταγή προς τις υφιστάμενες υπηρεσίες εντατικοποιήσουν τις προσπάθειες τους να προβούν στη λήψη μέτρων εντός δέκα ημερών πριν τη λήξη της προθεσμίας που είχαν θέσει οι γερμανικές Αρχές. Ωστόσο, η μη έγκυρη κινητοποίηση, οι υπέρογκες δαπάνες που απαιτούσε το όλο εγχείρημα, αλλά και τα σοβαρά προβλήματα στο συγκοινωνιακό δίκτυο, καθιστούσαν σχεδόν αδύνατη τη γρήγορη και αποτελεσματική μετακίνηση του μεγάλου όγκου των προσφυγικών οικογενειών σύμφωνα με τη γνώμη ορισμένων υπουργών της κυβέρνησης.¹⁰²

Με απόφαση του υπουργού Γενικού Διοικητή Μακεδονίας, Ν. Ραγκαβή, στις 21 Οκτωβρίου 1941 συστάθηκε το “Γραφείο Κατανομής Νέων Προσφύγων” των ομογενών από τις

⁹⁹Για τα γεγονότα της Δράμας βλ. Δημήτρης Πασχαλίδης-Τάσος Χατζηναστασίου, *Τα γεγονότα της Δράμας (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1941). Εξέγερση ή προβοκάτσια.*, ΔΕΚΠΟΤΑ, Δράμα 2003 και Σπυρίδων Σφέτας, *Η ατυχής εξέγερση της Δράμας -1941- κατά τα Βουλγαρικά στρατιωτικά αρχεία*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2017.

¹⁰⁰Κοτζαγεώργη, *ό.π.*, σελ. 191.Βλ. Πίνακα 4 στο παράρτημα.

¹⁰¹ΥΔΙΑ, 1941, φάκ. 2, υποφάκ. 4: «Υπόμνημα Τσολάκογλου προς Υπουργούς Οικονομικών, Γεωργίας και Συγκοινωνιών», Αθήνα, 17 Οκτωβρίου 1941.

¹⁰²ΥΔΙΑ, 1941, φάκ. 2, υποφάκ. 2, «Απόρρητη επιστολή Υπουργού Γεωργίας, Χ. Κατσιμήτρου προς το Υπουργείο Οικονομικών», Αθήνα, 8 Σεπτεμβρίου 1941.

βουλγαροκρατούμενες ελληνικές επαρχίες.¹⁰³ Βασική αποστολή του Γραφείου ήταν η επιμέλεια για τη μεταφορά των καταφυγόντων σε επαρχίες που βρίσκονταν στη δικαιοδοσία της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, καθώς και η μέριμνα για την πρώτη περίθαλψη και την τοποθέτηση τους σε πρόχειρα καταλύματα. Ταυτόχρονα, ήταν υπεύθυνη και για τη μεταφορά τους σε επαρχίες εκτός της περιφέρειας, ιδιαίτερα για τις περιοχές όπου συνωστίζονταν και καθιστούσαν επικίνδυνη την υγιεινή διαβίωση για τους ίδιους και τους γηγενείς.¹⁰⁴

Για τη βαθμιαία πρόωθηση του προσφυγικού πληθυσμού προς τη μακεδονική ενδοχώρα, καθώς και σε περιοχές της Παλαιάς Ελλάδας, θα έπρεπε να εξασφαλιστεί η συγκατάθεση και των ιταλικών αρχών. Οι Ιταλοί, αν και αρχικά αντίθετοι με το μέτρο της ομαδικής μετακίνησης του πληθυσμού αυτού, ήρθαν εν τέλει σε συμφωνία με τις γερμανικές αρχές, με τον όρο να παρουσιάσει η ελληνική κυβέρνηση σε σύντομο χρονικό διάστημα ένα οργανωμένο πρόγραμμα απορρόφησής ή εγκατάστασής τους σε αγροτικές περιοχές της Παλαιάς Ελλάδας, εξαιρουμένης όμως της Αθήνας.¹⁰⁵

Σύμφωνα με επιστολή του υπουργείου Γεωργίας προς το γραφείο του Πληρεξουσίου του Ράιχ για την Ελλάδα, φαίνεται ότι μέχρι και τον Νοέμβριο του 1941 είχαν μετακινηθεί από την περιοχή της Νιγρίτας προς τη Θεσσαλία 1.500 αγροτικές προσφυγικές οικογένειες. Από αυτές, οι 800 οικογένειες μεταφέρθηκαν μέσω θαλάσσης, ενώ οι άλλες 700 μετακινήθηκαν σιδηροδρομικώς. Πιο αναλυτικά, στον Βόλο βρέθηκαν 350 οικογένειες (150 στον Βόλο, 150 στον Αλμυρό, 50 στα Φάρσαλα) και στη Λάρισα περίπου 450 οικογένειες (200 στη Λάρισα, 150 στον Τύρναβο, 50 στην Αγυιά, 50 στην Ελασσόνα). Στα Τρίκαλα εγκαταστάθηκαν ν άλλες 200 οικογένειες, ενώ στους σιδηροδρομικούς σταθμούς Ορφανών (120), Σοφάδων (150), Καρδίτσας (50), Μεγάλων Καλυβιών (50), Τρικάλων (60) και Καλαμπάκας (60) παρέμεναν προσωρινά συνολικά ακόμη 490 περίπου οικογένειες, οι οποίες αναμενόταν να κατανομηθούν στις επαρχίες Καρδίτσας, Τρικάλων και Καλαμπάκας. Σε όλες αυτές τις οικογένειες παρέχονταν στέγη, χρηματική ενίσχυση για την εύρεση κάποιου καταλύματος και γη προς καλλιέργεια. Καταρτίστηκαν επίσης κατά τόπου επιτροπές για τη διευκόλυνση και ομαλή λειτουργία του όλου εγχειρήματος και αναμενόταν να μεταφερθούν στο προσεχές μέλλον 1.000 ακόμη αστικές οικογένειες και σε άλλες περιοχές της

¹⁰³ΥΔΙΑ, 1941, φάκ. 2, υποφάκ. 4: «Απόφαση Υπουργού Γενικού Διοικητού Μακεδονίας», Θεσσαλονίκη, 21 Οκτωβρίου 1941.

¹⁰⁴Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το «Γραφείο Κατανομής Νέων Προσφύγων», βλ. Κεφάλαιο 3.

¹⁰⁵ΥΔΙΑ, 1941, φάκ. 2, υποφάκ. 4: «Σημείωμα Υπουργού Γεωργίας Ι. Καραμάνου προς τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας», Θεσσαλονίκη, 24 Οκτωβρίου 1941.

Παλαιάς Ελλάδας, όπως Φθιώτιδα, Αχαΐα, Αιτωλοακαρνανία, Ηλεία, Αρκαδία, Μεσσηνία, Κορινθία και Λακωνία.¹⁰⁶

Ο τότε υπουργός Πρόνοιας και μετέπειτα πρωθυπουργός, Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος, αναφέρει στα απομνημονεύματα του ότι οι γερμανικές αρχές προέβλεπαν τη μετακίνηση νοτιότερα ακόμη 15.000 προσφύγων από τη περιοχή της Θεσσαλονίκης, λόγω του μεγάλου στεγαστικού προβλήματος. Τη διαταγή αυτή φαίνεται ότι προσπάθησε να αναστείλει η ελληνική κυβέρνηση με το σκεπτικό ότι θα ήταν περισσότερο εθνικά συμφέρουσα η εγκατάσταση του πληθυσμού αυτού σε νομούς όπου υπήρχε έντονο το σλαβικό στοιχείο για την ενίσχυση του τοπικού πληθυσμού με ελληνική εθνική συνείδηση. Έτσι, ο μεγαλύτερος όγκος των προσφυγικών οικογενειών εγκαταστάθηκε στους Νομούς Έδεσσας, Φλώρινας, Καστοριάς και Κιλκίς.¹⁰⁷

4. «Παράνομες» μετακινήσεις προσφύγων

Ένα τέλος στην ανεξέλεγκτη προσφυγική ροή προσπάθησε να δοθεί στις 15 Νοεμβρίου 1941, όταν η γερμανική Διοίκηση Θεσσαλονίκης-Αιγαίου διέταξε να σφραγιστούν όλες οι αφύλακτες διαβάσεις του Στρυμόνα.¹⁰⁸ Μετά από τον αυστηρό περιορισμό που τέθηκε στις μετακινήσεις, πολλοί κάτοικοι αναγκάστηκαν να περάσουν «λαθραία» στα γερμανοκρατούμενα εδάφη. Η διαφυγή αυτή γινόταν είτε μέσω του ποταμού Στρυμόνα, είτε μέσω θαλάσσης με πλοία από την Καβάλα στις ακτές της Χαλκιδικής Σταυρό-Τσαγέζι κ.ά. Ο τελικός προορισμός ήταν κυρίως η Θεσσαλονίκη, απ' όπου στη συνέχεια θα μετακινούνταν στην υπόλοιπη Μακεδονία.¹⁰⁹

Ο πρώτος τρόπος διαφυγής ήταν πιο δύσκολος και επικίνδυνος, καθώς στη βουλγαροκρατούμενη πλευρά των «συνόρων», είχαν υψωθεί στις όχθες του ποταμού πολλά στρατιωτικά φυλάκια που αποσκοπούσαν στο να συλλαμβάνουν ή να σκοτώνουν οποιονδήποτε τολμούσε να παραβιάσει το φυσικό αυτό σύνορο, χωρίς την άδεια των βουλγαρικών αρχών. Όσοι κατάφερναν να περάσουν επιτυχώς τον ποταμό, θα μπορούσαν στη συνέχεια να ολοκληρώσουν με περισσότερη άνεση τη διαφυγή τους, εφόσον υπήρχαν λιγότερα γερμανικά φυλάκια, εν αντιθέσει με τα φυλάκια της βουλγαρικής Χωροφυλακής.¹¹⁰

¹⁰⁶ΥΔΙΑ, 1941, φάκ. 2, υποφάκ. 4: «Υπόμνημα Υπουργού Γεωργίας, Ι. Καραμάνου, προς το Γραφείο του Πληρεξούσιου του Ράιχ για την Ελλάδα», Αθήνα, 1 Νοεμβρίου 1941.

¹⁰⁷Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος, *Ιδού η Αλήθεια*, ιδιωτική έκδοση, Αθήνα 1948, σσ. 152-153.

¹⁰⁸Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα*, σ.96.

¹⁰⁹Χρυσόχοου, *Η κατοχή εν Μακεδονία*, τόμ.1, σ. 59.

¹¹⁰Φώτης Τριάρχης, *Βουλγαρική Κατοχή και Σφαγές στην Μακεδονία*, αυτοέκδοση, Καβάλα 1970, σ. 306.

Το εγχείρημα της λαθραίας διαφυγής έπρεπε να αναλαμβάνεται τις νυχτερινές ώρες, ώστε να μη γίνονται άμεσα αντιληπτοί οι διαφυγόντες από τις αρχές. Αφού περνούσαν τα χωριά που βρίσκονταν κοντά στον Στρυμόνα, περίμεναν εναγωνίως μέχρι το ξημέρωμα, ώστε με το λιγοστό φως της ημέρας να μπορέσουν να διασχίσουν τα ορμητικά νερά του ποταμού. Σε ένα τόσο επικίνδυνο πέρασμα ήταν μεγάλο το ποσοστό θνησιμότητας, είτε διότι τους παρέσερναν τα ρεύματα του ποταμού, είτε γιατί γίνονταν αντιληπτοί από τις βουλγαρικές Αρχές που άνοιγαν πυρ κατά των διαφυγόντων. Σε πολλές μάλιστα περιπτώσεις, οι ίδιοι οι Βούλγαροι οδηγοί τους πρόδιδαν.¹¹¹

Απόδειξη της περιπέτειας που βίωναν πολλοί πρόσφυγες για να καταφέρουν να φτάσουν στην αντίπερα όχθη του Στρυμόνα είναι οι πολυάριθμες μαρτυρίες των ιδίων στις ελληνικές Αρχές. Χαρακτηριστικά ήταν όσα ανέφερε ο Ευ. Χαραλάμπους από την Εξοχή Δράμας στη μαρτυρία του στις ελληνικές Αρχές:

«Την 1^η Ιουνίου του 1943 έφθασα μετά της οικογενείας μου, αποτελούμενης εξ' εμού, της συζύγου μου και των τέκνων μου, Παρασκευούλας ετών 18, Δημητρίου ετών 8, Παρθενόπης ετών 14, Χαραλάμπους ετών 12 και Βασιλικής ετών 10, εις θέσιν Καρατζά του Στρυμόνος. Εκεί παρεμείναμεν 24 ώρας, αναμένοντες να εύρωμεν οδηγόν, δια να μας περάσει από τον ποταμόν. Τα ξημερώματα της 1^{ης} Ιουνίου είδομεν εις την απέναντι ελληνικήν όχθην του ποταμού Έλληνας χωρικούς, τους οποίους παρεκαλέσαμεν μας υποδείξουν το σημείον, όπου ήταν ρηγά τα νερά, δια να περάσωμεν. Εις εκ τούτων προσεφέρθη και ήλθεν απέναντι μας, παρέλαβεν εις τον ώμον του τον μικρόν υιόν μου Δημήτριον και μας συνέστησε να τον ακολουθήσωμεν κατά πόδας εις το ποτάμι, όπερ και επράξαμεν. Μόλις όμως εφθάσαμεν εις το μέσον του ποταμού, ομοβροντία πυροβολισμών ηκούσθη. Εξέβαλλον οι Βούλγαροι, οι οποίοι ενήδρευον κάπου εκεί. Ο υιός μου Δημήτριος τον οποίον έφερεν επί των ώμων του ο προαναφερθείς Έλλην Χωρικός, εβλήθη εις τον λαιμόν και έμεινεν άπνους, κυλισθείς εις τον ποταμόν και παρασυρθείς υπό του ρεύματος. Ο φέρων αυτόν επί των ώμων του εβούτησεν εις το νερό και έτσι κατόρθωσε να σωθή. Συγχρόνως εβλήθη εις την κεφαλήν η κόρη μου Παρασκευούλα ετών 18 ήτις επίσης έμεινεν άπνους. Την στιγμήν

¹¹¹ΥΔΙΑ, 1946, φάκ. 63, υποφάκ. 4: «Σημείωμα τέως Υπουργού- Γενικού Διοικητού Μακεδονίας, Δ. Ανδρεάδη, προς το Υπουργείο Τύπου», Αθήνα, 20 Αυγούστου 1946.

εκείνην απήντησαν δια πυροβολισμών εκ του Ελληνικού εδάφους ευρισκόμενοι εις το σημείον Έλληνες Χωροφύλακες και ούτω κατορθώθη να διασωθώμεν ημείς. Κατόπιν διαταγής του Γερμανού Αρχιφύλακος επιτρέπη να ανασύρωμεν τα πτώματα της φονευθείσης κόρης μου και την ενταφιάσαμεν εκεί. Το πτώμα του φονευθέντος τόσον αγρίως υιού μου Δημήτριου 8 ετών δεν ηδυνήθημεν να ανεύρωμεν καθ' όσον παρεσύρθη υπό του ρεύματος [...].¹¹²

Ο αριθμός όσων διέφυγαν λαθραία από τον Στρυμόνα και όσων βρήκαν τραγικό θάνατο στη προσπάθειά τους αυτή είναι απροσδιόριστος, ωστόσο από τις πολυάριθμες μαρτυρίες γίνεται αντιληπτό ότι ήταν μεγάλος. Παρά την επικινδυνότητα του, η προσπάθεια να περάσει κανείς τον ποταμό συνεχίστηκε καθ' όλη τη διάρκεια της Κατοχής. Υπήρχαν και ορισμένοι Έλληνες οδηγοί, οι οποίοι έναντι αδράς αμοιβής αναλάμβαναν να περάσουν τους πρόσφυγες από λιγότερο επικίνδυνα περάσματα. Οι περιπτώσεις αποτυχίας δεν έλειπαν όμως και σε αυτή τη περίπτωση και ο θάνατος ή τα βασανιστήρια ήταν το θλιβερό απότοκό της.

Ο εναλλακτικός δρόμος διαφυγής μέσω θαλάσσης αποδείχθηκε περισσότερο ασφαλής και επιτυχής. Όπως αναφέρθηκε, η διαφυγή γινόταν με πλοιάρια από την Καβάλα προς την Χαλκιδική. Στην Καβάλα είχαν οργανωθεί και λειτουργούσαν μυστικά ορισμένα «ταξιδιωτικά πρακτορεία», από διάφορους ναυτικούς και ψαράδες, που αναλάμβαναν με μεγάλη χρηματική αμοιβή να μεταφέρουν τους ενδιαφερόμενους. Η επιλογή αυτή ενδεικνυόταν περισσότερο για τις οικογένειες των προσφύγων που βρίσκονταν σε καλύτερη οικονομική κατάσταση, καθώς τα χρηματικά ποσά που απαιτούνταν για να μετακινηθούν όλα τα μέλη ήταν πολύ μεγάλα.

Άλλοι πάλι, κυρίως νέοι, επέλεξαν να δραπετεύουν μεμονωμένα για να αποφύγουν την υποχρεωτική στράτευσή τους στον βουλγαρικό στρατό.¹¹³ Αναφέρει ο Παναγιώτης Αμπεριάδης στα απομνημονεύματά του:

«[...] Μέσω της Νέας Κώμης, όπου διανυκτέρευσα, κατέβηκα στην Καβάλα και ρωτώντας για καϊκι, λαθραίο βέβαια που να πηγαίνει στις όχθες του Στρυμόνα, κοντά δηλαδή στο Σταυρό Χαλκιδικής, μου συνέστησαν ένα δικολάβο μεσίτη. Αυτός μου έδωσε και υπέγραφα μία δήλωση στη Βουλγαρική γλώσσα η οποία μου ήταν τελείως άγνωστη και μου συνέστησε να περάσω την επόμενη μέρα για περισσότερα στοιχεία.

¹¹²Τριάρχης, *ό.π.*, σ. 307.

¹¹³Κοτζαγεώργη, *ό.π.*, σ.143

Όταν όμως πέρασα την άλλη μέρα, μου είπε πως με λύπη του δεν μπορεί να κάνει τίποτα και ότι πρέπει να γυρίσω και πάλι στο χωριό μου, παρουσιάζοντας τη ζωή των περιοχών πέρα από το Στρυμόνα με τα μελανότερα χρώματα. Είχε βέβαια δίκιο και φαίνεται πως οι προθέσεις του και οι συμβουλές του ήταν ειλικρινείς. Αναγκάστηκε να γυρίσω πίσω στο χωριό, περιμένοντας καλύτερες μέρες και την κατάλληλη ευκαιρία για να δραπετεύσω. Στο χωριό όμως, όταν διαδόθηκε η φυγή μου, ο Λάζαρος, τέως αγροφύλακας και νυν σύνδεσμος της Βουλγαρικής Κοινότητας, κάλεσε τη μητέρα μου και της συνέστησε να κατέβει στην Καβάλα να με βρει και να με φέρει πίσω στο χωριό, γιατί αυτός σαν υπάλληλος των Αρχών Κατοχής, ήταν υποχρεωμένος να αναφέρει την αναχώρηση μου [...].¹¹⁴

Και εδώ όμως δεν έλειπαν οι περιπτώσεις που οι επιχειρήσεις αυτές προδίδονταν στις βουλγαρικές αρχές πριν ξεκινήσουν και οι συμμετέχοντες συλλαμβάνονταν. Όταν δε γίνονταν αντιληπτές από τη βουλγαρική περίπολο μέσα στη θάλασσα, καταδιώκονταν με σκοπό τη βύθιση των πλοιαρίων. Στις επιτυχείς μετακινήσεις οι πρόσφυγες αποβιβάζονταν σε ερημικές παραλίες της γερμανικής ζώνης και από εκεί προσπαθούσαν να μεταβούν σε πιο κεντρικές περιοχές για να ζητήσουν τη βοήθεια του κράτους. Συγκριτικά, φαίνεται λοιπόν, ότι η θαλάσσια απόδραση είχε μεγαλύτερα ποσοστά επιτυχίας σε σχέση με το πέρασμα του Στρυμόνα.

5. Η γεωγραφία των μετακινήσεων και αριθμητικά δεδομένα

Η πλειονότητα των προσφύγων προτιμούσε να μεταναστεύει σε περιοχές που βρίσκονταν κοντά στη συνοριακή γραμμή του Στρυμόνα. Η ευρύτερη περιοχή της Βισαλτίας, και κυρίως της Νιγρίτας, του Λαγκαδά και του Κιλκίς δέχτηκε το μεγαλύτερο ποσοστό του προσφυγικού πληθυσμού από την Ανατολική Μακεδονία, ενώ στο νομό Έβρου κατέφθαναν κάτοικοι από την ευρύτερη περιοχή της Δυτικής Θράκης. Το αρχικό σκεπτικό ήταν ότι η μετακίνηση αυτή είχε προσωρινό χαρακτήρα και η επικείμενη επιστροφή τους θα ήταν θέμα χρόνου. Από την άλλη, πολλοί επέλεξαν να μεταβούν σε μεγαλύτερα αστικά κέντρα της γερμανοκρατούμενης ζώνης, όπως τη Θεσσαλονίκη, τον Βόλο, τον Πειραιά, την Αθήνα κ.ά. Σε αυτή την περίπτωση, ο

¹¹⁴ Παναγιώτης Αμπεριάδης, *Μια προσφυγική οικογένεια στα ορεινά της Καβάλας 1922-1952*, Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο Καβάλας, Καβάλα 1994, σ. 59.

μεγαλύτερος αριθμός των προσφύγων αυτών είχε αστική προέλευση και ευελπιστούσε ότι θα μπορούσε να έχει καλύτερες προοπτικές περίθαλψης από το κράτος. Αντίθετα, μικρότερης κλίμακας ήταν η μετακίνηση των αστών προσφύγων σε μικρότερους νομούς και επαρχίες της Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας (Παιονία, Χαλκιδική, Πέλλα, Γιαννιτσά, Κοζάνη, Πτολεμαΐδα, Εορδαία, Φλώρινα, Καστοριά) και σε νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου (Θάσος, Λέσβος, Λήμνος, Χίος) και των Σποράδων (Σκιάθος, Σκόπελος). Οι μετακινήσεις στην ηπειρωτική Ελλάδα εκτείνονταν μέχρι τη Στερεά Ελλάδα (Θήβα, Λιβαδειά, Λαμία, Χαλκίδα) και τη Πελοπόννησο (Τρίπολη, Άργος, Κόρινθος, Ναύπλιο, Σπάρτη, Καλαμάτα, Πάτρα).¹¹⁵

Ένας κατατοπιστικός γεωγραφικός χάρτης των μετακινήσεων αυτών αποτυπώνεται στην περίφημη έκθεση του Κωνσταντίνου Δοξιάδη, *Αι Θυσίαι της Ελλάδος στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*. Από το χάρτη αυτό φαίνεται ότι από την Κομοτηνή και την Αλεξανδρούπολη οι πρόσφυγες κατευθύνονταν προς τα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου (Χίος, Λέσβος) και την Αθήνα. Από την Ξάνθη και τα περίχωρά της πήγαιναν αρχικά στη πρωτεύουσα του νομού και στη συνέχεια στην Καβάλα, η οποία αποτέλεσε διαμετακομιστικό κέντρο των προσφύγων με τελικό προορισμό τη Θεσσαλονίκη, τη Θάσο και τέλος την Αθήνα. Από τη περιοχή των Σερρών πρόσφυγες κινήθηκαν επίσης προς τις ίδιες κατευθύνσεις.¹¹⁶

Αν και η πλειονότητα των προσφύγων της βουλγαροκρατούμενης ζώνης κατέφυγε στην ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα που βρισκόταν υπό γερμανική κατοχή, αρκετές χιλιάδες κατέφυγαν και στο εξωτερικό. Πολλοί οδηγήθηκαν στη Γερμανία ως *Fremdarbeiter*, δηλαδή ως ξένο εργατικό δυναμικό, ώστε να γλιτώσουν τους ασφυκτικούς περιορισμούς και την πείνα. Η Θεσσαλονίκη ήταν η αφετηρία της προσπάθειας στρατολόγησης Ελλήνων εθελοντών εργατών στο Ράιχ, ιδρύοντας οι γερμανικές αρχές τον Ιανουάριο του 1942 συγκεκριμένο γραφείο για το σκοπό αυτό, τη λεγόμενη *Επιτροπή Στρατολόγησης Ελλήνων Εργατών για την Εργασία στην Αλλοδαπή*. Το εγχείρημα αυτό ενισχύθηκε με διαφημιστική εκστρατεία που κατέκλυζε τον κατοχικό Τύπο της εποχής, περιγράφοντας τα πλεονεκτήματα της εθελοντικής εργασίας στη Γερμανία. Οι σχεδόν ιδανικές συνθήκες ζωής και εργασίας των ξένων εργατών, οι υψηλές χρηματικές απολαβές, η παροχή ιατρικής περίθαλψης και ασφάλισης, η παροχή ρουχισμού, διατροφής και στέγασης και η

¹¹⁵ΥΔΙΑ, 1946, φάκ.63, υποφάκ.4 : «Πίνακας Υπηρεσίας Κοινωνικής Πρόνοιας της Γενικής Διοίκησης Κεντρικής Μακεδονίας σχετικά με τους εγκαταστημένους αστούς πρόσφυγες από την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη στην Περιφέρεια των Γενικών Διοικήσεων Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας», 30 Μαρτίου 1945. Βλ. Πίνακα 1.

¹¹⁶Κωνσταντίνος Δοξιάδης, *Αι Θυσίαι της Ελλάδος*, Εκδόσεις Υπουργείου Ανοικοδομήσεως, Αθήνα 1947, σ. 107. Βλ. Εικόνα 1.

εξασφάλιση των εξόδων μεταφοράς για τις οικογένειές τους, ήταν λίγα από τα πολλά κίνητρα που επιστράτευε η γερμανική προπαγάνδα για να προσελκύσει ξένο εργατικό δυναμικό για την ενίσχυση της γερμανικής βιομηχανίας.¹¹⁷

Έλληνες εργάτες φαίνεται να εργάστηκαν σε αρκετά αστικά κέντρα της Γερμανίας και της Αυστρίας. Πολλοί βρέθηκαν στο Βερολίνο και τα προάστια του (Στίγκλιτς, Φουρστενβάλντε, Έμπερσβάλντε, Οράνιενμπουργκ,), στη Λειψία, στο Μέρζεμπουργκ, στο Χάλλε και τα προάστια τους, στο Αμβούργο, το Αννόβερο, τη Βρέμη, το Κίελο και τα προάστια τους, στην Κολωνία, στις πόλεις του Ρούρ και στο Ντίσελντορφ, Έσσεν, Ντούισμπουργκ, Κάσσελ Μπράουνσβαϊγκ, Βύρτσμπουργκ, Νυρεμβέργη, Μόναχο και στη Βαυαρία, Φρανκφούρτη, Στουτγάρδη και Δρέσδη.¹¹⁸

Τα αριθμητικά στοιχεία του συνολικού πληθυσμού των Ελλήνων που εργάστηκε στο Ράιχ δεν είναι ακριβή, καθώς τα επίσημα έγγραφα των εκάστοτε αρχών Κατοχής παρουσιάζουν σημαντικές αναντιστοιχίες/αποκλείσεις μεταξύ τους, προκαλώντας σύγχυση στον ερευνητή. Πρέπει επίσης να σημειωθεί, ότι πολλοί Έλληνες κάτοικοι είχαν αναγκαστεί να καταγραφούν ως Βούλγαροι, ώστε να μπορέσουν να αποκτήσουν την απαραίτητη άδεια, γεγονός που περιπλέκει ακόμη περισσότερο το ζήτημα.¹¹⁹ Οι σύγχρονες εκτιμήσεις, βασιζόμενες στα στοιχεία της εποχής, υπολογίζουν κατά προσέγγιση το συνολικό ποσοστό. Σύμφωνα με διάφορες ιστορικές πηγές ο αριθμός κυμαίνεται από 5 έως 30 χιλιάδες, ενώ σε σύγχρονη με την εποχή τουρκική πηγή (ανεπιβεβαίωτη βέβαια) γίνεται λόγος ακόμη και για 60.000 άτομα, Έλληνες και Μουσουλμάνους, από την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, οι οποίοι εστάλησαν από τους Βούλγαρους να εργαστούν στη βαριά βιομηχανία της Αυστρίας.¹²⁰ Στην ουσία οι βουλγαρικές Αρχές Κατοχής επεδίωξαν την αντικατάσταση του ποσοστού των Βούλγαρων εργατών που απαιτούσαν οι Γερμανοί με πληθυσμό από τις κατεχόμενες περιοχές.¹²¹

Από την άλλη, πολλοί ήταν και αυτοί που διέφυγαν τη Μέση Ανατολή. Πολλοί ναυτικοί, στρατιωτικοί και αεροπόροι κατέφυγαν στη Κρήτη και τα παράλια της Τουρκίας με τελικό

¹¹⁷Μαρία Καβάλα, «Η Θεσσαλονίκη στη γερμανική Κατοχή: Κοινωνία, οικονομία, διωγμός Εβραίων», ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2009, σσ. 243-244.

¹¹⁸Κοτζαγεώργη, *ό.π.*, σ. 150, υποσημείωση 16.

¹¹⁹Νίκος Καραγιαννακίδης - Παναγιώτης Αμπεριάδης, «Τυπολογία ατομικών μετακινήσεων και πρωτοβουλιών φυγής από τη βουλγαρική ζώνη κατοχής στην Ανατολική Μακεδονία, 1941-44», ανακοίνωση στο συνέδριο *Μετακινήσεις πληθυσμού στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1940*, Κομοτηνή, 1-3 Ιουλίου 2011 (ανέκδοτη).

¹²⁰Κοτζαγεώργη, *ό.π.*, σ. 150, υποσημείωση 16 και Μ.Ε.Ρ., «Greece and the War», *The Bulletin of international News*, vol. 21/4, 1944, 136.

¹²¹Χρυσόχοου, *Η κατοχή εν Μακεδονία.*, τόμ.2, σσ. 235, 240 και *Μαύρη βίβλος*, σ. 40.

προορισμό την Αίγυπτο, αποσκοπώντας στην επανασυγκρότηση του στρατού, του ναυτικού και της αεροπορίας της εξόριστης Κυβέρνησης. Η εναλλακτική πορεία που ακολούθησαν ήταν μέσω της συνοριακής γραμμής του Έβρου-Διδυμοτείχου, όπου σύμφωνα με εκτιμήσεις στη διαδρομή αυτή πέθαναν περίπου 3.500 άνθρωποι.¹²² Επίσης, σε πολλές περιπτώσεις η πείνα και οι κακουχίες ανάγκαζε και άμαχο πληθυσμό να στραφεί νοτιότερα. Οι μάχιμοι σύμφωνα με τον Δοξιάδη ανέρχονταν στις 20.000, ενώ περίπου 30.000 άμαχοι εγκαταστάθηκαν και εργάστηκαν σε διάφορα μέρη της Μέσης Ανατολής, της Αφρικής και της Τουρκίας.¹²³ Το συγκεκριμένο ποσοστό των προσφύγων αυτών που κατάγονταν από τις βουλγαροκρατούμενες περιοχές δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί με ακρίβεια λόγω έλλειψης στοιχείων, όμως πιθανότατα να μην ήταν αμελητέο.¹²⁴

Ταυτόχρονα, σημαντικό τμήμα του πληθυσμού εκτοπίστηκε στο εσωτερικό της Βουλγαρίας για καταναγκαστικά έργα και ως όμηροι. Παρά τους προβλεπόμενους περιορισμούς βάσει διεθνών συνθηκών, ένα μεγάλο ποσοστό του κατεχόμενου πληθυσμού χρησιμοποιήθηκε για τη κάλυψη των αναγκών στη θέση του βουλγαρικού εργατικού δυναμικού. Μέσω της στρατολόγησης ορισμένων κλάσεων του ελληνικού στρατού και της πολιτικής επιστράτευσης συγκεντρώθηκαν συγκεκριμένες κατηγορίες τεχνιτών που επάνδρωσαν πολιτικά τάγματα εργασίας, τα επονομαζόμενα *ντουρντουβάκια* (*τουρδουβάκ*= επιστρατευμένος εργάτης) της Βουλγαρίας.¹²⁵ Η κλήση τους γινόταν την άνοιξη κάθε έτους και η θητεία τους διαρκούσε μέχρι τους φθινοπωρινούς μήνες και επαναλαμβανόταν την αμέσως επόμενη χρονιά.¹²⁶ Ήταν πολλές οι περιπτώσεις που οι επιστρατευθέντες και άνδρες νεαρής ηλικίας λιποτακτούσαν προς τις γερμανοκρατούμενες περιοχές ή κατέφευγαν στα βουνά με τους αντάρτες.¹²⁷

Από τον χειμώνα του 1942 κλήθηκαν για καταγραφή άρρενες ηλικίας 18-45 ετών, ενώ η κλάση των έφεδρων επεκτάθηκε στα 55 έτη. Από τις επιτροπές κρίθηκαν ικανοί ακόμη και άτομα ασθενή ή με αναπηρία, γεγονός που δημιούργησε σοβαρές ανησυχίες ότι η στρατολόγηση ήταν τυπική και ξυπνούσε τις δυσάρεστες μνήμες των μαζικών εκτοπισμών που σημειώθηκαν και στις

¹²² Δημήτρης Μαγκριώτης, *Θυσία της Ελλάδος και Εγκλήματα Κατοχής κατά τα έτη 1941-1944*, Αθήνα 1954, σ. 247.

¹²³ Δοξιάδης, *Καταστροφές Οικισμών*, σ. 26.

¹²⁴ Περισσότερες πληροφορίες για τους πρόσφυγες στη Μέση Ανατολή, βλ. Ιάκωβος Μιχαηλίδης, *Τα παιδιά του Οδυσσέα: Έλληνες Πρόσφυγες στη Μέση Ανατολή και την Αφρική (1941-1946) η Ανατολή και την Αφρική (1941-1946)*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2018.

¹²⁵ Περισσότερες πληροφορίες για τα τάγματα εργασίας στη Βουλγαρία, βλ. Αυγέρη Σοφία, «Ντουρντουβάκια»: *Έλληνες σε Βουλγαρικά Τάγματα Εργασίας 1941-44*, Εκδόσεις 24grammata.com, Αθήνα 2012.

¹²⁶ Χρυσοχόου, *Η κατοχή εν Μακεδονία.*, τόμ. 1, σ. 232.

¹²⁷ Χρυσοχόου, *Η κατοχή εν Μακεδονία*, τόμ.2, σσ. 57-67 και 228.

δυο προηγούμενες βουλγαρικές κατοχές.¹²⁸ Στις αρχές Μαΐου 1942 είχαν κληθεί οι κλάσεις του 1940-1941, ενώ όσο «προχωρούσε» η Κατοχή έφευγαν ακόμη και άτομα 16-45 ετών, οι λεγόμενοι «αγύμναστοι», αποδεικνύοντας ότι η στρατεύση ήταν προσχηματική, αφού αποσκοπούσε στην αποστράγγιση του ελληνικού στοιχείου από τις πλέον παραγωγικές και μάχιμες ηλικιακές ομάδες. Ένα μεγάλο μέρος των στρατεύσιμων κατευθύνθηκε προς το Κουμάνοβο της σερβικής Μακεδονίας. Αυτοί που κατάγονταν από τη Δυτική Θράκη εστάλησαν στα βόρεια σύνορα της Βουλγαρίας, κοντά στον Δούναβη, ενώ μια άλλη ομάδα περίπου 2.500 ατόμων εστάλη στο Σβέλγκραντ και άλλοι στο Κιουστέντλ.¹²⁹

Η πολιτική επιστράτευση εφαρμόστηκε κυρίως στην Ανατολική Μακεδονία και σε μικρότερη κλίμακα στη Δυτική Θράκη. Οι πολιτικά επιστρατευθέντες, μέσω ατομικών προσκλήσεων, κλήθηκαν να εργαστούν ως συμπληρωματικό προσωπικό στα τάγματα εργασίας. Σε πολλές περιπτώσεις η πολιτική επιστράτευση αποτελούσε προάγγελο ομηρίας και εκπατρισμού των κληθέντων, ενώ υπήρχε δυνατότητα απαλλαγής μόνο σε όσους ήταν «βουλγαρογραμμένοι».¹³⁰ Δυστυχώς δε είναι γνωστό το συνολικό ποσοστό του πληθυσμού που επιστρατεύτηκε καθ' όλη τη διάρκεια της Κατοχής, όμως μέχρι τον Μάιο του 1942 είχαν ήδη κληθεί 35.000 άτομα.¹³¹ Ενδεικτικά, ο Αθανάσιος Χρυσόχου σημειώνει ότι τον Μάιο του 1942 οργανώθηκαν από την περιοχή της Δράμας τέσσερις αποστολές 3.000 ατόμων, οι οποίες συνεχίστηκαν μέχρι και το τέλος του φθινοπώρου. Από την Κομοτηνή, μέχρι τα τέλη Ιουλίου του 1942 αναχώρησαν περίπου 1.200 άνθρωποι, ενώ αντίστοιχα από την περιοχή της Καβάλας και των Σερρών εστάλησαν ακόμη 2.100 άτομα.¹³² Συγχρόνως, ήταν συχνές και οι προσχηματικές συλλήψεις αρρένων που εκτοπίζονταν στο εσωτερικό της Βουλγαρίας, ώστε να εργαστούν ως το τέλος του πολέμου σε βαρύτερα έργα.

Η περιοχή του Σιδηροκάστρου ήταν το βασικό διαμετακομιστικό κέντρο, απ' όπου οι κρατούμενοι προωθούνταν για να εργαστούν σε διάφορα οχυρωματικά έργα. Ενδεικτικά, στη Κομοτηνή διατέθηκαν επιστρατευμένοι από τη Δράμα για τη κατασκευή νέων οχυρωμάτων, στην Καβάλα για τη κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Σιμιτλή-Σιδηροκάστρου και Κούλα-Πετριτσίου, στη Σόφια για τη ανακατασκευή του αεροδρομίου. Ορισμένοι εργάστηκαν ως

¹²⁸ Χρυσόχου, *Η κατοχή εν Μακεδονία*, τόμ.1, 64-65 και *Μαύρη Βίβλος*, σ. 40.

¹²⁹ Χρυσόχου, *Η κατοχή εν Μακεδονία*, τόμ.1, σ. 218.

¹³⁰ Χρυσόχου, *Η κατοχή εν Μακεδονία*, τόμ.1, σσ. 221 και 225.

¹³¹ Ξανθίππη Κοτζαγεώργη, «Η παραχώρηση της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης στη Βουλγαρία εκ μέρους των Γερμανών», στο Ξανθίππη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη (επιμ.), *Η βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, 1941-1944*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, β' έκδ., Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 64.

¹³² Χρυσόχου, *Η κατοχή εν Μακεδονία*, τόμ.1, σ. 224.

ξυλοκόποι στη περιοχή της Κομοτηνής, της Στάρα Ζαγόρα και του Ορτάκιοϊ, ενώ άλλοι ως εργάτες σε τεχνικά έργα ή οδοποιίας, φτάνοντας μέχρι και τον Δούναβη¹³³. Από το 1943 έγιναν πολλές αποστολές και στο Κουμάνοβο, την Κρέσνα και στο Μομσίλογκραντ για την κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Κίρτζαλη- Κομοτηνής. Προς το τέλος του πολέμου ορισμένοι μεταφέρθηκαν στο εσωτερικό της Βουλγαρίας για να καθαρίσουν τα ερείπια των βομβαρδισμένων πόλεων.¹³⁴

Μια ακόμη τομή για τα προσφυγικά ρεύματα από την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη αποτελεί και η θέσπιση του βουλγαρικού Νόμου «περί υπηκοότητας στις απελευθερωθείσες κατά το 1941 χώρες» στις 5 Ιουνίου 1942. Ο νόμος αυτός προέβλεπε ότι όλοι οι Γιουγκοσλάβοι και Έλληνες υπήκοοι μη βουλγαρικής καταγωγής, που είχαν ως μόνιμο τόπο κατοικίας τις δύο βουλγαροκρατούμενες ζώνες Κατοχής, αυτομάτως αποκτούσαν τη βουλγαρική υπηκοότητα, εκτός αν μέχρι την 1^η Απριλίου 1943 εκδήλωναν την επιθυμία να διατηρήσουν την προηγούμενη τους υπηκοότητα ή κάποια ξένη και να μεταναστεύσουν εντός της ίδιας προθεσμίας εκτός των ορίων των «Νέων Χωρών».¹³⁵ Η κοινοποίηση στους κατοίκους μέσω κηρύκων συνέβαλε αποφασιστικά στη διασπορά πανικού που λειτουργούσε ενισχυτικά στη δημιουργία νέων αυξημένων προσφυγικών ροών. Οι βουλγαρικές αρχές, προκειμένου να εξασφαλίσουν την επιτυχή έκβαση του μέτρου, κινήθηκαν προς δυο κατευθύνσεις, στην παροχή κινήτρων και στην άσκηση πιέσεων οικονομικής και ψυχολογικής φύσεως, σε περίπτωση που ο πληθυσμός αρνούσαν να «βουλγαρογραφεί». Διέδιδαν μάλιστα ψευδώς ότι η προθεσμία επρόκειτο να λήξει στις 15 Αυγούστου ή τον Δεκέμβριο του 1942, ώστε να επισπεύσουν τη διαδικασία, εφόσον έβλεπαν ότι ο πληθυσμός δεν ανταποκρινόταν στην πρόσκληση.

Οι συντονισμένες προσπάθειες της ελληνικής πλευράς να αποτρέψει το εκβιαστικό αυτό μέτρο για τη μαζική απέλαση των κατοίκων φαίνεται ότι έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην αναστολή εφαρμογής του νόμου μέχρι την 1^η Νοεμβρίου 1943. Νέες πιέσεις ασκήθηκαν στους Έλληνες κατά τη διάρκεια της βουλγαρικής απογραφής του Μαΐου 1943, χωρίς όμως να επιφέρει και πάλι κάποιο ουσιαστικό όφελος. Η εφαρμογή του νόμου ανεστάλη εκ νέου για την 1^η Απριλίου 1944, όταν είχαν αρχίσει να είναι εμφανείς οι δυσμενείς εξελίξεις για τις πολεμικές επιχειρήσεις του Άξονα.

¹³³ Χρυσοχόου, *Η κατοχή εν Μακεδονία*, τόμ.1, σσ. 225 και 228.

¹³⁴ Χρυσοχόου, *Η κατοχή εν Μακεδονία*, τόμ.2, σσ. 54,160 και 238-239.

¹³⁵ Ξανθίπη Κοτζαγεώργη, «Οι πληθυσμιακές μεταβολές στην Ανατ. Μακεδονία και τη Θράκη κατά τη διάρκεια της Κατοχής», στο Ξανθίπη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη (επιμ.), *Η βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, 1941-1944*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, β' έκδ., Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 148.

Τελικά, η βουλγαρική κυβέρνηση αναγκάστηκε να άρει οριστικά την εφαρμογή του νόμου, χάρη στις αντιδράσεις του Γερμανού πληρεξουσίου στην Αθήνα Γκύντερ Άλτεμπουργκ, εξαιτίας των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών επιπτώσεων στα γερμανοκρατούμενα εδάφη από τις αυξημένες προσφυγικές ροές.¹³⁶

Η προσπάθεια του ακριβούς προσδιορισμού του συνολικού αριθμού των πληθυσμιακών αυτών μετακινήσεων αποτελεί ένα περίπλοκο και δύσκολο εγχείρημα για τον ερευνητή, καθώς οι διάφορες πηγές παρουσιάζουν αντικρουόμενα στοιχεία. Κάτι τέτοιο ωστόσο, είναι αναμενόμενο αν αναλογιστεί κανείς ότι τη μελετώμενη περίοδο επικρατούσε μεγάλη σύγχυση και τα δημογραφικά δεδομένα ήταν ρευστά και υποκείμενα της εκάστοτε πολιτικής προπαγάνδας. Η καταστροφή των ελληνικών αρχείων των Δήμων και των Κοινοτήτων από τις αρχές Κατοχής και η προσπάθεια της απόκτησης πληθυσμιακών ερεισμάτων εκ μέρους της βουλγαρικής πλευράς, που θα διευκόλυναν τις μεταπολεμικές εδαφικές διεκδικήσεις, καθιστούν δύσκολη τη σύγκριση των προπολεμικών και μεταπολεμικών δημογραφικών δεδομένων και επομένως την ασφαλή εξαγωγή συμπερασμάτων.

Ωστόσο, με μια σχετική βεβαιότητα αναφέρεται ότι ο αριθμός των Ελλήνων προσφύγων που κατέφθασε στη γερμανική ζώνη Κατοχής από τη βουλγαροκρατούμενη Ανατολική Μακεδονία και Θράκη υπήρξε αισθητά μεγάλος. Υπολογίζεται ότι μόνο τον πρώτο χρόνο της Κατοχής εγκατέλειψαν την περιοχή 37.544 Έλληνες, εκ των οποίων οι 33.074 μετανάστευσαν με επίσημες άδειες προς τα γερμανοκρατούμενα εδάφη, 4.670 εγκατέλειψαν «παράνομα» τους γενέθλιους τόπους, ενώ σημειώθηκαν 2.474 απελάσεις.¹³⁷ Ο Τάσος Χατζηβασιλείου αναφέρει ότι σύμφωνα με την πρώτη βουλγαρική απογραφή του 1941, από τον συνολικό αριθμό των 598.303 κατοίκων της Ανατολικής Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης μετακινήθηκαν συνολικά περίπου 90.000 κάτοικοι.¹³⁸ Από την άλλη, ο Κωνσταντίνος Δοξιάδης παρουσιάζει διαφορετικά δεδομένα και ανεβάζει τον αριθμό στο 1/3 του πληθυσμού της, συμπεριλαμβανομένων των 50.000 ομήρων στα τάγματα εργασίας στη Βουλγαρία.¹³⁹ Πιο συγκεκριμένα, ο αριθμός όσων κατέφυγαν στην ηπειρωτική Ελλάδα και στα νησιά ως τον Δεκέμβριο του 1942 αναφέρει ότι ανερχόταν στις 115.000, το Μάρτιο του 1943 ανήλθε στις 120.000 και τον Νοέμβριο του ίδιου έτους έφτασε τις 145.000, εκ των οποίων 100.000 αστοί και 45.000 αγρότες.

¹³⁶Κοτζαγεώργη, *ό.π.*, σ.149.

¹³⁷Κοτζαγεώργη, *ό.π.*, σ.191.

¹³⁸Χατζηαναστασίου, «Η Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη», σ. 321.

¹³⁹ Δοξιάδης, *Αι Θυσίαι*, σ. 110.

Οι νομοί που υπέστησαν το μεγαλύτερο δημογραφικό πλήγμα από τη διαρροή πληθυσμού, σύμφωνα με τα αριθμητικά δεδομένα των απογραφών του 1940 και του 1951, ήταν οι αυτοί της Δράμας, Έβρου και Ξάνθης, με μείωση -17.27%, -8.78% και -8.81% αντίστοιχα.¹⁴⁰ Σύμφωνα με τα αριθμητικά δεδομένα που παραθέτει ο Αλέξανδρος Σβώλος, η πλειονότητα των προσφύγων ήταν εγκαταστημένη στη γερμανοκρατούμενη Μακεδονία, φθάνοντας τα 100.104 άτομα μέχρι και τον Ιανουάριο του 1943. Από τον πληθυσμό αυτό οι 34.742 ήταν αγρότες και 65.362 προέρχονταν από αστικές περιοχές. Μόνο στη πόλη της Θεσσαλονίκης καταγράφηκαν 39.000 άτομα και στη περιοχή της Νιγρίτας 10.990 αγρότες και 3.950 αστοί. Επιπλέον, περίπου 9.000 άτομα κατέφυγαν στην Αθήνα και τον Πειραιά και άλλες 4.000 σε νησιά του Βορείου Αιγαίου και άλλες πόλεις, αγγίζοντας τις 115.000. Ο αριθμός αυτός φαίνεται να διογκώθηκε ανησυχητικά εντός λίγων μηνών, καθώς μέχρι το καλοκαίρι του 1943 οι πρόσφυγες αριθμούσαν τις 150.000.¹⁴¹

Τον αριθμό αυτό επιβεβαιώνουν και τα αριθμητικά στοιχεία που παραθέτει ο τέως Υπουργός-Γενικός Διοικητής της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, Δημήτριος Ανδρεάδης σε σημείωμά του, σχετικά με τον εκτιμώμενο αριθμό των προσφυγόντων ομογενών Ελλήνων από την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη από τον Απρίλιο του 1941 μέχρι και το τέλος του πολέμου. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με πίνακα που παρέθετε η Υπηρεσία Κοινωνικής Πρόνοιας της Γενικής Διοικήσεως Κεντρικής Μακεδονίας, μέχρι τις 30 Μαρτίου 1945 οι αστοί πρόσφυγες που βρίσκονταν στις περιφέρειές της ανέρχονταν σε 77.711 άτομα και οι αγρότες υπερέβαιναν τις 30.000. Στις 7.000 υπολογίζονταν οι πρόσφυγες που κατέφυγαν στον Πειραιά και την Αθήνα και σε 8.000 όσοι βρέθηκαν στην υπόλοιπη ηπειρωτική Ελλάδα και τα νησιά. Ο πίνακας αυτός κάνει λόγο ακόμη και για τον εκτιμώμενο αριθμό των καταφυγόντων από τη Δυτική Θράκη προς την γερμανοκρατούμενη ζώνη του Έβρου, ο οποίος κυμαίνεται ανάμεσα στις 5 με 10 χιλιάδες. Ακόμη, οι χαρακτηριζόμενοι ως επιστρατευθέντες και όμηροι σε καταναγκαστικά έργα στο εσωτερικό της Βουλγαρίας και τη Γιουγκοσλαβία, και οι εργάτες που μεταφέρθηκαν στη Γερμανία υπολογίζονται κατά προσέγγιση, λόγω έλλειψης δεδομένων, στις 10.000.¹⁴²

¹⁴⁰Κοτζαγεώργη, *ό.π.*, σ. 153.

¹⁴¹Αλέξανδρος Σβώλος, *Για τη Μακεδονία και τη Θράκη*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2009, σσ. 58-59.

¹⁴²ΥΔΙΑ, 1946, φάκ.63, υποφάκ.4 : «Σημείωμα Δημήτριου Ανδρεάδη, τέως Υπουργού-Γενικού Διοικητή Μακεδονίας περί του πιθανότατου αριθμού των εις την Γερμανοκρατούμενη Μακεδονίαν προσφυγόντων ομογενών εξ Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης από τον Απρίλιον του 1941 και εφεξής λόγω πιέσεων υπό των κατεχόντων τότε Βουλγάρων», 20 Αυγούστου 1946. Βλ. Πίνακα 3.

6. Μετακινήσεις άλλων εθνοτικών ομάδων

Αν και σε μικρότερη κλίμακα σε σχέση με αυτή των Ελλήνων, στο στόχαστρο των διώξεων βρέθηκαν και άλλες εθνοτικές ομάδες που για αιώνες διαβιούσαν στη περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης. Η τάση εξόδου των Ελλήνων μουσουλμάνων της δυτικής Θράκης προς την Τουρκία ήταν συγκριτικά μικρότερη. Υπολογίζεται ότι περίπου 2.000 μουσουλμάνοι της ελληνικής Θράκης αποχώρησαν πριν τη βουλγαρική εισβολή, ενώ η μεταναστευτική ροή εντάθηκε τον Ιούλιο-Αύγουστο του 1941. Η άρνηση των τουρκικών Αρχών να δεχθούν άλλους πρόσφυγες ανέστειλε το μεταναστευτικό ρεύμα και ύστερα από διαπραγματεύσεις με τη βουλγαρική κυβέρνηση, οι πρόσφυγες αυτοί επέστρεψαν στην ουδέτερη ζώνη του Έβρου, όπου και εγκλωβίστηκαν μετά την επίθεση του Άξονα. Ο συνολικός αριθμός του μουσουλμανικού στοιχείου που μετανάστευσε προς την Τουρκία μέχρι τα τέλη Σεπτεμβρίου 1941 ανήλθε στις 12.483.¹⁴³

Ανάμεσα στις μειονότητες των Εβραίων και των Αρμενίων, που επίσης κατοικούσαν στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, υπήρξε διαφορά ως προς τον τρόπο αντιμετώπισής τους από τις βουλγαρικές Αρχές κατοχής. Από τις δυο αυτές εθνοτικές ομάδες, οι Έλληνες εβραϊκής καταγωγής βίωσαν στον ίδιο ή και σκληρότερο βαθμό τις συνέπειες της κατοχής, ενώ αντιθέτως φαίνεται ότι οι Αρμένιοι ήταν οι μόνοι που δεν υπέστησαν τις συνέπειες των διοικητικών μέτρων και διαταγμάτων. Η αιτία της ευνοϊκής στάσης απέναντι τους οφείλεται στο γεγονός ότι συνεργάστηκαν με τις αρχές και επωφελήθηκαν με την κατάληψη των θέσεων των εκτοπισμένων Εβραίων στο τομέα του εμπορίου και της βιοτεχνίας.¹⁴⁴

Όσον αφορά τους Εβραίους, το καλοκαίρι του 1940 η βουλγαρική κυβέρνηση θέσπισε μέτρα εναντίον τους στην κυρίως Βουλγαρία, που αποδείχθηκαν μη δημοφιλή στον βουλγαρικό πληθυσμό εξαιτίας της «έλλειψης κατανόησης του ρατσισμού».¹⁴⁵ Στη Βουλγαρία ο αντισημιτισμός δεν είχε λαϊκή βάση, όπως τη Ρουμανία και την Ουγγαρία, καθώς η εβραϊκή κοινότητα της δεν ήταν από τις πλέον εύπορες.¹⁴⁶ Ως αποτέλεσμα της γερμανικής πίεσης, η βουλγαρική κυβέρνηση έθεσε προς ψήφιση το νόμο «περί προστασίας του Έθνους» στις 7 Οκτωβρίου 1940, ο οποίος επέβαλε αρκετούς περιορισμούς στους Εβραίους. Αλλά σε αντίθεση με

¹⁴³Κοτζαγεώργη, *ό.π.*, σσ. 154-155.

¹⁴⁴Κοτζαγεώργη, *ό.π.*, σσ.155-156 και υποσημείωση 19.

¹⁴⁵Hoppe, “Bulgarian nationalities policy”, 95.

¹⁴⁶Σπυρίδων Σφέτας, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία. Από τον Μεσοπόλεμο στη λήξη του Ψυχρού Πολέμου 1919-1989*, τόμ. Β', Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 264.

τους γερμανικούς νόμους, έθετε θρησκευτικά κριτήρια και όχι ρατσιστικά, δίνοντας έτσι σε μερικούς την ευκαιρία να αποφύγουν τη δίωξη μέσω της μεταστροφής τους στον χριστιανισμό. Το ότι ο Βόρις Γ΄ και το Κοινοβούλιο καθυστερούσαν την ψήφιση αποδεικνύεται από το γεγονός ότι θεσπίστηκε στα τέλη Ιανουαρίου του 1941, όταν η συμμετοχή της Βουλγαρίας στο Τριμερές Σύμφωνο ήταν πλέον αναπόφευκτη.

Ακόμη και μετά από αυτό, οι βουλγαρικές αρχές δεν έδειξαν ιδιαίτερο ζήλο για την εφαρμογή του νόμου. Τον Οκτώβριο του 1941 ακολούθησαν ορισμένοι επαγγελματικοί περιορισμοί που απαγόρευαν τις εβραϊκές δραστηριότητες στο εμπόριο και τη βιομηχανία. Από το καλοκαίρι του 1941 και μετά, αυτοί και άλλοι περιορισμοί επεκτάθηκαν και στους Εβραίους των «Νέων Εδαφών».¹⁴⁷ Το γεγονός ότι η εφαρμογή των αντισημιτικών μέτρων εφαρμόστηκε κατά κύριο λόγο στις «Νέες Χώρες» χρησιμοποιήθηκε μεταπολεμικά ως επιχείρημα της Βουλγαρίας ότι μπόρεσε να εναντιωθεί στις απαιτήσεις του ναζιστικού καθεστώτος.¹⁴⁸

Η εφαρμογή των αντισημιτικών μέτρων υπήρξε κλιμακούμενη. Αρχικά, θεσπίστηκε με τη σήμανση στα μαγαζιά, το άστρο του Δαβίδ, την απογραφή του πληθυσμού και των περιουσιακών στοιχείων, την απαγόρευση της κυκλοφορίας.¹⁴⁹ Από τον νόμο περί υπηκοότητας του 1942 εξαιρέθηκε ο εβραϊκός πληθυσμός, αλλά τους απαγορεύτηκε η έξοδος από τις βουλγαροκρατούμενες περιοχές.¹⁵⁰ Τον Φεβρουάριο του 1943, όμως, με την υπογραφή της γερμανοβουλγαρικής συμφωνία Ντάνεκερ- Μπέλεφ, αποφασίστηκε η εκτόπιση του εβραϊκού στοιχείου από τη βουλγαροκρατούμενη ζώνη της Ανατολικής Μακεδονίας. Μόνο οι Εβραίοι βουλγαρικής υπηκοότητας κατάφεραν να μεταφερθούν στο βουλγαρικό έδαφος, ενώ οι υπόλοιποι στάλθηκαν είτε στο Άουσβιτς, μέσω της Θεσσαλονίκης είτε στο στρατόπεδο συγκέντρωσης της Τρεμπλίνκα.

¹⁴⁷Hoppe, “Bulgarian nationalities policy”, σ.96.

¹⁴⁸Μαύρη βίβλος, σσ. 50-51.

¹⁴⁹Σχετικά με την πολιτική της Βουλγαρίας για τους Εβραίους της Ανατολικής Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης, βλ. Dimitar Jonchev, “The Jews from the New lands into the policy of Tzar Boris III (October 1940-March 1943)”, *Annals of the Institute for the Jewish Studies*, XXVII (1994), 20-21 και 24-25. Marshall Lee Miller, *Bulgaria during the Second World War*, Stanford University Press, California 1975, σσ. 95-100. Ρουμιάνα Μαρίνοβα-Χρηστίδη, «Η μεταχείριση των Εβραίων στη Βουλγαρία κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου: Ευρωπαϊκή εξαίρεση; », στο Αντωνίου Γεώργιος, Δορδανάς Στράτος, Μαραντζίδης Νίκος (επιμ.). *Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Αθήνα 2011, σσ. 33-56.

¹⁵⁰Μαρία Καβάλα, *Η καταστροφή των Εβραίων της Ελλάδας (1941-1944)*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Συγγράμματα και Βοηθήματα www.kallipos.gr, Healink, Ευρωπαϊκή Ένωση, Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, ΕΣΠΑ 2007-2013, Αθήνα 2015, (ηλεκτρονική έκδοση), σ. 110.

Περισσότεροι από 4.000 Εβραίοι της βουλγαροκρατούμενης ζώνης δολοφονήθηκαν κυρίως στο στρατόπεδο της Τρεμπλίνκα την άνοιξη του 1943.¹⁵¹ Ο συνολικός αριθμός των εκτοπισθέντων Ελλήνων Εβραίων από την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη παραδίδεται μέσα από τέσσερις διαφορετικές πηγές. Η πρώτη πηγή είναι εβραϊκή και κάνει λόγο για 3.587 εκτοπισθέντες. Πιο αναλυτικά, στα στρατόπεδα συγκέντρωσης στάλθηκαν 1.800 Εβραίοι της Καβάλας, 780 από τη Δράμα, 596 από τις Σέρρες, 261 από την Ξάνθη και 150 από την Αλεξανδρούπολη.¹⁵² Αντίθετα, η βουλγαρική πλευρά δίνει τρία διαφορετικά αριθμητικά δεδομένα. Από την αναφορά του Επιτρόπου Εβραϊκών Υποθέσεων, Α. Μπέλεφ, βασισμένη στα στοιχεία που παρέδωσαν οι ίδιες οι εβραϊκές κοινότητες στην επιτροπή, και του περιφερειακού Διοικητή «Αιγαΐδος», Στ. Κλέτσκοφ, που αφορά τον αριθμό των εκτοπισθέντων, τα άτομα αυτά υπολογίζονται σε 4.256 και 4.025 αντίστοιχα.¹⁵³ Τέλος, μια τρίτη βουλγαρική αναφορά από τον Γιάροσλαβ Καλίτσιν, προϊστάμενο της επιχείρησης εκτοπισμού κάνει λόγο για 4.224 άτομα. Συνυπολογίζοντας και τα στοιχεία του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Συντονισμού και Γνωματεύσεως που δημοσιεύθηκαν μετά την Κατοχή, προκύπτει ότι ο αφανισμός των Εβραίων της περιοχής αποτελεί ίσως το υψηλότερο ποσοστό θανάτων κατ' αναλογία πληθυσμού στην Ευρώπη, καθώς δολοφονήθηκαν 4.058 Εβραίοι σε σύνολο 4.283, δηλαδή ποσοστό που υπερβαίνει το 95%.¹⁵⁴

7.Βουλγαρικός Εποικισμός

Το δημογραφικό κενό που προέκυψε από τη μαζική έξοδο των κατοίκων της περιοχής προσπάθησε να καλύψει η βουλγαρική κυβέρνηση, με την εγκατάσταση εποίκων βουλγαρικής καταγωγής, με σκοπό να πραγματοποιηθεί η δεύτερη φάση της εκβουλγαροποίησης των «Νέων Εδαφών». Κύρια αιτία της πολιτικής που ακολουθήθηκε ήταν η δημιουργία μιας στέρεης βουλγαρικής κρατικής δομής, με την προοπτική της πλήρους ενσωμάτωσης των περιοχών. Παράλληλα, ο επίσημος χαρακτήρας που προσέδιδαν οι βουλγαρικές Αρχές στο εποικιστικό πρόγραμμα στις επαφές τους με τους συμμάχους του Άξονα, ήταν οικονομικός και κοινωνικός.

¹⁵¹Βασίλης Ριτζαλέος, «Το τέλος των εβραϊκών κοινοτήτων στη βουλγαρική ζώνη κατοχής», *Χρονικά*, 162 (1999), 3-7.

¹⁵²Οντέτ Βαρών, «Μια σιωπή των γραπτών πηγών», *Σύγχρονα Θέματα*, 52-53 (Ιούλιος-Δεκέμβριος 1994), 79-84 και Κοτζαγεώργη, *ό.π.*, σ. 165.

¹⁵³Ο τελικός αριθμός που παραδίδει ο Επίτροπος Εβραϊκών Υποθέσεων ήταν 4.215, εξαιρώντας 37 ξένους υπηκόους και άλλους 4 που πέθαναν κατά τη διάρκεια του ταξιδιού στον Δούναβη. Επίσης, ορισμένοι Εβραίοι της Καβάλας είχαν εκτοπιστεί ήδη σε τάγματα εργασίας στο εσωτερικό της Βουλγαρίας, Κοτζαγεώργη, *ό.π.*, σ. 166.

¹⁵⁴Πολυμέρης Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σ. 101.

Ο βουλγαρικός εποικισμός μπορεί να διακριθεί σε τρεις επιμέρους φάσεις: την πρώιμη φάση (άνοιξη 1941- καλοκαίρι 1942), την ώριμη φάση (καλοκαίρι 1942- καλοκαίρι 1943) και τη φάση της παλιννόστησης (καλοκαίρι 1943- Οκτώβριος 1944).

Η πρώτη περίοδος του εποικισμού ξεκίνησε παράλληλα με την εισβολή και στόχευε κυρίως την εγκατάσταση πολλών προσφύγων που είχαν μεταναστεύσει λόγω των Βαλκανικών Πολέμων (1912-1913) ή που είχαν ανταλλαχθεί με τη Συνθήκη του Νεϊγύ και της αναγκαστικής μεταναστεύσεως της συμβάσεως Καφαντάρη- Μολλώφ (1924-1927), και που είχαν ακόμη νωπές τις μνήμες των «πάτριων εδαφών»¹⁵⁵, αλλά και εκείνων που ανήκαν στο «μακεδονοθρακικό κομιτάτο».¹⁵⁶

Με τον άμεσο ή έμμεσο εκτοπισμό των Ελλήνων, έμεναν ακαλλιέργητες εκτάσεις εύφορης γης που θα μπορούσαν να τις εκμεταλλευτούν Βούλγαροι πολίτες. Έτσι, τον Οκτώβριο του 1941 η βουλγαρική κυβέρνηση υιοθέτησε ένα αγροτικό-οικονομικό εποικιστικό πλάνο σχέδιο, θεσπίζοντας νόμο, ο οποίος απευθυνόταν σε όλους τους Βούλγαρους πολίτες που επιθυμούσαν να μετοικήσουν. Ο νόμος περιείχε εξαιρετικά δελεαστικές ρυθμίσεις, όπως τη δωρεάν μεταφορά των εποίκων με τα ζώα και την κινητή τους περιουσία στον τόπο του εποικισμού, την μετατροπή τους από ενοικιαστές σε πλήρεις κατόχους της παραχωρηθείσας ακίνητης περιουσίας και την φορολογική απαλλαγή σε βάθος χρόνου.

Οι πρώτοι έποικοι άρχισαν να καταφθάνουν πριν ακόμη τεθεί σε εφαρμογή ο νόμος, δημιουργώντας τεράστια προβλήματα ως προς την εγκατάστασή τους. Από τους Έλληνες αφαιρέθηκε το 1/2 του γεωργικού τους κλήρου, επίσης τα αποθέματα των ζωοτροφών και τα εργαλεία τους. Η εγκατάστασή τους γινόταν σε πεδινά και εύφορα χωριά. Στους εποίκους δόθηκαν 30-50 στρέμματα εύφορης γης και στους Έλληνες απέμειναν 6-10 χέρσας. Σύντομα εγκαταστάθηκαν σε σπίτια και γη που είχαν αφήσει πίσω τους οι σλαβόφωνοι πρόσφυγες του 1920 ή σε περιουσίες που ανήκαν σε Έλληνες και εξακολουθούσαν να κατοικούνται, υποχρεώνοντάς τους να συνοικήσουν μέχρι και πέντε οικογένειες μαζί σε ένα σπίτι. Ο εσωτερικός αυτός εκτοπισμός πήρε και επίσημο χαρακτήρα με απόφαση του βουλγαρικού Υπουργικού Συμβουλίου το καλοκαίρι του 1942 για την υποχρεωτική «συμβίωση» του ελληνικού πληθυσμού με τους

¹⁵⁵Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα σύμφωνα μετακίνησης και ανταλλαγής πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας βλ. Stephen Ladas, *The exchange of minorities. Bulgaria, Greece, Turkey*, Macmillan, New York 1932, σσ. 309-319. Επίσης, Μιχαηλίδης, *ό.π.*

¹⁵⁶Χρυσόχου, *Η κατοχή εν Μακεδονία.*, τόμ. 1, σ.259 και τόμ. 2, σσ. 83,95 και 96.

εποίκους. Οι πρώτοι υποχρεώθηκαν επίσης να παραδώσουν τα χωράφια τους σπαρμένα και να τα καλλιεργούν στη συνέχεια για λογαριασμό των εποίκων.¹⁵⁷

Οι Βούλγαροι έποικοι προέρχονταν από τις κατώτερες κοινωνικές και οικονομικές τάξεις και κατέφθαναν στην Ελλάδα, ακολουθώντας τον βουλγαρικό στρατό. Πολλοί από αυτούς ήταν εξαθλιωμένοι Βούλγαροι ή περιπλανώμενοι Ρομά της Βουλγαρίας και επιδείκνυαν ληστρική συμπεριφορά. Μεγάλο ποσοστό προερχόταν επίσης από τον βουλγαρικό εμπορικό και επιχειρηματικό κόσμο, στους οποίους σύντομα αποδόθηκε από τους Έλληνες ο τίτλος των «τοκογλύφων», λόγω της έντονα τυχοδιωκτικής διάθεσης τους για εύκολο και αθέμιτο πλουτισμό.¹⁵⁸

Μια ακόμη σημαντική μερίδα των εποίκων ήταν και Βούλγαροι πολιτικοί υπάλληλοι μαζί με τις οικογένειές τους, προφασιζόμενοι το σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα του υπερπληθυσμού των δημοσίων υπαλλήλων στη Βουλγαρία. Οι δημόσιοι υπάλληλοι θα αποτελούσαν στην ουσία τους φορείς διάδοσης και εμπέδωσης της εθνικής βουλγαρικής ιδέας. Όσοι κατέφθασαν μέχρι τον Ιούνιο του 1942 φάνηκε ότι θεωρούσαν την μετακίνησή τους αυτή ως προσωρινή, καθώς δεν έδειχναν ιδιαίτερη προθυμία να αγοράσουν ακίνητα για μόνιμη κατοικία, παρά τις ιδιαίτερα χαμηλές τιμές στις οποίες διέθεταν οι χριστιανοί και μουσουλμάνοι τις περιουσίες τους. Παρά τα δελεαστικά κίνητρα που δόθηκαν από τις Αρχές Κατοχής, ο εποικισμός αυτής της περιόδου φαίνεται να προχώρησε αργά και απέδωσε πενιχρά αποτελέσματα.¹⁵⁹

Η απροθυμία μετοικεσίας και η αδυναμία προσέγγισης εποίκων που ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα οδήγησαν το βουλγαρικό κράτος να αναλάβει οργανωμένη δράση. Από τον Οκτώβριο του 1942 ξεκίνησε η δεύτερη φάση του εποικισμού, η οποία κράτησε μέχρι τον Μάρτιο του 1943. Αυτή τη φορά οι βουλγαρικές αρχές έθεσαν σε εφαρμογή ένα καλύτερα οργανωμένο σχέδιο και επιδιώχθηκε η μεικτή εγκατάσταση των ανταλλαξιμών του 1924-1927, μέσω της αγροτικής εγκατάστασης των φτωχότερων αγροτικών πληθυσμών της Βουλγαρίας και της αστικής αποκατάστασης επαγγελματιών και επιστημόνων στις πόλεις.

Η βουλγαρική κυβέρνηση εκμεταλλεύτηκε τις περιουσίες που περιέρχονταν στο βουλγαρικό δημόσιο (είτε μέσω των «οικειοθελών» παραχωρήσεών τους από τους καταφυγόντες στη γερμανοκρατούμενη ζώνη, είτε μέσω των υποχρεωτικών απαλλοτριώσεων ακινήτων) προς όφελος

¹⁵⁷Κοτζαγεώργη, *ό.π.*, σ.σ. 168-185.

¹⁵⁸Κοτζαγεώργη, *ό.π.*, σ.σ. 169-170.

¹⁵⁹Χρυσοχόου, *Η κατοχή εν Μακεδονία.*, τόμ. 2, σ. 80-81 και *Μαύρη Βίβλος*, σ. 29-30.

των νέων εποίκων. Η έκταση των παραχωρούμενων κλήρων δεν ήταν καθόλου ευκαταφρόνητη, καθώς σε ορισμένες περιπτώσεις ανερχόταν ως και στα 80 στρέμματα ανά οικογένεια. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι οι έποικοι διατηρούσαν μόνο το δικαίωμα κατοχής και επικαρπίας των περιουσιών αυτών και όχι το δικαίωμα ιδιοκτησίας, η οποία παρέμενε αποκλειστικά στο βουλγαρικό δημόσιο. Το βουλγαρικό κράτος διέθετε επίσης και τον τεχνικό εξοπλισμό και κατά περιπτώσεις δινόταν χρηματικό βοήθημα της τάξεως των 5.000 λέβα, ποσό που προερχόταν από την υποχρεωτική εισφορά του ελληνικού πληθυσμού. Στον αγροτικό πληθυσμό δόθηκε επίσης γη, οικήματα, εξοπλισμός, κλήρος και ακίνητα με τη μορφή άτοκου δανείου της τάξεως των 10.000 λέβα, με δυνατότητα μακροπρόθεσμης αποπληρωμής του 30% της πραγματικής αξίας των παραχωρούμενων περιουσιών, σε ετήσιες άτοκες δόσεις και περιθώριο δεκαπενταετούς εξόφλησης του 65% του αρχικού κεφαλαίου.¹⁶⁰ Ως τα μέσα του 1943 ο ρυθμός άφιξης και εποικισμού ήταν 120 οικογένειες την εβδομάδα.¹⁶¹

Ο αστικός αποικισμός έλαβε αυτή τη φορά περισσότερο μόνιμο χαρακτήρα. Πολλοί επαγγελματίες ανταλλάξιμοι που ασκούσαν αστικά επαγγέλματα κατέφθασαν με σκοπό την οριστική εγκατάστασή τους και την επάνδρωση του δημόσιου τομέα των «Νέων Χωρών», διαμορφώνοντας μια ιθύνουσα τάξη των πόλεων που αντικατέστησε τους έμπορους, βιοτέχνες, βιομήχανους και το επιστημονικό προσωπικό που είχε απελαθεί μέχρι τότε. Στους αστούς εποίκους παρέχονταν γη, επιδόματα και διάφορα προνόμια, αλλά και η δυνατότητα εγκατάστασης σε οικήματα που είχαν αφήσει πίσω τους οι Έλληνες «φυγάδες».¹⁶²

Κατά το δεύτερο εξάμηνο του 1943 οι πολεμικές επιχειρήσεις άρχισαν να βαίνουν σε βάρος του Άξονα, γεγονός που επηρέασε άμεσα και το κύμα εποικισμού. Υπήρξε μάλιστα και επιθυμία παλιννόστησης ορισμένων εποίκων (περίπου 655 οικογένειες είχαν επιστρέψει, δηλαδή 10% του συνολικού πληθυσμού των εποίκων),¹⁶³ προκαλώντας ανησυχία στη βουλγαρική κυβέρνηση, η οποία επιχειρήθηκε να αναχαιτιστεί μέσω της υποχρεωτικής μετάθεσης ιερέων. Οι μετατιθέμενοι ιερείς κληρώνονταν από καταλόγους που είχαν συνταχθεί από τις μητροπόλεις και στην οργανική θέση τους τοποθετούταν κάποιος ιερέας όμορης ενορίας. Οι έποικοι ιερείς λάμβαναν, εκτός του βασικού μισθού τους, επιμίσθιο και ποσό που κάλυπτε τα έξοδα μετακίνησης των ιδίων και της

¹⁶⁰Φλάισερ, *Στέμματα και Σβάστικα*, τ.1., σ. 100.

¹⁶¹Δοξιάδης, *Καταστροφές Οικισμών*, σ. 23.

¹⁶²Χρυσοχόου, *Η κατοχή εν Μακεδονία*, τόμ.1, σ.269 και τόμ. 2, σσ. 174-178.

¹⁶³Κοτσαγεώργη, *ό.π.*, σ. 185.

οικογένειάς τους. Η ενδεχόμενη άρνηση της υποχρεωτικής μετάθεσης τους θα ισοδυναμούσε με αυτόματη απόλυση τους.¹⁶⁴

Εφαρμόστηκε επίσης και ένα οργανωμένο πρόγραμμα μετοικεσίας για το βουλγαρικό εργατικό δυναμικό. Παρόμοιο πρόγραμμα δεν υπήρξε κατά το πρώτο διάστημα του εοικισμού, καθώς το βουλγαρικό κράτος είχε ανάγκη από τους εργάτες για την επάνδρωση της βιομηχανίας. Άλλωστε, για την εξασφάλισή διάθεσή τους επιβλήθηκαν μορφές καταναγκαστικής εργασίας στον κατεχόμενο πληθυσμό. Επομένως, η ανακοίνωση του διατάγματος της αστικής εγκατάστασης Βούλγαρων εργατών τον Ιούλιο του 1943 στις πόλεις των Σερρών, Δράμας, Καβάλας, Ξάνθης και Κομοτηνής, αποδεικνύει ότι το εοικιστικό πρόγραμμα απέφερε δυσανάλογα αποτελέσματα από τα προβλεπόμενα. Οι εργάτες δειλάζονταν από τα πλεονεκτήματα που είχαν οι προηγούμενοι έποικοι, με την προϋπόθεση ότι οι επωφελούμενοι θα ήταν έγγαμοι, θα εγκαθίσταντο μαζί με τις οικογένειές τους και θα εγγράφονταν ως μέλη της τοπικής εργατικής οργάνωσης και ως δημότες του Δήμου.¹⁶⁵

Η τρίτη και τελευταία περίοδος διήρκησε από το καλοκαίρι του 1944 μέχρι και το τέλος των πολεμικών επιχειρήσεων τον Οκτώβριο. Οι ομάδες εποίκων που συμπεριλαμβάνονταν σε αυτή τη φάση ήταν και οι οικογένειες των βομβόπληκτων περιοχών της Βουλγαρίας, για τις οποίες ελήφθησαν παρόμοια μέτρα με τις προηγούμενες φάσεις. Ωστόσο, η έκβαση των πολεμικών γεγονότων επηρέασε άμεσα το εοικιστικό πρόγραμμα. Τον Ιούλιο του 1944 άρθηκε μάλιστα ο νόμος που προέβλεπε την απαγόρευση της εκποίησης ή μεταβίβασης της κινητής και ακίνητης περιουσίας, γεγονός που επέτρεψε την άμεση εκποίηση των περιουσιακών στοιχείων των εποίκων, υπό τον φόβο ότι επίκειται η εγκατάλειψη των ελληνικών εδαφών. Τον Αύγουστο του 1944 ξεκίνησε η παλιννόστηση των ανώτερων δημοσίων υπαλλήλων και αξιωματούχων και όσων άλλων μπορούσαν να εξασφαλίσουν το κόστος των εξόδων μετακίνησής τους.

Το εγχείρημα του βουλγαρικού εοικισμού της βουλγαρικής ζώνης Κατοχής απέδωσε καρπούς, ωστόσο δε στέφθηκε με απόλυτη επιτυχία σύμφωνα με τις αρχικές προβλέψεις για αρκετούς λόγους. Αρχικά, ο φόβος για την έκβαση του πολέμου και η δυσπιστία της οριστικής ενσωμάτωσης των κατεχόμενων περιοχών, που είχε κυριεύσει τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα της Βουλγαρίας, απέτρεψε τον μαζικό εοικισμό τους. Παράλληλα, ο εοικισμός στηλιτεύονταν σε μεγάλο βαθμό από τον βουλγαρικό Τύπο, καθώς παρουσίαζαν με τα μελανότερα χρώματα τις

¹⁶⁴Χρυσοχόου, *Η κατοχή εν Μακεδονία.*, τόμ.2, σ.196-198 και Κοτσαγεώργη, *ό.π.*, σ. 77.

¹⁶⁵Χρυσοχόου, *Η κατοχή εν Μακεδονία.*, τόμ.1, σ. 270.

δυσκολίες μετακίνησης που αντιμετώπιζαν οι έποικοι και τις επιδημίες ελονοσίας που παρουσίαζαν ραγδαία αύξηση, επηρεάζοντας τη δυναμική του επιδιωκόμενης ποσόστωσης, παρά τα άκρως δελεαστικά κίνητρα που έδινε η βουλγαρική κυβέρνηση.

Ο συνολικός αριθμός των Βούλγαρων εποίκων κυμαίνεται στις 100 με 120 χιλιάδες. Σύμφωνα με τα στοιχεία της βουλγαρικής πλευράς που παραθέτει η Κοτζαγεώργη, οι αριθμοί των εποίκων είναι αποσπασματικοί και αναφέρονται άλλοτε σε οικογένειες και άλλοτε σε άτομα, γεγονός που δυσκολεύει τον σαφή προσδιορισμό του πληθυσμού. Τα δεδομένα αυτά κάνουν λόγο για 58.770 άτομα που είχαν εγκατασταθεί στη περιοχή μέχρι και τα τέλη του 1942, ενώ προστέθηκαν άλλες 6.416 οικογένειες κατά τη διάρκεια του 1943. Κατά τον Χατζηαναστασίου, μετακινήθηκαν προς τις βουλγαροκρατούμενες περιοχές 50.000 Βούλγαροι αγρότες και άλλοι 50.000 διοικητικοί υπάλληλοι και ελεύθεροι επαγγελματίες,¹⁶⁶ ενώ ο Φλάισερ ανεβάζει τον αριθμό σε 122.000,¹⁶⁷ σύμφωνα με τα όσα αναφέρει ο επικεφαλής της Διεύθυνσης Εποικισμού Μπόμπι Μπόντσεφ.¹⁶⁸ Από τα αριθμητικά δεδομένα προκύπτει ότι η μετακίνηση του βουλγαρικού πληθυσμού υπήρξε σαφώς εκτεταμένη, αλλά ακόμη και στο απόγειο του εποικιστικού προγράμματος φαίνεται ότι ο πληθυσμός αυτός δε μπόρεσε να ξεπεράσει ποτέ το 1/5 του πληθυσμού.

¹⁶⁶ Χατζηαναστασίου, «Η Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη», σ. 321.

¹⁶⁷ Φλάισερ, *Στέμματα και Σβάστικα*, τόμ.1, σ. 100.

¹⁶⁸ Joseph Schechtmann, *European Population Transfers, 1939-1945*, Oxford University Press, New York 1946, σ. 422.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΠΕΡΙΘΑΛΨΗΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΘΡΑΚΗ

1. Οι κρατικές ενέργειες για τη περίθαλψη των προσφύγων

Από τους πρώτους κιόλας μήνες της κατάληψης της χώρας από τις εχθρικές δυνάμεις, ο ελληνικός κρατικός μηχανισμός είχε συνειδητοποιήσει ότι έπρεπε να δράσει ταχύτητα και εσπευσμένα, ώστε να χειριστεί όσο το δυνατόν καλύτερα το ζήτημα που ενέκυψε από το διαρκώς αυξανόμενο κύμα προσφύγων από την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, προτού ακόμη λάβει επικίνδυνες διαστάσεις. Η άμεση συνεννόηση και συνεργασία των συναρμόδιων υπουργείων ήταν επιτακτική, ώστε να συντονιστεί το δύσκολο έργο της περίθαλψης του προσφυγικού πληθυσμού.

Η αλληλογραφία μεταξύ των υπουργείων και των διάφορων υπηρεσιών μαρτυρά την προσπάθεια αυτή. Ήδη από τον Ιούνιο του 1941 είχε εκπονηθεί αναλυτικό σχέδιο δράσης εκ μέρους της Διευθύνσεως Εποικισμού της Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας για τη λήψη μέτρων και την άμεση ανακούφιση των προσφυγικών οικογενειών που συνέρρεαν στις πόλεις και στην επαρχία των υπό ελληνικής πολιτικής διοίκησης περιοχών.¹⁶⁹

Για την μέριμνα των αστών προσφυγόντων ομογενών που κατέφευγαν στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα, όπως την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, αρμόδια αρχή ήταν η υπηρεσία του Υπουργείου Εθνικής Πρόνοιας. Στον Δήμο Θεσσαλονίκης είχαν συγκροτηθεί ειδικές επιτροπές από τρία έως πέντε μέλη, με σκοπό να καταρτιστεί ένα προσωρινό δημοτολόγιο των προσφυγόντων στην πόλη από τις βουλγαροκρατούμενες περιοχές.¹⁷⁰ Με βάση τα δημοτολόγια αυτά θα μπορούσαν οι αρμόδιες αρχές να εκδίδουν πιστοποιητικά οικογενειακής κατάστασης και προσφυγικής ιδιότητας που ήταν απαραίτητα, ώστε να μπορούν να ευεργετηθούν από τα νομοθετικά διατάγματα που εκδόθηκαν στη συνέχεια από το κράτος. Στα πιστοποιητικά αυτά αναγράφονταν τα ζώντα μέλη της οικογένειας (καθώς και τα τέκνα που υιοθετήθηκαν ή αναγνωρίστηκαν νομίμως), το

¹⁶⁹ΥΔΙΑ, 1941, φάκ. 2, υποφάκ. 2: «Υπόμνημα Υπουργού Γενικού Διοικητή, Ν. Ραγκαβή προς τον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως και το Υπουργείο Γεωργίας», Αθήνα, 26 Ιουνίου 1941.

¹⁷⁰Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης [στο εξής ΚΙΘ], Γενικό Αρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, 1941, φάκ. 2, υποφάκ. 4: «Περί καταρτίσεως προσωρινού δημοτολογίου των ετεροδημοτών από τις βουλγαροκρατούμενες περιοχές», 25 Ιουλίου 1941.

ονοματεπώνυμο, η ηλικία, ο τόπος γέννησης, ο τόπος κατοικίας, το επάγγελμα, οι αποδοχές του αρχηγού της οικογένειας, αλλά και των υπολοίπων μελών και η ημερομηνία της άφιξής τους.¹⁷¹

Οι αστοί αυτοί πρόσφυγες βρίσκονταν σε σχετικά καλύτερη κατάσταση, καθώς διατηρούσαν ακόμη κάποια οικονομική υπόσταση και δεν απασχολούσαν αθρόα και φορτικά τη διοίκηση. Αντιθέτως, αυτή την ικανότητα αυτοσυντηρήσεως φαίνεται ότι στερούνταν οι αγρότες πρόσφυγες, όπου η πλειονότητα τους προσδοκούσε την περίθαλψή τους εκ μέρους του κράτους. Γι' αυτόν τον λόγο, η κυβέρνηση προσπαθούσε μέσω του Τύπου να τους παρακινήσει να μεταβούν προς τους αγροτικούς συνεταιρισμούς δίπλα σε συγγενείς, γνωστούς και συμπατριώτες τους, ώστε να εξασφαλίσουν την καθημερινή τους επιβίωση μέχρι να βρεθούν διαθέσιμες στέγες και αγροί όπου θα τοποθετούνταν προσωρινά. Παρεχόταν δε, εκ μέρους της Γενικής Διοικήσεως, δωρεάν εισιτήριο στους σιδηροδρομικούς σταθμούς προς διευκόλυνση της μετακίνησής τους.¹⁷²

Οι περισσότεροι εξ αυτών, είχαν εγκατασταθεί κυρίως σε αγροτικούς συνοικισμούς της επαρχίας Βισαλτίας (Νιγρίτας) και των νομών Κιλίκης, Θεσσαλονίκης και Πέλλης. Βέβαια, μια μερίδα των πολιτικών εκπροσώπων υποπτεύονταν ότι ορισμένοι πρόσφυγες, ειδικά από τη περιφέρεια του Σιδηροκάστρου και πιθανότατα σλαβόφωνοι, εκμεταλλεύτηκαν τις συγκυρίες για να πραγματοποιήσουν την πρόθεση τους, από τη προπολεμική ακόμη περίοδο, να μετακινηθούν στο εσωτερικό της Μακεδονίας, στην πεδιάδα των Γιαννιτσών συγκεκριμένα. Οι πρόσφυγες των περιοχών αυτών έφερναν μαζί τους γεωργικά εφόδια, προσωπικά είδη και οικοσκευές, ενώ άλλοι έρχονταν τελείως ρακένδυτοι. Η πλειονότητα τους προσερχόταν διαρκώς στα γραφεία Εποικισμού της Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας και στις Νομαρχίες ζητώντας οικονομική συνδρομή.

Η Διεύθυνση Εποικισμού συνειδητοποιούσε ότι η κατάσταση, αν και χαρακτηριζόταν ως προσωρινή, θα συνεχιζόταν άνευ αμφιβολίας μέχρι και το επόμενο έτος. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο έπρεπε να δοθούν τα ανάλογα ποσά και να ληφθούν οργανωμένα μέτρα για την οικονομική ενίσχυση, στέγαση και εγκατάστασή τους σε παραγωγική εργασία, ώστε να περιοριστεί αργότερα η δαπάνη της μέριμνάς τους. Για τη στοιχειώδη συντήρηση των 3.000 προσφυγικών οικογενειών που είχαν καταφθάσει κατά τους θερινούς μήνες του 1941, υπολογιζόταν ότι θα χρειαζόταν κατά μέσο όρο ένα μηνιαίο επίδομα 1.000 δραχμών, η οποία μάλιστα κατά τους χειμερινούς μήνες θα

¹⁷¹ ΚΙΘ, Γενικό Αρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, 1941, φάκ. 2, υποφάκ. 4: «Επιστολή του υπουργού Γενικού Διοικητή, Νικόλαο Ραγκαβή προς όλους τους δήμους και τις κοινότητες του Νομού Θεσσαλονίκης», Θεσσαλονίκη, 10 Δεκεμβρίου 1941.

¹⁷² Εφημ. *Νέα Ευρώπη*, 20 Ιουλίου 1941: «Ανακοίνωσις δια τους αναγκασθέντες να φύγουν από τας βουλγαροκρατημένας ελληνικάς χώρας».

ήταν ίσως ανεπαρκής. Το απαιτούμενο ποσό ανερχόταν στα 36 εκατομμύρια δραχμές. Ήταν όμως απολύτως ενδεικτικό, καθώς λάμβαναν υπόψη τη χρονική διάρκεια παροχής του μηνιαίου βοηθήματος, η οποία θα μειωνόταν κατ' ανάγκη λόγω των ανεπαρκών πιστώσεων και των καθημερινών αφίξεων νέων προσφύγων. Το εκτιμώμενο ποσό της πρώτης δόσης για την περίθαλψη τους καθορίστηκε στα πέντε εκατομμύρια δραχμές, ωστόσο το Υπουργείο Πρόνοιας και Αντιλήψεως διέθεσε την μικρότερη πίστωση των δυο εκατομμυρίων δραχμών.¹⁷³

Οι προϋποθέσεις για την παροχή της οικονομικής ενίσχυσης ορίζονταν ως εξής: α) αποκλείονταν οικογένειες που είχαν οποιονδήποτε αποδεδειγμένο πόρο ζωής, β) η παροχή θα λάμβανε τη μορφή δανεισμού επί χρεωστική ομολογία εξοφλητέα εν καιρώ, γ) οι δικαιούχες οικογένειες και το καταβλητέο ποσό θα καθορίζονταν από τις υπηρεσίες εποικισμού κατά περιφέρεια μέσω καταστάσεως που θα συντασσόταν κάθε μήνα. Βάσει της κατάστασης αυτής θα γινόταν η διανομή των ποσών περιθάλψεως στους δικαιούχους από το εκάστοτε υποκατάστημα της Αγροτικής Τράπεζας.¹⁷⁴

Στη παρούσα φάση, οι θερινοί μήνες δεν έκαναν ακόμη εμφανή τη δυσχέρεια που θα αναμενόταν στο ζήτημα της προσωρινής στέγασης των προσφύγων με την άφιξη του χειμώνα. Ενώ μερικοί έβρισκαν καταφύγιο στα σπίτια συγγενών και φίλων, άλλοι βρίσκονταν ακόμη σε πρόχειρα καταλύματα στην ύπαιθρο. Στους αγροτικούς συνοικισμούς δεν υπήρχαν αρκετά κενά οικήματα ή κτίρια που να ανήκουν στο Δημόσιο, ενώ όπου υπήρχαν (στη Χαλκιδική επί παραδείγματι) δεν υπήρχαν τα απαραίτητα μέσα βιοπορισμού του πληθυσμού, όπως ημερομίσθια ή δυνατότητα καλλιέργειας. Τα σχολικά κτίρια, όπου θα μπορούσαν να τακτοποιηθούν πολλοί, βρίσκονταν ακόμη σε λειτουργία και θα συνέχιζαν θεωρητικά τη λειτουργία τους από την 1^η Σεπτεμβρίου, αποκλείοντας με αυτό το τρόπο τη χρήση τους για στεγαστικούς σκοπούς.¹⁷⁵

Για τους παραπάνω λόγους, θα έπρεπε να τεθεί σε εφαρμογή το παλαιότερο, δοκιμασμένο μέτρο της επιτάξεως ιδιωτικών κατοικιών και κτιρίων, επαναφέροντας πρώτα τις σχετικές νομοθετικές διατάξεις. Οι επιτάξεις αυτές, λόγω των συνθηκών, θα έπρεπε να γίνονται με απόφαση της Διευθύνσεως Εποικισμού της Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας και με λελογισμένο τρόπο,

¹⁷³ΥΔΙΑ, 1941, φάκ. 2, υποφάκ. 2: «Υπόμνημα Υπουργού Γενικού Διοικητή, Ν. Ραγκαβή προς τον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως και το Υπουργείο Γεωργίας», Αθήνα, 26 Ιουνίου 1941.

¹⁷⁴Στο ίδιο.

¹⁷⁵Στο ίδιο.

ώστε να μη θίγονται οι ιδιοκτήτες ζωτικά ή καίρια, καθώς και τα κενά οικήματα του εποικισμού ή γενικότερα του Δημοσίου (δημόσια ή ανταλλάξιμα).¹⁷⁶

Ένα ακόμη σημαντικό μέτρο για τον αγροτικό προσφυγικό πληθυσμό θα ήταν η διάθεση γαιών προς άμεση καλλιέργειά τους, δίνοντάς τους τη δυνατότητα να ανταποκριθούν οι ίδιοι για τη συντήρησή τους εν καιρώ. Με αυτό το σκεπτικό, θα έπρεπε να επιτραπεί η διάθεση των διαθέσιμων γεωργικών εκτάσεων που υπόκειντο στον αγροτικό νόμο ή στη νομοθεσία περί αποστραγγισθέντων γαιών, οι κοινόχρηστες, οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις που περιήλθαν στους συνεταιρισμούς ή τις κοινότητες σύμφωνα με τον αγροτικό νόμο, οι διαθέσιμες εκτάσεις αποστραγγισθέντων γαιών που παραδόθηκαν κατά νομή σε συνεταιρισμούς αποκαταστάσεως, οι ανταλλάξιμες ή δημόσιες γαίες και οι γαίες που ανήκαν σε γεωργικά ιδρύματα, εφόσον αυτές δε χρησιμοποιούνταν κατά τον κύριο προορισμό τους και εν μέρει οι μεγάλοι γεωπονικοί κλήροι από τις αποστραγγισθείσες γαίες.¹⁷⁷

Παράλληλα, το Υπουργείο Γεωργίας εισηγούταν στο Υπουργείο Εθνικής Άμυνας να περιέλθουν στις εν λόγω οικογένειες οι αγροτικές εκτάσεις που είχαν δημευτεί με σκοπό την κατασκευή αεροδρομίων στη Μακεδονία και τη Θεσσαλία, για προσωρινή καλλιέργεια. Με το μέτρο αυτό θα επιτυγχανόταν η εν μέρει τακτοποίηση του προσφυγικού αγροτικού πληθυσμού και επιπλέον, θα συνέβαλε αισθητά στην επίλυση του επισιτιστικού προβλήματος της χώρας.¹⁷⁸

Η συνδρομή της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος ήταν εξίσου καθοριστικής σημασίας, με τη συμβολή της οποίας θα μπορούσε να ευοδωθεί το εγχείρημα της οικονομικής ενίσχυσης των προσφυγικών οικογενειών, που ήταν κατά βάσει αγροτικές.¹⁷⁹ Πιο συγκεκριμένα, της ζητήθηκε να διαχειριστεί τη δαπάνη των 36 εκατομμυρίων που είχε αρχικά εκτιμήσει η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας. Το ποσό αυτό δεν θα ήταν ανάγκη να διατεθεί ολόκληρο από την πρώτη στιγμή, καθώς δεν θα καταβαλλόταν εφάπαξ στις εν λόγω οικογένειες, αλλά θα διανεμόταν μηνιαίως και εντός ενός έτους. Την ίδια στιγμή, έπρεπε να εξεταστεί και το ενδεχόμενο εάν το ποσό αυτό θα μπορούσε να διατεθεί με τη μορφή κάποιου δανείου. Το απαιτούμενο ποσό θα προέρχονταν

¹⁷⁶Στο ίδιο.

¹⁷⁷Στο ίδιο.

¹⁷⁸ΥΔΙΑ, 1941, φάκ. 2, υποφάκ. 2: «Υπόμνημα Υπουργού Γεωργίας, Χαράλαμπου Κατσιμήτρου, προς το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας», Αθήνα, 8 Ιουλίου 1941.

¹⁷⁹Στο ίδιο.

από τις εισπράξεις των εξ αποκαταστάσεως χρεών των αγροτών προσφύγων που διαχειρίζονταν η Επιτροπή που είχε σχηματιστεί σύμφωνα με το άρθρο 2 του Α.Ν. 691/ 37.¹⁸⁰

Τον Αύγουστο του 1941, καθώς η κατάσταση άρχισε να επιδεινώνεται ακόμη περισσότερο, είχαν αρχίσει να σημειώνονται αθρόοι θάνατοι από την έλλειψη μέσων διαβίωσης, στεγάσεως και ιατρικής περιθάλψεως.¹⁸¹ Ο συνεχώς αυξανόμενος αριθμός των οικογενειών που είχαν καταφτάσει κατά τους θερινούς μήνες μαστιζόταν από την πείνα και τις ασθένειες και είχε αφεθεί χωρίς κάποια ουσιαστική κρατική μέριμνα και προστασία.¹⁸² Ένας περιορισμένος αριθμός, 200 περίπου προσφυγικών οικογενειών, βρήκε προσωρινά στέγη εντός πέντε μόλις εκκλησιών, ενώ οι υπόλοιπες οικογένειες θα έπρεπε να βρουν καταφύγιο σε παλαιούς θαλάμους, σε παραπήγματα και λιγιστά οικήματα, σε καπναποθήκες και όσες κοινόχρηστες αίθουσες ήταν διαθέσιμες. Παρά τη διακήρυξη του Τμήματος Πρόνοιας της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας περί τακτικών απολυμάνσεων των χώρων, της δωρεάν χορήγησης κίνησης και άλλων φαρμάκων, καθώς και τη δωρεάν διανομή άρτου και χρηματικών επιδομάτων, η περίθαλψη τους εξακολουθούσε να χαρακτηρίζεται ως ελλιπής.¹⁸³

Από τη διυπουργική αλληλογραφία γίνεται αντιληπτό ότι οι πολυάριθμες αφίξεις του προσφυγικού πληθυσμού αντιμετωπίστηκαν αρχικά με καχυποψία από διάφορους κυβερνητικούς εκπροσώπους και έτσι καθυστερούσαν να προβούν στις απαιτούμενες ενέργειες. Ωστόσο, οι συναρμόδιοι υπουργοί, και κυρίως ο τότε υπουργός Γεωργίας, Χαράλαμπος Κατσιμήτρος, έσπευσαν να καταστήσουν σαφές ότι δεν επρόκειτο περί συμφερόντων μεμονωμένων ατόμων ή ομάδων, αλλά περί σημαντικότητας πληθυσμού ακραιφνών ελληνικών οικογενειών, του οποίου τα ζητήματα έπρεπε να αποτελέσουν εθνική υπόθεση. Συνεπώς, οι αρχές όφειλαν να επιδείξουν τον κατάλληλο χειρισμό για να μην προκληθούν στην ύπαιθρο κοινωνικής φύσεως ανωμαλίες, εξ

¹⁸⁰ Φύλλο Εφημερίδος της Κυβέρνησης [στο εξής ΦΕΚ], Α 194/1937: Αναγκαστικός Νόμος 691/1937 «Περί κυρώσεως της από 27^{ης} Μαρτίου 1937 συμβάσεως μεταξύ Δημοσίου και Αγροτικής Τραπέζης αφορώσης την τροποποίηση και συμπλήρωση της συμβάσεως της κυρωθείσης από του Νόμου 5151», Αθήνα 20 Μαΐου 1937.

¹⁸¹ΥΔΙΑ, 1941, φάκ. 2, υποφάκ. 2: «Υπόμνημα Υπουργού Γεωργίας, Χ. Κατσιμήτρου προς το Υπουργείο Οικονομικών», Γενική Διεύθυνση Δημοσίων Λογιστικών, Διεύθυνση Ι, Αθήνα, 5 Αυγούστου 1941.[στο εξής «Υπόμνημα Υπουργού Γεωργίας, Χ. Κατσιμήτρου»].

¹⁸² Επρόκειτο για 3.000 οικογένειες, από 15.000 περίπου άτομα μέχρι το τέλος Ιουνίου 1941, σύμφωνα με έγγραφο της Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας προς την Φελντοκομαντατούρ Θεσσαλονίκης, ΥΔΙΑ, 1941, φάκ. 2, υποφάκ. 2: «Υπόμνημα Υπουργού Γεωργίας, Χ. Κατσιμήτρου».

¹⁸³Νέα Ευρώπη, 30 Αυγούστου 1941: «Η στέγασις και περίθαλψις των αστών προσφύγων Ανατολικής Μακεδονίας, πως αντιμετωπίζεται το ζήτημα».

αιτίας του κλίματος πικρίας και δυσπιστίας που είχε αρχίσει να δημιουργείται έναντι της ελληνικής διοικήσεως, καθώς κάτι τέτοιο μπορούσε να έχει αρνητική επίδραση στο φρόνημά τους.¹⁸⁴

Την ίδια στιγμή, οι αρμόδιοι του Υπουργείου Οικονομικών εξέφραζαν σοβαρές επιφυλάξεις για τη λήψη των ενδεδειγμένων μέτρων από τις εισηγήσεις των υπολοίπων υπουργείων, φοβούμενοι τη μόνιμη εγκατάσταση των προσφύγων στα υπό ελληνική διοίκηση εδάφη και την πιθανή προσέλκυση ακόμη περισσότερων. Στην πραγματικότητα όμως, το προτεινόμενο νομοσχέδιο «περί εξουσιοδότησεως του Υπουργού Γενικού Διοικητού Μακεδονίας προς λήψη μέτρων για την προσωρινή εγκατάσταση πληθυσμών προσφύγων τον ή στην περιφέρειά του», το οποίο είχαν κληθεί να συνυπογράψουν, τόνιζε ότι η περίθαλψη των προσφύγων είχε απολύτως προσωρινό χαρακτήρα με σκοπό την εν ευθέτω χρόνω παλιννόστηση των οικογενειών αυτών στις εστίες τους και την επανεγκατάστασή τους στους κλήρους τους οποίους εγκατέλειψαν λόγω ανωτέρας βίας και της σθεναρής αντιδράσεως των βουλγαρικών αρχών να τους δεχθούν πίσω.¹⁸⁵

Η κωλυσιεργία και η επιπολαιότητα που υπέδειξαν οι αρχές του Υπουργείου Οικονομικών σε ένα τόσο κρίσιμο ζήτημα δημιούργησε όπως είναι φυσικό ανεπανόρθωτη ζημιά στο έργο της περίθαλψης του προσφυγικού πληθυσμού. Η άρνηση να διαθέσουν τις απαιτούμενες πιστώσεις για την εν γένει αντιμετώπιση των αναγκών του πληθυσμού αυτού και η διαφωνία ως προς την εξουσιοδότηση του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας, Νικολάου Ραγκαβή, να αναλάβει τα προβλεπόμενα μέτρα, απέτρεψαν την έγκαιρη αντιμετώπιση του ζητήματος, προτού ακόμη λάβει ανησυχητικές διαστάσεις. Από τα προτεινόμενα μέτρα των υπολοίπων αρμόδιων αρχών που είχαν προταθεί δυο μήνες νωρίτερα είχαν εγκριθεί μόνο δύο: α) η διάθεση δύο εκατομμυρίων δραχμών από το Υπουργείο Εθνικής Πρόνοιας από το κονδύλιο του Εράνου Κοινωνικής Πρόνοιας και β) η εγγραφή στον προϋπολογισμό των εξόδων του Υπουργείου Οικονομικών για το οικονομικό έτος 1941-42 πιστώσεως τεσσάρων εκατομμυρίων δραχμών για έξοδα προσωρινής τακτοποίησης των προσφύγων, ποσό φυσικά ανεπαρκές για τη σοβαρή αντιμετώπιση του προβλήματος.¹⁸⁶

Οι άθλιες συνθήκες διαβιώσεως των προσφύγων και η έλλειψη της στοιχειώδους υγειονομικής περιθάλψεως προκάλεσαν την επέμβαση των γερμανικών στρατιωτικών αρχών, οι οποίες διαπίστωσαν τον κίνδυνο που ενείχε γι' αυτούς από άποψη ασφαλείας αλλά και διαδόσεως επιδημικών νοσημάτων, όπως ο ελώδης πυρετός και ο εξανθηματικός τύφος. Μέχρι το τέλος του

¹⁸⁴ΥΔΙΑ, 1941, φάκ. 2, υποφάκ. 2: «Υπόμνημα Υπουργού Γεωργίας, Χ. Κατσιμήτρου».

¹⁸⁵ΥΔΙΑ, 1941, φάκ. 2, υποφάκ. 2: «Υπόμνημα Υπουργού Γεωργίας, Χ. Κατσιμήτρου προς το Υπουργείο Οικονομικών», Αθήνα, 8 Σεπτεμβρίου 1941.

¹⁸⁶ Στο ίδιο.

Αυγούστου, μόνο στη δυτική οροθετική γραμμή, αναφέρονταν 25.000 πρόσφυγες και απελαθέντες που κατέφθασαν στη γερμανική ζώνη κατοχής, έχοντας υποστεί κακοποιήσεις και αρπαγή των υπάρχοντων τους.¹⁸⁷ Ενδεικτικό παράδειγμα είναι ότι στη Θεσσαλονίκη μέσα σε μόλις έξι ημέρες (23-29 Αυγούστου) είχαν φτάσει 2.100 πρόσφυγες,¹⁸⁸ ενώ έφταναν σε καθημερινή βάση περίπου 1.500-2.000 νέοι πρόσφυγες.¹⁸⁹

Αυτός ο ασφυκτικός πληθυσμιακός υπερκορεσμός που είχε σημειωθεί εντός της γερμανικής ζώνης κατοχής άφηνε λίγα περιθώρια ανοχής. Για να περιοριστεί ο κίνδυνος θεώρησαν ως απαραίτητο προσωρινό μέτρο, την απομάκρυνση περίπου 2.500 προσφυγικών οικογενειών γύρω από τη συνοριακή γραμμή του Στρυμόνα, κυρίως από την Επαρχία Νιγρίτας, αρχικά προς τη χερσόνησο της Κασσάνδρας και στους προσεχείς μήνες θα κατανέμονταν στο υπόλοιπο ελληνικό έδαφος, διότι η περιοχή δεν ενδεικνυόταν για χειμερινή διαμονή.¹⁹⁰

Με απόφαση του Υπουργού Γενικού Διοικητή Μακεδονίας στις 21 Οκτωβρίου 1941 συστάθηκε το *Γραφείο Κατανομής Νέων Προσφύγων* των ομογενών από τις βουλγαροκρατούμενες ελληνικές επαρχίες.¹⁹¹ Βασική αποστολή του Γραφείου ήταν η επιμέλεια για τη μεταφορά των καταφυγόντων σε επαρχίες που βρίσκονταν στη δικαιοδοσία της Γενικής Διεύθυνσης Μακεδονίας, καθώς και η μέριμνα για την πρώτη περίθαλψη και την τοποθέτησή τους σε πρόχειρα καταλύματα. Ταυτόχρονα, ήταν υπεύθυνη και για τη μεταφορά τους σε επαρχίες εκτός της περιφέρειας της Γενικής Διεύθυνσης Μακεδονίας, ιδιαίτερα για τις περιοχές όπου συνωστίζονταν και απειλούσαν την υγεία τόσο των ίδιων όσων και των παλαιών κατοίκων.

Η διεύθυνση του Γραφείου ανατέθηκε στον Επιθεωρητή Κοινωνικής Πρόνοιας παρά τη Γενική Διεύθυνση Μακεδονίας, Γρηγόριο Παζιώνη.¹⁹² Ήταν εξουσιοδοτημένος να υπογράφει οποιοδήποτε έγγραφο ή διαταγή που αφορούσε την άσκηση της υπηρεσίας του και την προπαρασκευή των υποθέσεων που αφορούσαν την περίθαλψη του προσφυγικού πληθυσμού. Πιο

¹⁸⁷ Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα.*, τόμ. 1, σ. 96.

¹⁸⁸ Kotzageorgi, "Population Changes", 137.

¹⁸⁹ *Νέα Ευρώπη*, 5 Σεπτεμβρίου 1941: «Η χθесινή μεγάλη σύσκεψις δια την Κοινωνικήν Πρόνοιαν».

¹⁹⁰ ΥΔΙΑ, 1941, φάκ.2, υποφάκ. 2: «Υπόμνημα Υπουργού Γεωργίας, Χ. Κατσιμήτρου προς το Υπουργείο Οικονομικών», Αθήνα, 8 Σεπτεμβρίου 1941 και υποφάκ. 4: «Υπόμνημα του Αντισυνταγματάρχη Πράμαν προς τον Στρατιωτικό Διοικητή Θεσσαλονίκης-Αιγαίου, Αντιστράτηγο Κουρτ φον Κρένσκυ σχετικά με την περίθαλψη των προσφύγων εκ της υπό του βουλγαρικού στρατού κατεχόμενης περιοχής», Θεσσαλονίκη, 30 Αυγούστου 1941. Για την μετακίνηση και την τελική διανομή του εν λόγω πληθυσμού βλ. Κεφάλαιο 2.

¹⁹¹ ΥΔΙΑ, 1941, φάκ. 2, υποφάκ.4: «Απόφασις για τη δημιουργία Γραφείου Κατανομής Νέων Προσφύγων», 21 Οκτωβρίου 1941.

¹⁹² Για αναλυτικές πληροφορίες σχετικά με τη ζωή και τη σταδιοδρομία του Γρ. Παζιώνη βλ. Στράτος Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων. Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη 1941-1944*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 73 κ.ε.

ειδικά, ήταν ο καθ' ύλην αρμόδιος για τις συνεννοήσεις με την αρμόδια υπηρεσία της γερμανικής Στρατιωτικής Διοικήσεως και των Επαρχιών σχετικά με την μεταφορά προσφύγων σε επαρχίες του κράτους που βρίσκονταν εκτός της περιφέρειας της Γενικής Διεύθυνσης Μακεδονίας, ενώ τα αποτελέσματα των εκάστοτε συνεννοήσεων έπρεπε να κοινοποιούνται άμεσα στην τελευταία. Έπρεπε επίσης, να μεριμνά για την εξεύρεση των αναγκαίων μεταφορικών μέσων, επιτάσσοντας ή εκμισθώνοντάς τα, καθώς και την ανεύρεση προσφύγων που επιθυμούσαν να μετοικήσουν σε περιοχές εκτός της Μακεδονίας. Η μετοίκηση αυτή, βέβαια, για να είναι περισσότερο ελκυστική, επιδοτούνταν με ένα καθορισμένο επίδομα περιθάψεως και άρτου πορείας, ενώ εξασφαλιζόταν και η δωρεάν επιβίβαση σε μεταφορικά μέσα.¹⁹³

Για να μπορέσει να ευοδωθεί το όλο εγχείρημα του Γραφείου, ήταν σαφές ότι έπρεπε οι υπηρεσίες της Γενικής Διοίκησης με τις οποίες θα ερχόταν σε διαρκή επαφή, όπως οι Νομάρχες της Μακεδονίας, ο Έπαρχος Βισαλτίας, οι Διοικήσεις και Υποδιοικήσεις της Χωροφυλακής, οι Γεωργικές Υπηρεσίες και όλες οι συναφείς αρχές, να συνδράμουν αποφασιστικά και να αποτρέπουν οποιαδήποτε κωλυσιεργία. Μάλιστα, αποσπάστηκε και ένας σημαντικός αριθμός υπαλλήλων από άλλες υπηρεσίες για να αποτελέσουν βοηθητικό προσωπικό του Γραφείου, οι οποίοι υπάκουαν στις άμεσες διαταγές του Παζιζώνη. Οι υπάλληλοι προέρχονταν από την Υπηρεσία Εθνικής Πρόνοιας και τη Διεύθυνση Εποικισμού της Γενικής Διεύθυνσης Μακεδονίας, όπως και από την Γεωργική Υπηρεσία Νομού Σερρών στη Νιγρίτα, καθώς η Επαρχία Βισαλτίας ιδιαίτερα έπρεπε να αντιμετωπίσει άμεσα τον μεγάλο όγκο αγροτών προσφύγων που συνέρρεαν καθημερινά στη περιοχή. Τα απαιτούμενα χρηματικά μέσα βρίσκονταν στη διάθεση του Προϊσταμένου του Γραφείου ή στον εκάστοτε αποσπασμένο υπάλληλο που τελούσε υπό τις διαταγές του.¹⁹⁴

Οι μετακινήσεις των προσφυγικών πληθυσμών έπρεπε να γίνουν βάσει ενός ξεκάθαρα και οργανωμένου νομοθετικού σχεδιασμού, με την έκδοση νομοθετικών διαταγμάτων που θα διευθετούσαν επαρκώς όλες τις εκκρεμότητες. Ήδη, στις 24 Σεπτεμβρίου είχε εκδοθεί το πρώτο και πολυαναμενόμενο Νομοθετικό Διάταγμα 506 «Περί εξουσιοδοτήσεως του Υπουργού Γενικού Διοικητού Μακεδονίας προς λήψιν μέτρων δια την αντιμετώπισιν εκτάκτων αναγκών εν τη

¹⁹³ΥΔΙΑ,1941, φάκ. 2, υποφάκ.4: «Απόφασις για τη δημιουργία Γραφείου Κατανομής Νέων Προσφύγων», 21 Οκτωβρίου 1941.

¹⁹⁴Στο ίδιο.

περιφέρεια του».¹⁹⁵ Με το διάταγμα αυτό μπορούσε πλέον η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας να αντιμετωπίσει άμεσα τις στεγαστικές ανάγκες, τόσο των εκδιωχθέντων πληθυσμών από τις βουλγαροκρατούμενες ελληνικές περιφέρειες, όσο και των δημόσιων υπηρεσιών, προβαίνοντας σε απ' ευθείας ενέργειες επιτάξεως σύμφωνα με τα άρθρα του διατάγματος της 19^{ης} Σεπτεμβρίου 1940 «Περί επιτάξεως ακινήτων προς προσωρινήν στέγασιν μετακινουμένων πληθυσμών και προς χρησιμοποίησιν γενικώς δια δημόσιαν και κοινωνικήν ανάγκην».¹⁹⁶

Πιο αναλυτικά, το νομοθετικό διάταγμα προέβλεπε την επίταξη στεγασμένων χώρων, όπως οικίες, αγροικίες (επιπλωμένες ή μη), αποθήκες, μοναστηριακά οικήματα, σχολεία, εκκλησίες, τεμένη, παντός είδους στεγασμένοι χώροι, καθώς και αστικά ή αγροτικά οικοδομήσιμα γήπεδα, που ανήκαν κατά κυριότητα ή παντός άλλου δικαιώματος σε φυσικά ή νομικά πρόσωπα του δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου. Περιλαμβάνονταν επίσης ναοί, μονές ή εκκλησιαστικά ιδρύματα οποιασδήποτε θρησκείας ή δόγματος, εφόσον δεν κατοικούνταν ή χρησιμοποιούνταν αλλιώς από τον ιδιοκτήτη ή κάτοχό τους.¹⁹⁷

Η πρόθεση των αρμόδιων υπουργείων ήταν να ενεργούνται οι επιτάξεις ανά πέντε έως δέκα οικογένειες σε κάθε πόλη ή χωριό, ώστε να επέλθει ανάλογη κατανομή του πληθυσμού, που έπρεπε να στεγαστεί, σε όλους τους νομούς της Μακεδονίας από τον Στρυμόνα μέχρι και τη Θεσσαλονίκη και να μη προκληθεί συγκέντρωσή του σε συγκεκριμένες μόνο περιοχές του.¹⁹⁸ Σε πόλεις άνω των 10.000 κατοίκων εξαιρούνταν της επιτάξεως οι οικογένειες που αριθμούσαν μέχρι τρία μέλη και διέθεταν δυο δωμάτια, οι πενταμελείς οικογένειες με τρία δωμάτια και οι πολυπληθέστερες οικογένειες με τέσσερα δωμάτια. Αντίθετα, σε πόλεις που αριθμούσαν κάτω των 10.000 κατοίκων και σε χωριά εξαιρέθηκαν οι διμελείς οικογένειες με ένα δωμάτιο, οι τριμελείς έως πενταμελείς οικογένειες με δύο δωμάτια και οι πολυπληθέστερες οικογένειες με τρία δωμάτια. Για τον υπολογισμό των ατόμων δεν λαμβάνονταν υπόψη τα παιδιά ηλικίας κάτω των 10 ετών, καθώς και το υπηρετικό προσωπικό. Από την διάταξη εξαιρέθηκαν επίσης και τα δωμάτια που χρησιμοποιούνταν αποδεδειγμένα ως επαγγελματικοί χώροι ή χώροι επιστημονικής εργασίας.

¹⁹⁵ΦΕΚ, Α 317/1941:Νομοθετικό Διάταγμα 506/1941 «Περί εξουσιοδότησεως του Υπουργού Γενικού Διοικητού Μακεδονίας προς λήψιν μέτρων δια την αντιμετώπισιν εκτάκτων αναγκών εν τη περιφέρεια του», Αθήνα, 24 Σεπτεμβρίου 1941.

¹⁹⁶ΦΕΚ, Α 305/1940: Αναγκαστικός Νόμος 1986/1039, Διάταγμα «Περί εξουσιοδότησεως του Υπουργού Γενικού Διοικητού Μακεδονίας προς λήψιν μέτρων δια την αντιμετώπισιν εκτάκτων αναγκών εν τη περιφέρεια του», Αθήνα, 25 Σεπτεμβρίου 1940.

¹⁹⁷ΦΕΚ, Α 317/1941: Ν.Δ. 506/1941.

¹⁹⁸ΥΔΙΑ, 1941, φάκ.2, υποφάκ. 4:«Τηλεγράφημα Υπουργών Εθνικής Πρόνοιας, Κωνσταντίνου Λογοθετόπουλου και Οικονομικών, Σωτήρη Κοτζαμάνη, προς τον Υπουργό Γενικό Διοικητή Μακεδονίας, Νικόλαο Ραγκαβή», Αθήνα, 1 Σεπτεμβρίου 1941.

Τέλος, ανήκε στη δικαιοδοσία της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας και η επίταξη πάσης φύσεως υλικών, όπως τρόφιμα, καύσιμη ύλη, υγειονομικό υλικό αλλά και μεταφορικά μέσα ξηράς και θαλάσσης που θεωρούσε ότι ήταν απαραίτητα για την περίθαλψη του πληθυσμού.

Για τις επιτάξεις των κινητών και ακινήτων περιουσιών που αποσκοπούσαν στην εξυπηρέτηση των επιτακτικών αναγκών του προσφυγικού πληθυσμού, πιστώθηκαν 50.000.000 δραχμές στον ειδικό προϋπολογισμό του Υπουργείου Εθνικής Πρόνοιας. Η πίστωση αυτή ήταν δυνατό να «αναπληρωθεί» και να μεταβιβαστεί δια μέσω των επιτροπικών ενταλμάτων προπληρωμής, την έκδοση των οποίων μπορούσε να αναλάβει η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας. Το ποσό αυτό διατίθετο με απόφαση του Υπουργού Γενικού Διοικητού Μακεδονίας για να καλύψει τις ανάγκες διατροφής, μεταφοράς και παντοειδούς περιθάλψεως των προσφύγων, όπως επίσης και για τη λειτουργία και χρήση των λαϊκών συσσιτίων. Έτσι, θα προμηθευόταν είδη πρώτης ανάγκης, μέσω της σύναψης συμβάσεων ή απευθείας μέσω της χονδρικής ή λιανικής αγοράς. Ωστόσο, οι προμήθειες αυτές θα έπρεπε να βρίσκουν σύμφωνη και την αρμόδια επιτροπή, η οποία αποτελούνταν από διευθυντές των υπηρεσιών της Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας και των προϊσταμένων των Υπηρεσιών Επισιτισμού, Εποικισμού και Πρόνοιας ή των νόμιμων αναπληρωτών τους, με προεδρεύοντα τον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας.¹⁹⁹

Οι επιτάξεις θα διενεργούνταν από τους Υπουργούς Εθνικής Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Οικονομικών και των εξουσιοδοτημένων Γενικών Διοικητών και Νομαρχών, οι οποίοι με την σειρά τους μπορούσαν να αναθέσουν τις αρμοδιότητες αυτές και στον εκάστοτε Δήμο ή Κοινότητα, με επιτροπές αποτελούμενες από τον δήμαρχο ή πρόεδρο κοινότητας, έναν αστυνόμο και τον Ειρηνοδίκη. Οι διοικητικές αρχές ήταν υπεύθυνες για την ομαλή διενέργεια της επίταξης και έπρεπε να καταγράφουν αναλυτικά όλα τα στοιχεία σχετικά με την κινητή ή ακίνητη περιουσία των επιταχθέντων με σκοπό να είναι περισσότερο ομαλός και αποτελεσματικός ο καθορισμός των αποζημιώσεως που θα απέδιδαν αργότερα στους δικαιούχους. Υπεύθυνος της αποπληρωμής του ποσού οριζόταν το δημόσιο, σε περίπτωση όμως που οι πρόσφυγες χαρακτηρίζονταν ως εύποροι, τότε το διάταγμα προέβλεπε ότι έπρεπε οι τελευταίοι να επωμιστούν το βάρος της αποζημίωσης έναντι των ιδιοκτητών της επιταγμένης ιδιοκτησίας.²⁰⁰

¹⁹⁹ΦΕΚ, Α 317/1941: Ν.Δ. 506/1941.

²⁰⁰Στο ίδιο.

Οι πρόσφυγες συμπεριελήφθησαν επίσης και στις ευεργετικές διατάξεις του νομοθετικού διατάγματος υπ' αριθμ. 500 σχετικά με την εκμίσθωση κατοικιών.²⁰¹ Το μέτρο του ενοικιοστασίου παρείχε επαρκή προστασία για τους πρόσφυγες ενοικιαστές, καθώς εξασφάλιζε την απαγόρευση αυξήσεως και αναπροσαρμογής των ενοικίων.²⁰² Το διάταγμα προστάτευε όλους τους βοηθηματούχους πρόσφυγες που προέρχονταν από την Ανατολική Μακεδονία, τη Θράκη, την Ήπειρο και την Κρήτη, με την προϋπόθεση ότι το συνολικό μηνιαίο εισόδημά τους, της οικογένειάς τους και όσων συνοικούσαν μαζί τους δεν ξεπερνούσε τις 15.000 δραχμές. Το κράτος παρείχε επίσης στους πρόσφυγες ένα μηνιαίο χρηματικό βοήθημα, από το οποίο θα ήταν σε θέση να καλύψουν κάποιες βασικές ανάγκες και να πληρώσουν τους ιδιοκτήτες των οικημάτων που ενοικίαζαν. Καθώς το μέτρο της επίταξης εφαρμοζόταν με αργούς ρυθμούς, ενώ οι ανάγκες του πληθυσμού αυξάνονταν ραγδαία, η κυβέρνηση συνειδητοποίησε ότι η κάλυψη των προσφυγικών ενοικίων ήταν μια άμεση λύση για την εκτόνωση του προβλήματος.²⁰³

Παράλληλα, η πολιτεία, σε μια προσπάθεια της να βελτιώσει τη δημόσια εικόνα της, εν μέσω της σκληρής βουλγαρικής κατοχής και των εκτεταμένων προσφυγικών ροών, αποφάσισε να τους συμπεριλάβει στη διανομή των εβραϊκών περιουσιών (όπως σπίτια ή καταστήματα) ως μεσεγγυούχους. Η κατοχική κυβέρνηση σχεδίαζε την παραχώρηση των περιουσιών 50.000 των περιουσιών, σε Έλληνες πολίτες πρόσφυγες διαφόρων κατηγοριών.²⁰⁴ Ωστόσο, οι γερμανικές αρχές παρακολουθούσαν τις συνεδριάσεις της επιτροπής και συχνά παρέβαιναν πραξικοπηματικά για την τοποθέτηση μεσεγγυούχων της αρεσκείας τους και έτσι η αποκατάσταση των προσφύγων ετίθετο στο περιθώριο για να ευνοηθούν συνεργάτες των Γερμανών αλλά και συγγενείς των μελών της επιτροπής. Σύμφωνα με τα αρχεία της ΥΔΠ, μέχρι και το φθινόπωρο του 1943 παραχωρήθηκαν εβραϊκές περιουσίες σε 296 πρόσφυγες από την ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, 242 σε πρόσφυγες από τις Σέρρες και 169 σε πρόσφυγες από τη Δράμα.²⁰⁵

²⁰¹ΦΕΚ Α 313/1941: Νομοθετικό Διάταγμα 500/1941 «Περί ρυθμίσεως μισθώσεως ακινήτων», Αθήνα, 20 Σεπτεμβρίου 1941 και *Νέα Ευρώπη*, 21 Σεπτεμβρίου 1941: «Ολόκληρον το διάταγμα περί ενοικιοστασίου».

²⁰²ΕΛΙΑ, Αρχείο Αθανασίου Τριανταφυλλίδη, φάκ.1, υποφάκ. 1: «Υπόμνημα του Εκτελεστικού Συμβουλίου των Νομαρχιακών Επιτροπών Προσφύγων Θράκης και Ανατολικής Μακεδονίας προς τον Υπουργό των παραγωγικών Υπουργείων, Σωτήρη Γκοτζαμάνη», Θεσσαλονίκη χ.χ.έ..

²⁰³*Νέα Ευρώπη*, 14 Σεπτεμβρίου 1941: «Αι Κυριώτεραι Διατάξεις του Νέου Ενοικιοστασίου- Η Προστασία των Στρατευθέντων και των εξ Αν. Μακεδονίας Προσφύγων».

²⁰⁴Καβάλα, «Η Θεσσαλονίκη στη γερμανική Κατοχή», σ. 282.

²⁰⁵Mark Mazower, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430-1950*, Harper Perennial, London 2005, 416.

Ο υπέρογκος αριθμός των προσφύγων που αφίχθη στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα στο τέλος του φθινοπώρου του 1941 δυσχέραινε ακόμη περισσότερο την ομαλή και αποτελεσματική εφαρμογή των προβλεπόμενων ενεργειών εκ μέρους του κράτους, καθιστώντας επιτακτική την έκδοση περισσότερων νομοθετικών ρυθμίσεων για να εκτονώσουν το ασφυκτικό κλίμα που είχε δημιουργηθεί στις πόλεις.

Στις 10 Οκτωβρίου 1941 εκδόθηκε το Νομοθετικό Διάταγμα 571 «Περί εξουσιοδοτήσεως του Υπουργού Γενικού Διοικητού Μακεδονίας προς περίθαλψιν και προσωρινήν ενίσχυσιν των καταφυγόντων εις την περιφέρεια του πληθυσμών».²⁰⁶ Τα μέτρα αποσκοπούσαν να ωθήσουν τους πρόσφυγες στα προάστια και να διαχειριστούν την προσωρινή στέγαση των αγροτών και κτηνοτρόφων προσφύγων συγκεκριμένα, καθώς και την προσωρινή παραγωγική απασχόλησή τους. Οι ενέργειες για την εύρεση των απαιτούμενων γαιών είχαν ξεκινήσει ήδη από τον Αύγουστο, με είκοσι τοπογραφικά συνεργεία της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας να προσπαθούν να εντοπίσουν και να καταγράψουν όλες τις αδιάθετες γαίες στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία.²⁰⁷

Η επίταξη των εκτάσεων γης και οικημάτων ακολουθούσε μια συγκεκριμένη διαδικασία. Αρχικά, μια ειδική τριμελής επιτροπή, αποτελούμενη από τον Νομάρχη ή Έπαρχο, τον προϊστάμενο της Γεωργικής Υπηρεσίας του εκάστοτε νομού και τον Δήμαρχο ή Πρόεδρο Κοινότητας, προέβαινε στην επίταξη μερικής ή ολικής χρήσεως οικημάτων, στάβλων, αχυρώνων και άλλων, που ανήκαν στο Δημόσιο ή σε νομικά πρόσωπα του δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου. Της επίταξης χρήσεως εξαιρούνταν οικήματα τετραμελών οικογενειών με δυο δωμάτια και οικήματα πενταμελών και άνω οικογενειών με τρία μόλις δωμάτια. Με την κοινοποίηση της απόφασης της παραπάνω επιτροπής από τις κατά τόπους Αστυνομικές Αρχές, οι κάτοχοι ήταν υποχρεωμένοι να παραδώσουν το επιταγμένο ακίνητο εντός ορισμένης προθεσμίας, εναλλακτικά η κατάληψη γινόταν διοικητικώς από τα εντεταλμένα όργανα.²⁰⁸

Παράλληλα, ο Υπουργός Γενικός Διοικητής Μακεδονίας εξουσιοδοτούνταν να εκμισθώνει στους καταφυγόντες αγρότες και κτηνοτρόφους τις διαθέσιμες βοσκήσιμες ή καλλιεργήσιμες εκτάσεις που διαχειριζόταν το Υπουργείο Γεωργίας. Η εκμίσθωση αυτή γινόταν χωρίς να έχει

²⁰⁶ΦΕΚ Α 336/1941: Νομοθετικό Διάταγμα 571/1941 «Περί εξουσιοδοτήσεως του Υπουργού Γενικού Διοικητού Μακεδονίας προς περίθαλψιν και προσωρινήν ενίσχυσιν των καταφυγόντων εις την περιφέρεια του πληθυσμών», Αθήνα, 10 Οκτωβρίου 1941 και *Νέα Ευρώπη*, 25 Οκτωβρίου 1941: «Εξουσιοδοτήσεις προς τον κ. Γεν. Διοικητήν δια το Προσφυγικόν Ζήτημα» και ό.π., 8 Οκτωβρίου 1941: «Η εξουσιοδότησις».

²⁰⁷*Νέα Ευρώπη*, 3 Αυγούστου 1941: «Γαίαι εις αγρότες πρόσφυγας».

²⁰⁸ΦΕΚ Α 336/1941: Ν.Δ. 571/1941.

προηγηθεί κάποια δημοπρασία και το ποσό του μισθώματος καθοριζόταν σύμφωνα με την γνωμοδότηση της τριμελούς επιτροπής, το οποίο έπρεπε να καταβληθεί από τους μισθωτές στο τέλος κάθε γεωργικής και κτηνοτροφικής περιόδου. Οι οφειλές αυτές θεωρούνταν ως δημόσια έσοδα του κράτους και επομένως εισπράττονταν σύμφωνα με τις διακείμενες διατάξεις και αποδίδονταν στη συνέχεια στο Ειδικό Ταμείο Εποικισμού.²⁰⁹

Το ποσό της υπομίσθωσης καθοριζόταν αναλογικά με τον αριθμό των στρεμμάτων που αναλάμβαναν. Εφόσον οι εκτάσεις δεν υπερέβαιναν τα 50 στρέμματα, οι μισθωτές απαλλάσσονταν της υποχρεωτικής υπομισθώσεως, ενώ από τα 100 στρέμματα και έπειτα οριζόταν ένα ποσοστό 20%, το οποίο αυξανόταν κατά 10% ανά 100 στρέμματα γης. Στην σπάνια περίπτωση που οι εκτάσεις ξεπερνούσαν τα 500 στρέμματα, νόμος όριζε ότι μισθωτής έπρεπε να αναλάβει ολοκληρωτικά το ποσό της υποχρεωτικής υπομισθώσής τους.²¹⁰

Παρά την αρχική αισιοδοξία σχετικά με την ευχέρεια κινήσεων που έδινε το εν λόγω νομοθετικό διάταγμα, η αποτελεσματικότητά του αποδείχθηκε ότι υπήρξε αρκετά περιορισμένη.²¹¹ Καθώς πλησίαζε ο ζοφερός χειμώνας του 1941, η εικόνα των αισιοδοξία σχετικά θλιβερή. Οι απογοητευμένοι πρόσφυγες συνέχιζαν να επικρίνουν την ολιγορία της κυβέρνησης, με τα ανεπαρκή νομοθετικά διατάγματα, που δεν αντιμετώπιζαν με την αρμόζουσα ταχύτητα και σοβαρότητα το ζήτημα της περίθαλψης και ανακούφισής τους. Διαμαρτύρονταν για την καθυστέρηση της απογραφής τους και κατήγγειλαν την ανυπαρξία αρμόδιων γραφείων, εξοπλισμένων με το κατάλληλο προσωπικό και τα εφόδια για την ορθή επιτέλεση του έργου. Σοβαρότερο ήταν το πρόβλημα της στέγασης, καθώς το εγχείρημα αυτό παρέλυσε για μήνες, εφόσον δεν εφαρμόστηκαν στον απαραίτητο βαθμό και ρυθμό τα νομοθετικά διατάγματα για την επίταξη χώρων. Η πλειονότητα δεν είχε καταφέρει ακόμη να εγκατασταθεί σε επιταγμένα οικήματα με το μίσθωμα που όριζε ο νόμος, αλλά σε σπίτια ιδιωτών για τα οποία κλήθηκαν να πληρώσουν υπέρογκα ενοίκια. Αντιθέτως, το αξιοθρήνητο θέαμα της στέγασης πολυάριθμων οικογενειών σε εκκλησίες και καπναποθήκες κάτω από άθλιες συνθήκες (στους αχυρώνες, στάβλους ακόμα και στο ύπαιθρο για τους αγρότες), επιδείνωνε ακόμη παραπάνω τη κατάσταση, με αποτέλεσμα την κατακόρυφη αύξηση του δείκτη θνησιμότητας ιδιαίτερα κατά τους χειμερινούς μήνες. Την ίδια στιγμή, οι άπορες οικογένειες αδυνατούσαν να ανταπεξέλθουν οικονομικά στην

²⁰⁹Στο ίδιο.

²¹⁰Στο ίδιο.

²¹¹*Νέα Ευρώπη*, 9 Οκτωβρίου 1941: «Τα ζητήματα μας: Η εξουσιοδότησις».

αποπληρωμή μισθώματος κάποιου οικήματος, με αποτέλεσμα να βρίσκονται υπό έξωση περίπου 300 οικογένειες.²¹²

Δυστυχώς, η εικόνα αυτή θα παρέμενε ίδια για μεγάλο χρονικό διάστημα, όπως ανέφερε με τον ίδιο κατηγορηματικό τόνο σε υπόμνημά της η Κεντρική Επιτροπή Προσφύγων Μακεδονίας ακόμη και ένα χρόνο αργότερα. Οι προβλεπόμενες ρυθμίσεις του Ν.Δ. 571 ήταν προβληματικές, καθώς υπήρχαν ακόμη ζητήματα που δεν είχαν διευθετηθεί, όπως το γεγονός ότι οι κοινόχρηστοι χώροι δεν επαρκούσαν και ότι ο νόμος περί πολιτικής επιστρατεύσεως προέβλεπε την υποχρεωτική καλλιέργειά τους από τους γηγενείς χωρικούς, οι οποίοι ελλείπει μέσω αδυνατούσαν να τα αξιοποιήσουν. Την ίδια στιγμή, η ειδική έρευνα που θα έπρεπε να διενεργείται από τους αρμόδιους υπαλλήλους για την εξεύρεση γαιών και στέγης ήταν αργή και αναποτελεσματική, καθώς είχαν να αντιμετωπίσουν παράλληλα τις άστατες και αθρόες μετακινήσεις των προσφύγων από τα επαρχιακά αστικά κέντρα προς τα χωριά και την ύπαιθρο χώρα της Μακεδονίας, ενώ ταυτόχρονα έπρεπε να μεριμνήσουν για την σίτιση και την ιατρική παρακολούθησή τους.²¹³ Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων φαινόταν ότι είχε καταστεί ένα ζήτημα που θα παρέμενε άλυτο μέχρι και το τέλος της κατοχικής περιόδου.

Τον Δεκέμβριο του 1941 το κράτος, καθώς η δεδομένη κατάσταση των προσφύγων είχε πλέον απωλέσει τον χαρακτήρα του προσωρινού, προέβη στην λήψη ενός ακόμη σημαντικότερου μέτρου για την ανακούφιση και αποκατάσταση των αστών προσφύγων. Με το Νομοθετικό Διάταγμα 848, «περί χορηγίας δανείων τη εγγυήσει του Δημοσίου εις τους αστούς πρόσφυγας της Ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης», ορίστηκε η χορήγηση δανείων μόνο προς τους Έλληνες αστούς πρόσφυγες, προερχόμενοι από τους νομούς Σερρών, Καβάλας, Ροδόπης, Έβρου και Ξάνθης.²¹⁴ Το δάνειο αυτό, ύψους 150.000 δραχμών ανά οικογένεια, χορηγήθηκε με σκοπό τη συντήρηση και την επαγγελματική αποκατάστασή τους. Το συνολικό ποσό του κονδυλίου, που πιστώθηκε εκ μέρους της Τράπεζας της Ελλάδος, ανερχόταν στα 500.000.000 δραχμές, το οποίο ανέλαβε να διαχειριστεί και να διανέμει η Αγροτική Τράπεζα. Η χορήγηση γινόταν με επιτόκιο 4% και θα

²¹²ΕΛΙΑ, Αρχείο Αθανασίου Τριανταφυλλίδη, φάκ. 1, υποφάκ. 1: «Ψήφισμα της Γενικής Συνέλευσης των εν Μακεδονία καταφυγόντων κατοίκων Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης», Θεσσαλονίκη, 6 Δεκεμβρίου 1941.

²¹³ΕΛΙΑ, Αρχείο Αθανασίου Τριανταφυλλίδη, φάκ. 1, υποφάκ. 1: «Υπόμνημα της Κεντρικής Επιτροπής Προσφύγων Μακεδονίας προς τον Υπουργό Γενικό Διοικητή Μακεδονίας», Θεσσαλονίκη, 1 Σεπτεμβρίου 1942.

²¹⁴ΦΕΚ Α 450/1941: Νομοθετικό Διάταγμα 848/1941 «Περί χορηγίας δανείων τη εγγυήσει του Δημοσίου εις τους αστούς πρόσφυγας της Ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης», Αθήνα 27 Δεκεμβρίου 1941.

έπρεπε να εξοφληθεί εντός πενταετίας από τη λήξη του πολέμου και της υπογραφής της Συνθήκης Ειρήνης, μέσω τοκοφόρου τρεχούμενου λογαριασμού.²¹⁵

Ο νόμος προέβλεπε ότι δικαίωμα επί του δανεισμού είχαν μόνο οι πρόσφυγες που είχαν εγκατασταθεί μόνιμα σε αστικές περιοχές μετά την απομάκρυνσή τους από τις προαναφερθείσες περιοχές, από την 1^η Μαρτίου του 1941, καθώς και οι φοιτητές των Πανεπιστημίων Αθηνών, Θεσσαλονίκης, του Πολυτεχνείου, ομότιμων σχολών, ακόμη και σπουδαστές Δημοτικής και Μέσης Εκπαιδευσεως που είχαν χάσει κάθε επικοινωνία με τους συγγενείς τους που είχαν παραμείνει στις βουλγαροκρατούμενες περιοχές. Στους δικαιούχους εντάσσονταν και οι δημόσιοι υπάλληλοι που υπηρέτησαν στις περιφέρειες αυτές.²¹⁶

Βασική προϋπόθεση ήταν οι δικαιούχοι να υποβάλλουν μέχρι την 31^η Ιανουαρίου 1942 προς τις τοπικές Νομαρχιακές Επιτροπές απλή αίτηση με τα απαιτούμενα στοιχεία για τη χορήγηση του δανείου.²¹⁷ Οι επιτροπές ήταν τριμελείς, συγκροτημένες από δύο δημόσιους οικονομικούς υπαλλήλους και έναν αντιπρόσωπο των ενδιαφερομένων που ορίζονταν από τον Υπουργό Οικονομικών. Στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη έδρευαν έξι τέτοιες επιτροπές και μια σε κάθε νομό όπου υπήρχαν πρόσφυγες.²¹⁸

Τα στοιχεία που έπρεπε να καταγράψει η κάθε τοπική επιτροπή αφορούσαν τον αριθμό των μελών της οικογένειας, τη διεύθυνση κατοικίας τους, όσα περιλαμβάνονταν στη σχετική δήλωση ότι όντως ήταν προπολεμικά εγκαταστημένοι στα εν λόγω αστικά κέντρα της Ανατολικής Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης, τον σκοπό της χορηγήσεως του δανείου (διαβίωση ή επαγγελματική αποκατάσταση), εάν οι αιτούντες διέθεταν άλλους πόρους ζωής ή είχαν δανειστεί προηγουμένως, καθώς και την παρούσα επαγγελματική τους κατάσταση, ειδικά αν εργάζονταν στον δημόσιο τομέα.²¹⁹ Οι αιτήσεις και γνωμοδοτήσεις των τοπικών Νομαρχιακών Επιτροπών θα υποβάλλονταν στη συνέχεια με δική τους μέριμνα στις δυο αρμόδιες Κεντρικές Επιτροπές, σε

²¹⁵ΦΕΚ Α 450/1941: Ν.Δ. 848/1941.

²¹⁶Στο ίδιο.

²¹⁷ Η αρχική προθεσμία τελικά παρατάθηκε μέχρι τις 15 Μαρτίου 1942, βλ. *Νέα Ευρώπη*, 21 Φεβρουαρίου 1942: «Παρετάθη η προθεσμία υποβολής αιτήσεων υπό των προσφύγων».

²¹⁸Οι έξι προσφυγικές νομαρχιακές επιτροπές Θεσσαλονίκης εγκαταστάθηκαν στον πρώτο όροφο του επιταγμένου κτιρίου της τέως Τράπεζας της Ανατολής επί της οδού Αγίου Μηνά. Υπεύθυνος για την οργάνωση και την εποπτεία των υπηρεσιών ήταν ο Επιθεωρητής Κοινωνικής Πρόνοιας, Ν. Παζιώνης, *Νέα Ευρώπη*, 20 Ιανουαρίου 1942: «Που εστεγάσθησαν αι Προσφυγικάί Επιτροπαί».

²¹⁹*Νέα Ευρώπη*, 17 Ιανουαρίου 1942 :«Δάνεια εις τους καταφυγόντας συνέπεια των πολεμικών γεγονότων εκ των περιφερειών Σερρών, Δράμας, Ξάνθης, Κομοτηνής και Αλεξανδρουπόλεως».

Αθήνα και Θεσσαλονίκη.²²⁰ Στη συνέχεια, μετά από την αυστηρή εξέταση και διασταύρωση των στοιχείων, οι Κεντρικές Επιτροπές θα αποφαινόταν για την οριστική χορήγηση ή μη του δανείου και του ποσού που θα δινόταν στον εκάστοτε δικαιούχο. Τέλος, οι αποφάσεις θα υποβάλλονταν στη Γενική Διεύθυνση του Δημόσιου Λογιστηρίου, η οποία με τη σειρά της θα έδινε εντολές προς την Αγροτική Τράπεζα. Σε περίπτωση που οι αιτήσεις των ενδιαφερομένων κρίνονταν αναληθείς, προβλεπόταν η στέρηση του δικαιώματος της χορήγησης του δανείου, καθώς και ποινή φυλάκισης έως έξι μηνών μη εξαγοράσιμη. Μια ακόμη σημαντική πρόβλεψη του Διατάγματος ήταν και η παρακράτηση ενός ποσοστού 2% επί του ποσού εκάστου χορηγούμενου δανείου, με σκοπό τον σχηματισμό κεφαλαίου για την υγειονομική περίθαλψη των προσφύγων.²²¹

Μετά τη λήξη της αρχικής προθεσμίας των αιτήσεων, είχαν υποβληθεί 10.300 αιτήσεις αστών προσφυγικών οικογενειών, αριθμός που φαινόταν υπερβολικός σε σχέση με τα καταγεγραμμένα δεδομένα που είχαν ως τότε οι αρμόδιες αρχές.²²² Έγινε αμέσως κατανοητό ότι οι μέχρι πρότινος προσφυγικοί κατάλογοι δεν έδιναν την πραγματική εικόνα και οι ατασθαλίες θα έπρεπε να εντοπισθούν εγκαίρως. Σε πολλές περιπτώσεις οι πρόσφυγες αναγκάζονταν να υποβάλουν ψευδή στοιχεία, αποσκοπώντας να βελτιώσουν την κατάσταση τους και να επωφεληθούν από τα προβλεπόμενα από το κράτος ευεργετήματα. Ο Αθανάσιος Τριανταφυλλίδης περιγράφει στη λογοδοσία των πεπραγμένων της Τοπικής Επιτροπής Προσφύγων Δράμας ότι, λόγω των δυσχερών περιστάσεων, πολλές φορές υπέπεσαν σε λάθη και παραπτώματα. Όπως αναφέρει ο ίδιος, εκτός από το να παρέχουν μεγαλύτερες ποσότητες άρτου από το καθορισμένο πόσο από το κράτος, ώστε να γλιτώσουν τους συμπατριώτες τους από την πείνα, χαρακτήριζαν επίσης χιλιάδες αγρότες πρόσφυγες ως αστούς, ώστε να μπορέσει να χορηγηθεί και σε αυτούς το προσφυγικό δάνειο.²²³

²²⁰ Η Κεντρική Επιτροπή των Αθηνών ήταν πενταμελής, απαρτιζόμενη από τον Διευθυντή Διευθύνσεως Δημοσίου Λογιστικού, τον Διευθυντή του Υπουργείου Εθνικής Πρόνοιας, τον Διευθυντή της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος και δυο ακόμη αντιπροσώπους από τις βουλγαροκρατούμενες περιοχές που θα ορίζονταν από τον Υπουργό των Οικονομικών. Αντίστοιχα, η Κεντρική Επιτροπή της Θεσσαλονίκης ήταν επίσης πενταμελής και αποτελούταν από ένα μέλος προερχόμενο από τη Γενική Διεύθυνση Μακεδονίας, ο οποίος θα εκτελούσε και χρέη προέδρου του Ελεγκτικού Συνεδρίου, έναν Επιθεωρητή Πρόνοιας (Ν. Παζιώνης), έναν Διευθυντή του Υποκαταστήματος της Αγροτικής Τράπεζας ή ενός αναπληρωτή και δυο αντιπροσώπων των ενδιαφερομένων. Τα μέλη των Επιτροπών είχαν στην ουσία καθήκοντα δημοσίων υπαλλήλων και αποζημιώνονταν για τις υπηρεσίες τους από την Αγροτική Τράπεζα, Εφημερίδα Νέα Ευρώπη, 13 Ιανουαρίου 1942: «Αι επιτροπαί αποζημιώσεων των εκ Μακεδονίας Προσφύγων- Πως θα δοθούν τα δάνεια».

²²¹ ΦΕΚ Α 450/1941: Ν.Δ. 848/1941.

²²² Νέα Ευρώπη, 3 Φεβρουαρίου 1942: «Εληξε προχθές η προθεσμία υποβολής προσφυγικών αιτήσεων-Ουδεμία παράτασις πρόκειται να δοθή».

²²³ ΕΛΙΑ, Αρχείο Αθανασίου Τριανταφυλλίδη, φάκ. 1, υποφάκ. 2: «Λογοδοσία των πεπραγμένων της Τοπικής Επιτροπής Προσφύγων Δράμας γενομένη παρά του Προέδρου αυτής κ. Αθαν. Τριανταφυλλίδου κατά τη Γεν. Συνέλευσιν των Προσφύγων Δράμας 18/3/45», Θεσσαλονίκη, 18 Μαρτίου 1945.

Σε άλλη ανεπίσημη επιστολή του προς τον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας, ο Τριανταφυλλίδης ανέφερε εμπιστευτικά μια σειρά από ανομήματα, τα οποία υπέπεσαν στην αντίληψή του, από την έναρξη της ενασχόλησής του με τα προσφυγικά ζητήματα.²²⁴ Όσον αφορά τη δωρεάν σίτιση του πληθυσμού, αναγνώριζε ότι ένα σημαντικό ποσοστό των προσφύγων(30-35%),²²⁵ ενώ εργαζόταν και είχε αποκτήσει μια σχετική ευχέρεια ζωής, συνέχιζε να αρτοδοτείται και να σιτίζεται από τις υπηρεσίες Πρόνοιας, εξισώνοντας τους εαυτούς τους με τους πραγματικά έχοντες ανάγκη, όπως τις χήρες και τα ορφανά του πολέμου και επιβαρύνοντας τον κρατικό προϋπολογισμό.

Υπήρχε μάλιστα ένας μεγάλος αριθμός προσφύγων που είχαν εγγράψει στα προσφυγικά τους βιβλιάρια ως οικογενειακά μέλη πρόσωπα ανύπαρκτα· έτσι εμφανιζόταν το φαινόμενο ένας μεμονωμένος πρόσφυγας να έχει στην κατοχή του βιβλιάριο με δύο έως πέντε μέλη περισσότερα. Σε άλλες περιπτώσεις, μία προσφυγική οικογένεια μπορεί να διέθετε διπλό ή και τριπλό βιβλιάριο, γεγονός που οφειλόταν στη τμηματική άφιξη των προσφύγων στις γερμανοκρατούμενες περιοχές. Το τέχνασμα που χρησιμοποιούσαν ορισμένοι πρόσφυγες για να παραπλανήσουν τις αρμόδιες αρχές καταγραφής ήταν πολύ εύκολο, ειδικά για την περίοδο όπου, λόγω των γνωστών συνθηκών, η διαδικασία υπήρξε πολύ πρόχειρη. Εάν ο επικεφαλής της οικογένειας κατέφευγε αρχικά μόνος του, ενέγραφε στο βιβλιάριό του την σύζυγο και τα τέκνα του που είχαν απομείνει πίσω στις βουλγαροκρατούμενες περιοχές. Παράλληλα, η υπόλοιπη οικογένεια κατέφτανε είτε με επίσημη άδεια είτε λαθραία στη περιοχή. Η σύζυγος σε αυτή τη περίπτωση παρουσιαζόταν στα γραφεία καταγραφής με το πατρικό της όνομα και αποκτούσε άλλο βιβλιάριο στο όνομά της, στο οποίο ενέγραφε τον σύζυγο της αντίστοιχα. Ήταν γνωστές μάλιστα και περιπτώσεις δωροδοκίας γραφέων, με σκοπό να αποκτήσουν παράνομα διπλό και τριπλό δελτίο ταυτότητας από τα αστυνομικά τμήματα. Ο Τριανταφυλλίδης αναφέρει, επίσης, ότι υπήρχαν περιπτώσεις προσφύγων οι οποίοι έτυχαν ταυτόχρονη αστικής και αγροτικής εγκατάστασης, ενώ σε ελάχιστες περιπτώσεις κατείχαν προσφυγικό βιβλιάριο άνθρωποι μη έχοντες τη νόμιμη ιδιότητα του πρόσφυγα, έχοντας μόνο και μόνο διέλθει από τα γερμανοκρατούμενα εδάφη. Οι άνθρωποι αυτοί μπορεί να ήταν υπάλληλοι, επισκέπτες ή απλώς περαστικοί και είχαν κατορθώσει με παράνομα μέσα να αποκτήσουν προσφυγικό βιβλιάριο.²²⁶

²²⁴ΕΛΙΑ, Αρχείο Αθανασίου Τριανταφυλλίδη, φάκ. 1, υποφάκ. 2: «Εμπιστευτική επιστολή Αθανασίου Τριανταφυλλίδη προς τον Υπουργό Γενικό Διοικητή Μακεδονίας», Θεσσαλονίκη, 25 Μαΐου 1943.

²²⁵Εδώ ο Τριανταφυλλίδης αναφέρει τους μεγαλέμπορους, ακόμη και τους επιτήδειους μαυραγορίτες.

²²⁶ΕΛΙΑ, Αρχείο Αθανασίου Τριανταφυλλίδη, φάκ. 1, υποφάκ. 2: «Εμπιστευτική επιστολή Αθανασίου Τριανταφυλλίδη προς τον Υπουργό Γενικό Διοικητή Μακεδονίας», Θεσσαλονίκη, 25 Μαΐου 1943.

Υπό το φως της ανακάλυψης του πλήθους των παραβάσεων, εξηγούνται οι τακτικές προσπάθειες εκ μέρους των αρχών να εκκαθαρίσουν τα προσφυγικά μητρώα. Ήδη από τα μέσα Δεκεμβρίου 1941, εν όψει της παροχής χρηματικών βοηθημάτων από το τμήμα Πρόνοιας της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας για τις γιορτές των Χριστουγέννων, ύψους 15.000.000 δραχμών,²²⁷ των προσφυγικών δανείων, αλλά και ακόμη 21.000.000 δραχμών από το υπουργείο Πρόνοιας για την πληρωμή των προσφυγικών ενοικίων,²²⁸ τα γραφεία των Λαϊκών Επιτροπών Απογραφής ζητούσαν από όλες τις προσφυγικές οικογένειες να προσκομίσουν οικογενειακές φωτογραφίες για να εκδώσουν νέα βιβλιάρια, με τα οποία αποκλειστικά και μόνο θα μπορούσε να τους παρασχεθεί η κρατική μέριμνα.²²⁹

Μια νέα πρόβλεψη ήταν να υπάρξει μια νέα κατάταξη των προσφύγων σε κατηγορίες ανάλογα με την οικονομική τους κατάσταση. Σε σύσκεψη του Επιθεωρητού Κοινωνικής Πρόνοιας και των τμηματάρχων, συμπεριλαμβανομένων και των Λαϊκών Προσφυγικών Επιτροπών, αποφασίστηκε η εκκαθάριση των προσφυγικών καταλόγων και τον καταρτισμό τους με βάση τρεις επιμέρους κατηγορίες:

1. Η πρώτη κατηγορία αφορούσε πρόσφυγες που χαρακτηρίζονταν ως άποροι και δικαιούνταν πάσης φύσεως κρατικής περίθαλψης (αρτοδότηση, επιδοτήσεις).
2. στη δεύτερη κατατάσσονταν οι πρόσφυγες που δικαιούνταν κρατικής μέριμνας, πλην της αρτοδότησης και,
3. στην τρίτη κατηγορία τοποθετούνταν οι πρόσφυγες που δικαιούνταν μόνο των γενικών ευεργετικών μέτρων του κράτους, όπως το δάνειο.²³⁰

Βέβαια, οι πρόσφυγες που βρίσκονταν στη Μακεδονία εξέφρασαν πολλά παράπονα και ενστάσεις ως προς τον χειρισμό της δανειοδοτικής πολιτικής από τους κυβερνητικούς εκπροσώπους στην Αθήνα. Συγκεκριμένα, διαφωνούσαν με την κατηγοριοποίηση των προσφύγων σύμφωνα με την οικονομική τους κατάσταση, καθώς η πλειονότητα είχε καταφτάσει ρακένδυτη

²²⁷*Νέα Ευρώπη*, 23 Δεκεμβρίου 1941: «Βοηθήματα εις τους πρόσφυγας και τους άπορους επί ταις έορταίς».

²²⁸Το βοήθημα αφορούσε τους αστούς πρόσφυγες και ανερχόταν μέχρι 3.000 δραχμές για κάθε οικογένεια που διέμενε στη Θεσσαλονίκη και 2.200 δραχμές για όσες ήταν στην επαρχία. Σύμφωνα με το άρθρο, το κράτος έκρινε ότι η χρηματική ενίσχυση για την πληρωμή των ενοικίων ήταν ένας πιο ασφαλής και σκόπιμος τρόπος να βρίσκουν μόνοι τους οι πρόσφυγες τα οικήματά τους και έτσι το κράτος να αποφεύγει τις επιτάξεις, *Νέα Ευρώπη*, 12 Φεβρουαρίου 1942: «Η χορήγησης βοηθημάτων εις τους εξ Ανατολικής Μακεδονίας πρόσφυγας».

²²⁹Τα γραφεία βρίσκονταν επί του Μεγάλου Βαλαγιάνη, βλ. *Νέα Ευρώπη*, 10 Δεκεμβρίου 1941 :«Νέα βιβλιάρια εις τους πρόσφυγας».

²³⁰*Νέα Ευρώπη*, 13 Φεβρουαρίου 1942: «Οι πρόσφυγες θα καταταγούν εις τρεις χωριστές κατηγορίες».

και χωρίς περιουσιακά στοιχεία, όπως και με το φειδωλό ποσό του δανείου, δεδομένου ότι η συναλλαγματική αξία της δραχμής είχε σχεδόν εκμηδενιστεί. Ταυτόχρονα, θεωρούσαν ότι η ύπαρξη πολυάριθμων Επιτροπών, έναντι της θέσπισης μιας και μοναδικής, καθιστούσε το έργο της εκδίκασης των προσφυγικών αιτήσεων δύσκολο και ανεδαφικό, με το σκεπτικό ότι η κάθε επιτροπή αγνοούσε τι έπραττε η άλλη και επομένως δεν ήταν σε θέση να εξασφαλίσει ότι το συνολικό ποσό του δανεισμού δεν θα ξεπερνούσε τα 500.000.000 δραχμές. Εξέφραζε ανησυχίες, επίσης, ότι η Κεντρική Επιτροπή των Αθηνών θα χρησιμοποιούσε το συνολικό ποσό μόνο για τις ανάγκες στην Αθήνα, καθώς δεν υπολόγιζε τα ποσά που εκδίκαζε με γνώμονα τον παραπάνω χρηματικό περιορισμό. Για μεμονωμένα άτομα όριζε δάνειο ύψους 60.000 δραχμών, για τις διμελείς οικογένειες 100.000, τις τριμελείς 125.000 και τις υπόλοιπες 150.000 δραχμές, ενώ την ίδια στιγμή στη Μακεδονία ο μέσος όρος των δανείων που χορηγούνταν έφτανε μόλις τις 30.000-35.000 δραχμές κατά οικογένεια, ενώ σε έκτακτες περιπτώσεις, το ποσό μπορούσε να ανέβαινε στις 50.000-60.000 δραχμές.²³¹ Ωστόσο, η οικονομική κατάσταση των προσφύγων που κατέφυγαν στην Αθήνα ήταν κάπως καλύτερη σε σύγκριση με τις υπόλοιπες επαρχίες, καθώς εκεί κατέφευγαν οι ευπορότεροι συμπατριώτες τους και ήταν οι μόνοι που έλαβαν καθημερινή και ανελλιπή σίτιση από τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό.²³²

Το πιο δύσκολο, αλλά ταυτοχρόνως επιτακτικό έργο της κυβέρνησης για την περίθαλψη των προσφύγων αφορούσε το ακανθώδες ζήτημα του επισιτισμού. Οι ελλείψεις είναι γνωστό ότι ήταν φοβερές και η κυβέρνηση κατέβαλε μεγάλο αγώνα για να εξασφαλίσει την αρτοδότηση και τη σίτιση του χειμαζόμενου πληθυσμού. Ήδη από τον Ιούνιο του 1941 στη Θεσσαλονίκη θεσπίστηκε το δελτίο τροφίμων για τη παροχή σίτισης στους άπορους και τους πρόσφυγες και τέθηκαν σε εφαρμογή τα λαϊκά συσσίτια από τον Νοέμβριο του ίδιου έτους.²³³ Αν και η λειτουργία τους είχε ανακοινωθεί ήδη από τον Οκτώβριο, οι συνεχείς αναβολές αναφορικά με την έναρξη τους οφειλόταν στο γεγονός ότι η έγκαιρη σύνταξη των καταλόγων με τους δικαιούχους άπορους και πρόσφυγες ήταν έργο δυσχερές, είτε λόγω της κωλυσιεργίας των αρμόδιων επιτροπών είτε της

²³¹ΕΛΙΑ, Αρχείο Αθανασίου Τριανταφυλλίδη, φάκ.1, υποφάκ. 1: «Επιστολή διαμαρτυρίας Κεντρικής Επιτροπής Προσφύγων Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης προς τον Υπουργό Γενικό Διοικητή Μακεδονίας, Ν. Ραγκαβή σχετικά με τις ενέργειες της Επιτροπής χορήγησης δανείων», Θεσσαλονίκη, 22 Φεβρουαρίου 1942.

²³² ΕΛΙΑ, Αρχείο Αθανασίου Τριανταφυλλίδη, φάκ.1, υποφάκ. 1: « Επιστολή διαμαρτυρίας Λαϊκών Προσφυγικών Οργανώσεων Σερρών, Δράμας, Κομοτηνής, Καβάλας, Ξάνθης, Αλεξανδρούπολης προς τον Υπουργό Γενικό Διοικητή, Ν. Ραγκαβή σχετικά με τα χαμηλά ποσά χορήγησης του δανείου», Θεσσαλονίκη, 31 Μαρτίου 1942.

²³³Νέα Ευρώπη, 12 Οκτωβρίου 1941:«40.000.000 υπέρ των Λαϊκών Συσσιτίων Θεσσαλονίκης» και Γιώργος Καφταντζής, *Το Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης στον καιρό της Κατοχής*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008, σ.58.

απροθυμίας των ενδιαφερόμενων.²³⁴ Τα τρόφιμα των λαϊκών συσσιτίων βρίσκονταν εξασφαλιζόνταν είτε μέσω του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, από τις προμήθειες που επιτρεπόταν να ξεφορτώνουν τα πλοία των ουδέτερων χωρών είτε με διάφορες άλλες προσπάθειες των οργανώσεων, όπως ήταν και η προσέγγιση των γερμανικών αρχών, αλλά και οι διαδρομές στην επαρχία ή οι επαφές με ανθρώπους που είχαν πρόσβαση στην επαρχία. Στη συνέχεια, τον συντονισμό και την περεταίρω λειτουργία τους ανέλαβε ειδική επιτροπή που οργανώθηκε από τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας.²³⁵

Για τη Βόρεια Ελλάδα και τη Θεσσαλονίκη, τον Δεκέμβριο του 1941, συστήθηκε η *Γενική Διεύθυνση Επισιτισμού και Οικονομικών Αναγκών* (ΓΔΕΟΑ), η οποία αντικατέστησε όλες τις προηγούμενες αρμόδιες υπηρεσίες, για να οργανώσει καλύτερα την κατάσταση και τη λειτουργία των υπηρεσιών επισιτισμού. Ωστόσο, η κατάσταση εξακολουθούσε να είναι δύσκολη, καθώς υπήρχαν πολλές ελλείψεις τροφίμων και προϊόντων πρώτης ανάγκης, με αποτέλεσμα το πρόβλημα της πείνας να επιδεινώνεται περεταίρω.²³⁶ Την ίδια στιγμή, η οργάνωση των κρατικών φορέων ήταν αργή και αναποτελεσματική, με το κύριο πρόβλημα να εντοπίζεται στις οικονομικές απάτες και ατασθαλίες των ανθρώπων που εμπλέκονταν. Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται και από τον οικονομικό έλεγχο που διενεργήθηκε για την εκκαθάριση της ΓΔΕΟΑ που αποκάλυψε πλήθος παρανομιών στα ταμεία και στις αποθήκες τροφίμων και ανακαλύφθηκε ότι μεγάλες ποσότητες κατασχεθέντων προϊόντων είχαν παραχωρηθεί σε εύπορους ιδιώτες και συνεργάτες των Γερμανών.²³⁷

Έτσι, τον Ιούνιο του 1942 ιδρύθηκε η *Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας* (Α.Υ.Ε.Μ.), με σκοπό την αντιμετώπιση των άμεσων επισιτιστικών προβλημάτων στη Μακεδονία, τον συντονισμό και την ενιαία ρύθμιση των επισιτιστικών αναγκών, η οποία και διατηρήθηκε μέχρι το τέλος της Κατοχής. Η έδρα της βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη και στεγαζόταν στο κτίριο του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης. Η υπηρεσία δραστηριοποιήθηκε σε δυο τομείς, του εφοδιασμού και των διανομών. Ο πρώτος τομέας φρόντιζε για την εξασφάλιση

²³⁴ *Νέα Ευρώπη*, 29 Οκτωβρίου 1941: «Η Λειτουργία των Λαϊκών Συσσιτίων».

²³⁵ Κατερίνα Παπαδοπούλου, «Επισιτιστική κρίση και επισιτισμός στη Θεσσαλονίκη την περίοδο της Κατοχής», *Μακεδονία και Θράκη, 1941 - 1944, Κατοχή - Αντίσταση - Απελευθέρωση*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (9 – 11 Δεκ. 1994, Ι.Μ.Χ.Α./Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 157, 160 - 161.

²³⁶ Κατερίνα Παπαδοπούλου – Γιώργος Καλαντζής, «Τα αρχεία της Αυτόνομης Υπηρεσίας Επισιτισμού Μακεδονίας (ΑΥΕΜ)», *Μνήμων*, 13 (Αθήνα 1991), 330-334.

²³⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν ο Νικόλαος Χερτούρας, γενικός διευθυντής της υπηρεσίας, αποσπασμένος από την αντίστοιχη θέση στο Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο, ο οποίος καρπωνόταν δημόσιους πόρους και επισιτιστικά αποθέματα, βλ. Στράτος Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων*, σσ. 371 - 383.

των αναγκαίων αγαθών και για τη διατροφή του πληθυσμού, ενώ ο δεύτερος οργάνωνε το σύστημα των δελτίων, τις περιστασιακές απευθείας διανομές αγαθών στον πληθυσμό, το σύστημα των λαϊκών συσσιτίων αλλά και τις ειδικές χορηγήσεις που αφορούσαν τη τροφοδοσία των δυνάμεων Κατοχής, της γερμανικής παροικίας, ορισμένων Ελλήνων που είχαν άμεση σχέση με αυτούς, τους εργαζόμενους σε γερμανικά έργα και υπηρεσίες, αλλά και ορισμένες ευπαθείς ομάδες πληθυσμού.²³⁸

Για να εξασφαλιστούν οι αναγκαίες ποσότητες που προορίζονταν για τον αστικό πληθυσμό, αυτές προέρχονταν από την ειδική φορολογία σε είδος, που επιβλήθηκε στην αγροτική, κτηνοτροφική, αλιευτική και βιομηχανική παραγωγή υπέρ του επισιτισμού, από ένα ειδικό παρακράτημα 10 – 15% που επιβλήθηκε σε κάθε εμπορική ανταλλαγή, μεταφορά προϊόντος ή εισαγωγή πρώτων υλών, από τις κατασχέσεις τροφίμων ή τα πρόστιμα που η υπηρεσία επέβαλε σε περιπτώσεις αγορανομικών παραβάσεων, από τις κατά καιρούς χορηγήσεις τροφίμων από την Α.Τ.Ε. και τέλος από τις εισαγωγές τροφίμων από το εξωτερικό.²³⁹

Η πολιτική διανομής των αγαθών της Υπηρεσίας Επισιτισμού καθορίστηκε με βάση τον «Κανονισμό Διανομών», ο οποίος διαμορφώθηκε σύμφωνα με τους όρους που επιβλήθηκαν από τις γερμανικές αρχές. Η διάκριση των διανομών αυτών σε γενικές και ειδικές, βοήθησε στην ομαλότερη διάθεση των ειδών πρώτης ανάγκης. Οι γενικές διανομές αφορούσαν στο σύνολο του πληθυσμού και πραγματοποιούνταν μέσω των λαϊκών συσσιτίων, το σύστημα δελτίων ή με απευθείας διανομές αγαθών. Οι ειδικές χορηγήσεις αφορούσαν στην κατ' εξαίρεση τροφοδοσία των δυνάμεων Κατοχής, αλλά και ευάλωτων ομάδων πληθυσμού που αντιμετώπιζαν ιδιαίτερες ανάγκες, με αυστηρά καθορισμένη σειρά προτεραιότητας.²⁴⁰ Την τροφοδοσία ανέλαβε κατά κύριο λόγο η Α.Υ.Ε.Μ, ενώ από το 1943 η αρτοδότησή τους γινόταν κατά βάση από το Διεθνές Ερυθρό Σταυρό.²⁴¹

Οι πρόσφυγες από τις βουλγαροκρατούμενες περιοχές κατάφεραν να υπαχθούν στις ειδικές διανομές (ψωμιού, τροφίμων, ιματισμού, καυσίμων), ύστερα από έντονες πιέσεις μέσω των συλλόγων τους προς τις ελληνικές και γερμανικές αρχές. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Α.Υ.Ε.Μ,

²³⁸Παπαδοπούλου, ό.π., σσ. 160 – 164.

²³⁹Παπαδοπούλου, ό.π.

²⁴⁰Η σειρά προτεραιότητας των ειδικών χορηγήσεων οριζόταν ως εξής: 1. Νοσοκομεία, 2. Παιδικά συσσίτια, 3. Πολεμικά συσσίτια, 4. Ευαγή ιδρύματα εν γένει, 5. Προξενεία 6. Χωροφυλακή- Αστυνομία, 7. Θρησκευτικές Αρχές, 8. Οργανωμένα συσσίτια, 9. Δημόσιοι λειτουργοί, Πολιτικοί και Στρατιωτικοί, 10. Εργατοϋπάλληλοι και Οργανισμοί, 11. Πρόσφυγες, 12. Δημόσιοι υπάλληλοι Επαρχιών, 13. Ένωση Ιδιωτικών Κλινικών, βλ. Σχετικά, ΙΑΜ, ΑΥΕΜ, φάκ.4, υποφάκ. 2: «Κανονισμός Διανομών», Αριθ. 149077, 4 Νοεμβρίου 1943.

²⁴¹Παπαδοπούλου, ό.π., σ.163.

υπολογίζεται ότι περίπου 70.000-75.000 πρόσφυγες σιτίζονταν από τις ειδικές διανομές και για πολλούς (περίπου 26.000 πρόσφυγες) τα συσσίτια αυτά ήταν η μόνη πηγή τροφίμων.²⁴² Η διανομή των αγαθών ήταν άμεση, με βάση τις ονομαστικές καταστάσεις των προσφυγικών οικογενειών, ή με την οργάνωση ειδικών συσσιτίων. Τέτοια συσσίτια υπήρχαν στην Αγία Τριάδα και στην οδό Κασσάνδρου και είχαν περισσότερο κλειστό χαρακτήρα, καθώς τους αφορούσαν αποκλειστικά.²⁴³

Η διανομή των αγαθών γινόταν με την επίδειξη του δελτίου τροφίμων, το οποίο θα έπρεπε να έχει προμηθευτεί προηγουμένως ο κάθε δικαιούχος. Ο εφοδιασμός του πληθυσμού με δελτία τροφίμων γινόταν σε τρία στάδια. Αρχικά, προέβαιναν σε διάθεση υπεύθυνων δηλώσεων στα αστυνομικά τμήματα, όπου αντιστοιχούσαν σε συγκεκριμένα ψηφία και έπειτα ακολουθούσε συγκέντρωση των δηλώσεων αυτών στα ίδια αστυνομικά τμήματα από τις αρχές. Στο τέλος, οι εγκεκριμένοι δικαιούχοι θα μπορούσαν να λάβουν το δελτίο τροφίμων και άρτου ύστερα από ειδοποίησή τους μέσω του Τύπου και του ραδιοφώνου. Στις υπεύθυνες δηλώσεις έπρεπε να αναγράφονται αναλυτικά ο αρχηγός και τα μέλη της οικογένειας, καθώς και όλα τα πρόσωπα που συνέτρωγαν κάτω από την ίδια στέγη.²⁴⁴ Επιπλέον, οι πρόσφυγες θα έπρεπε να παρουσιάσουν πρώτα στις εκάστοτε Λαϊκές Επιτροπές²⁴⁵, ώστε να παρουσιάσουν τα «διαπιστευτήριά» τους σχετικά με τον τόπο προέλευσης, τον αριθμό των μελών της οικογένειας τους και να χαρακτηριστούν ως αστοί ή αγρότες.²⁴⁶

Σε γενικές γραμμές, η λειτουργία των λαϊκών συσσιτίων υπήρξε σωτήρια για την επιβίωση του πληθυσμού. Στα λαϊκά συσσίτια της Θεσσαλονίκης ειδικότερα, τον χειμώνα και την άνοιξη του 1941 και του 1942, ο αριθμός των σιτιζομένων κυμάνθηκε από 70 ως 130.000 σε ένα σύνολο 260.000 κατοίκων.²⁴⁷ Από τα αριθμητικά δεδομένα φαίνεται ότι η πλειονότητα της Θεσσαλονίκης ανταποκρίθηκε θερμά, αλλά πρέπει να υπήρχαν και ψευδείς δηλώσεις, ενδεχομένως για περισσότερα άτομα, καθώς λίγους μήνες αργότερα ανακοινώθηκε ότι τα δελτία θα εκδίδονταν σύμφωνα με το δελτίο ταυτότητας, γεγονός που δείχνει μια προσπάθεια μεγαλύτερου ελέγχου εκ μέρους των αρχών ως προς την ταυτοποίηση των προσώπων και την ακρίβεια των στοιχείων.²⁴⁸ Με

²⁴² Αλέξανδρος Σβώλος, *Για τη Μακεδονία και τη Θράκη*, Αθήνα 1945, σ. 49.

²⁴³ Καφατζής, *ό.π.*, σ. 70.

²⁴⁴ *Νέα Ευρώπη*, 25 Ιουνίου 1941: «Προς εφαρμογή του Δελτίου Τροφίμων. Οδηγία προς το κοινόν».

²⁴⁵ Τα γραφεία των Λαϊκών Επιτροπών προσφύγων βουλγαροκρατούμενων μερών (Εβρου, Κομοτηνής, Σερρών, Ξάνθης, Καβάλας, Δράμας) στεγάζονταν στην οδό Τσιμισκή 28.

²⁴⁶ ΙΑΜ, Γ.Δ.Δ.Μ, φάκ. 11: «Τηλεγράφημα Νομάρχη Κοζάνης, Αγγελου Καρατζά προς τον Έπαρχο Εορδαίας», Αριθ. 2312, 23 Φεβρουαρίου 1943.

²⁴⁷ Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σσ. 164 - 165.

²⁴⁸ *Νέα Ευρώπη*, 15 Οκτωβρίου 1941: «Τα νέα δελτία θα εκδοθούν επί τη βάσει του δελτίου ταυτότητας».

την ανάπτυξη του συστήματος των δελτίων τροφίμων, άλλων μηχανισμών προμήθειας τροφίμων εκ μέρους των συλλογικοτήτων και των φιλανθρωπικών οργανώσεων και την άφιξη τροφίμων από το εξωτερικό, ο αριθμός των σιτιζομένων μειώθηκε το 1943 αισθητά, φτάνοντας τις 24.100, γεγονός που σχετιζόταν και με τη βελτίωση των οικονομικών μεγεθών, την αποφυγή κατάρρευσης της οικονομίας, την άρση του αποκλεισμού και ίσως την εκποίηση των εβραϊκών περιουσιών.²⁴⁹

Αξίζει επίσης να γίνει αναφορά και στη δράση της βουλγαρικής προπαγάνδας στο θέμα του επισιτισμού. Η Βουλγαρική Λέσχη διένειμε δωρεάν ή σε πολύ χαμηλές τιμές τρόφιμα και διάφορα άλλα είδη, με σκοπό να φέρει πιο κοντά τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης στη βουλγαρική ιδέα.²⁵⁰ Από τον Απρίλιο του 1942 ανέφερε ότι μόνο τα μέλη της θα έπαιρναν τρόφιμα και άλλα είδη πρώτης ανάγκης, που σήμαινε ότι έπρεπε να πάρει κάποιος τη βουλγαρική υπηκοότητα, για να γίνει μέλος. Ωστόσο, σύμφωνα με αναφορές της κατοχικής υπηρεσίας του «Κέντρου Αλλοδαπών» της Θεσσαλονίκης, τον Οκτώβριο του 1942 τα μέλη της Λέσχης αριθμούσαν 14.149 και μέχρι τον Απρίλιο του 1944 έφτασαν να είναι 18.426 σε όλη την κεντρική και δυτική Μακεδονία, γεγονός που αποδεικνύει τη σχετικά μικρή τελικά αποδοχή της βουλγαρικής προπαγάνδας.²⁵¹

Όσον αφορά την υγειονομική περίθαλψη του προσφυγικού πληθυσμού, το κράτος προσπάθησε να βελτιώσει τη δεινή κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει, αλλά και να προλάβει όσο το δυνατόν περισσότερο το ξέσπασμα επιδημιών. Το μεγαλύτερο βάρος του συντονισμού και της εφαρμογής της ιατρικής περίθαλψης επωμίστηκε ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός. Από τις αρχές Οκτωβρίου λειτουργούσε ο νέος σταθμός Α΄ Βοηθειών επί της οδού Αντιγονιδών, όπως και στη σχολή Βαλαγιάννη, στο Λύκειο Ελληνίδων και στο δημοτικό σχολείο του Αγίου Θεράποντος, στην Κάτω Τούμπα,²⁵² όπου περιέθαλπτε δωρεάν απόρους και πρόσφυγες. Όσον αφορά τα νοσοκομεία,

²⁴⁹ Καβάλα, «Η Θεσσαλονίκη στη γερμανική Κατοχή», σ. 216.

²⁵⁰ Η «Βουλγαρική Λέσχη» ή «Λέσχη Βουλγάρων Θεσσαλονικέων» ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη τον Απρίλιο του 1941, λίγες ημέρες μετά την είσοδο των γερμανικών στρατευμάτων στην πόλη. Στεγάστηκε στο κτίριο επί της οδού Κομνηνών 6. Κύριος σκοπός της λέσχης ήταν η διενέργεια προπαγάνδας στους σλαβόφωνους κατοίκους της Μακεδονίας, που σύμφωνα με τις στατιστικές του 1940 ανέρχονταν στους 94.509, και ο προσηλυτισμός όσο το δυνατόν μεγαλύτερου αριθμού κατοίκων στη βουλγαρική ιδέα, ώστε να μπορέσει η Βουλγαρία να διεκδικήσει τη Μακεδονία. Η Λέσχη, ύστερα από αίτημά της, αναγνωρίστηκε από τη γερμανική διοίκηση και για να πετύχει τους σκοπούς της χρησιμοποίησε κάθε μέσο, παρέχοντας κυρίως οικονομική ενίσχυση στα μέλη της, τρόφιμα και άλλες διευκολύνσεις. βλ. Χρήστος Καρδάρας, *Η βουλγαρική προπαγάνδα στη γερμανοκρατούμενη Μακεδονία. Βουλγαρική Λέσχη Θεσσαλονίκης (1941 – 1944)*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1997, σσ. 21, 27, 85.

²⁵¹ Πολλοί από τους ανθρώπους αυτούς στη Λέσχη για να εξασφαλίσουν παροχές τροφίμων και ειδών για τις οικογένειές τους, αργότερα μετανοούσαν και δήλωναν τη μεταστροφή τους προς τις ελληνικές αρχές με επίσημα έγγραφα. Οι βουλγαρικές πηγές της εποχής κάνουν λόγο για 80.000 εγγεγραμμένα μέλη στη Λέσχη, με στόχο πιθανότατα να παρουσιάσουν ως μέλη της τον συνολικό αριθμό των Βουλγάρων της Μακεδονίας, που εμφάνιζαν οι στατιστικές του Μεσοπολέμου, όπου αναφέρουν για το 1940, 94.509 Σλαβομακεδόνες. Καρδάρας, *ό.π.*, 57 – 61. Βλ. σχετικά, Μιχαηλίδης, *ό.π.*

²⁵² *Νέα Ευρώπη*, 21 Σεπτεμβρίου 1942: «Ιατρική περίθαλψη προσφύγων και θυμάτων».

αυτά ήταν κυρίως το Δημοτικό Νοσοκομείο και το Κεντρικό που έχει μετατεθεί στην Καλαμαριά, ενώ ο Ερυθρός Σταυρός ανέλαβε τη λειτουργία του Θεαγένειου νοσοκομείου.²⁵³ Από τις 14 Μαΐου του 1941 ξεκίνησε να κουράρει ασθενείς υπό το όνομα «Νοσοκομείο του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού», παρέχοντας βοήθεια σε πρόσφυγες, άστεγους, στρατιώτες και τις οικογένειές τους. Το νοσοκομείο λειτουργούσε τις πρώτες ημέρες με τα χρήματα του Αμερικανικού Εράνου Περιθάλψεως, καθώς και με τα χρήματα του Ερυθρού Σταυρού από τις δωρεές των φιланθρωπικών οργανώσεων και των εράνων.²⁵⁴

Η ιατρική περίθαλψη αντιμετώπισε πολλές δυσκολίες λόγω της αδυναμίας εξεύρεσης υγειονομικού υλικού και τροφίμων. Πολλές φορές ο Ερυθρός Σταυρός αναγκαζόταν να αιτείται από τις αρχές Κατοχής το απαραίτητο υλικό, το οποίο προερχόταν από τους σταθμούς Πρώτων Βοηθειών που λειτούργησαν κατά την πολεμική περίοδο και που είχαν κατασχεθεί ως λεία πολέμου, τους οποίους η κατοχική κυβέρνηση χαρακτήριζε ως κρατικά ιδρύματα. Οι ελλείψεις σε φάρμακα, σαπούνι και οινόπνευμα, σε συνδυασμό με την κακή ή και ανύπαρκτη διατροφή καθιστούσε το έργο του ιατρικού προσωπικού εξαιρετικά δυσχερές, με αποτέλεσμα να αυξάνεται συχνά ο αριθμός των κρουσμάτων των λοιμωδών νοσημάτων, όπως ελονοσία, διφθερίτιδα, φυματίωση, τύφος, μηνιγγίτιδα, σκαρλατίνη, ερυσίπελα κ.ά.²⁵⁵

Ειδικά ανάμεσα στον προσφυγικό πληθυσμό η μετάδοση της ελονοσίας, μιας «παραδοσιακής» ασθένειας για τη Μακεδονία, παρουσίασε κατακόρυφη αύξηση τους μήνες Ιούνιο έως Νοέμβριο του 1941, καθώς οι θερινοί μήνες ήταν για την περιοχή η εποχή όξυνσής της, λόγω του υπερπληθυσμού των κουνουπιών στις πεδιάδες που ήταν προηγουμένως έλη.²⁵⁶ Οι γερμανικές αρχές είχαν προμηθεύσει το κέντρο ελέγχου ελονοσίας της Θεσσαλονίκης με πράσινο των Παρισίων²⁵⁷ και πετρέλαιο diesel, διατηρώντας παράλληλα όλο το προπολεμικό προσωπικό

²⁵³Τα νοσοκομεία και τα φιλανθρωπικά ιδρύματα που λειτουργούσαν το 1942 ήταν τα εξής: Δημοτικό Νοσοκομείο, Νοσοκομείο Λοιμωδών Νόσων, Κεντρικό Νοσοκομείο, Νοσοκομείο Αφροδίσιας και Γενετήσιων Νοσημάτων, Θεαγένειο, Δημόσια Μαιευτική Κλινική, Πολυκλινική «Μερίμνης», Κλινική Τ.Α.Κ, Νοσοκομείο Ερυθρού Σταυρού Νιγρίτης, Γαλλικό Νοσοκομείο, Σανατόριο Ασβεστοχωρίου, Δημόσιο Ψυχιατρείο, Ισραηλιτικό Ψυχιατρείο, Ορφανοτροφεία «Μέλισσα», «Μέγας Αλέξανδρος», Παπάφειο, Καλαμαρί, Αλλατίνι, Ισραηλιτικής Κοινότητας, Αναμορφωτικό Ίδρυμα, Ασυλο παιδιού, Βρεφοκομείο «Άγιος Στυλιανός», Χαρίσειο Γηροκομείο, Γηροκομείο Μοδιάνο, Κεντρικό Οικοτροφείο Θηλέων, Στέγη Κοριτσιού, Πατριωτικό Ίδρυμα, Φυλακές Επταφυργίου, Στρατόπεδο Παύλου Μελά, Φοιτητικό Συσσίτιο, Σταθμός Πρώτων Βοηθειών, Νοσοκομείο Άγιος Παύλος.

²⁵⁴Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, *Έκθεσις πεπραγμένων κατά την δεκαετίαν 1938-1948*, Επιστημονικός Εκπαιδευτικός Σύνδεσμος «Νέα Παιδεία», Θεσσαλονίκη 1948, σ. 26.

²⁵⁵ΥΔΙΑ, 1942, φάκ. 2, υποφάκ. 2: «Ημερήσια Δελτία», Ιανουάριος 1942.

²⁵⁶Μαρία Καβάλα, «Ελλείψεις και πείνα στη Θεσσαλονίκη της γερμανικής κατοχής. Πρακτικές επιβίωσης και η σημασία τους», *Τετράδια Μακεδονικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, 7 (2019), 11.

²⁵⁷Paris green: Ανόργανο εντομοκτόνο που ονομάζεται επίσης και Schweingurt green. Πρόκειται για εξαιρετικά επικίνδυνο εντομοκτόνο που ανακαλύφθηκε γύρω στα 1868 στην Αμερική.

του, το οποίο εφάρμοσε λιγοστά μέτρα ελέγχου και προέβη σε αποστραγγίσεις ελών μικρής κλίμακας.

Ακόμη, λειτουργούσε ερευνητικό εργαστήριο που διεξήγαγε επιδημιολογικές έρευνες σε περίπου 100 πόλεις και χωριά της δυτικής και κεντρικής Μακεδονίας, ενώ ιδρύθηκε και επαγγελματική σχολή στον Λαγκαδά. Αντίστοιχα, ο Ερυθρός Σταυρός για να περιορίσει την έξαρση της επιδημίας του τύφου, προμηθεύτηκε από τον ελβετικό Ερυθρό Σταυρό μικρές ποσότητες ελβετικών εντομοκτόνων, όπως και διχλωρο-διφαινυλοτριχλωροαιθάνιο (DDT), εξολοθρεύοντας τις ψείρες που ήταν οι βασικοί φορείς της ασθένειας.²⁵⁸ Η αποτελεσματικότητα όμως των μέτρων αυτών ήταν πενιχρή, αντανακλώντας τη γενικότερη δυσλειτουργία του κρατικού μηχανισμού. Μέχρι και το τέλος της Κατοχής, συχνές ήταν οι αναφορές των δημάρχων προς τις αρμόδιες αρχές και τον Ερυθρό Σταυρό, ζητώντας φάρμακα και ενέσεις κινίνης και ανθελονοσιακά φάρμακα για την καταπολέμησή της, ενώ σε σύσκεψη σχετικά με τα θέματα υγιεινής της πόλης τον Μάιο του 1943 καταγραφόταν ακόμη το έντονο πρόβλημα ανάμεσα στους πρόσφυγες.²⁵⁹

Την ίδια στιγμή, η αυξημένη συρροή των προσφύγων, ιδιαίτερα στην περιφέρεια Νιγρίτας, και οι απειλές των γερμανικών αρχών που διαμήνυαν, όπως προαναφέρθηκε, ότι για λόγους αποφυγής επιδημικών νόσων θα απέστελλαν μέρος του πληθυσμού στη Θεσσαλία και άλλα μέρη της Παλαιάς Ελλάδας, έδωσαν ώθηση για την άμεση ίδρυση νοσοκομείου αποκλειστικά για τους πρόσφυγες στη Νιγρίτα. Το νοσοκομείο ήταν αρχικά φορητό, στεγασμένο σε σκηνές, ενώ λίγο αργότερα, στις 9 Σεπτεμβρίου 1941, εγκαταστάθηκε στο τότε οίκημα του Ξενοδοχείου των Λουτρών Νιγρίτας, αφού προηγουμένως είχε διαρρυθμιστεί κατάλληλα.²⁶⁰ Επιπλέον, στην περιοχή της Θεσσαλονίκης είχαν καταρτιστεί ειδικές επιτροπές από τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό, οι οποίες περιόδευσαν στους συνοικισμούς και τα άλλα τμήματα της πόλεως που βρίσκονταν ομαδικώς εγκαταστημένοι πρόσφυγες, εξετάζοντάς τους δωρεάν. Μάλιστα, για την αντιμετώπιση των πρώτων υγειονομικών αναγκών διετεθήσαν 3.000.000 δραχμές, εκ των οποίων το ήμισυ προερχόταν από τον ίδιο τον Ερυθρό Σταυρό και το άλλο μισό κάλυπτε η υπηρεσία Πρόνοιας.²⁶¹

²⁵⁸Katerina Gardikas, "Relief Work and Malaria in Greece, 1943–1947", *Journal of Contemporary History*, 43 (2008), 500.

²⁵⁹ΚΙΘ, Γενικό Αρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, 1942, φάκ. 1, υποφάκ. 5: «Επιστολή Δημάρχου Θεσσαλονίκης προς Ερυθρό Σταυρό», 19 Σεπτεμβρίου 1942.

²⁶⁰Το νοσοκομείο Νιγρίτας λειτούργησε κανονικά από την 9^η Σεπτεμβρίου του 1941 μέχρι τη 1^η Δεκεμβρίου 1944, οπότε και παραδόθηκε στον Δήμο Νιγρίτας, υπό την διοίκηση του οποίου λειτούργησε αργότερα ως Νοσοκομείο Δήμων και Κοινοτήτων Επαρχίας Βισαλτίας, βλ. Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός (έκδ.), *ό.π.*, σ. 28 και *Νέα Ευρώπη*, 9 Σεπτεμβρίου 1941: «Νοσοκομείον εν Νιγρίτη».

²⁶¹*Νέα Ευρώπη*, 8 Νοεμβρίου 1941: «Η υγειονομική κατάσταση των προσφύγων-Η ενίσχυσις του Ερυθρού Σταυρού».

Το έργο του Ερυθρού Σταυρού ήταν πολυσχιδές, καθώς πέρα από την ιατρική φροντίδα του πληθυσμού, παρείχε τη βοήθειά του και μέσω άλλων τρόπων. Εκτός από την οργάνωση των συσσιτίων και της ιατρικής περίθαλψης χιλιάδων ανθρώπων, παρείχε άμεση πληροφόρηση μέσω των διαθέσιμων μέσων ενημέρωσης για την τύχη και την κατάσταση της υγείας πολλών κατοίκων της Θεσσαλονίκης, προσφύγων εντός της πόλεως, αλλά και καταφυγόντων στην Αθήνα και σε άλλες περιοχές της ελληνικής επικράτειας. Η διοίκησή του είχε έρθει σε συνεννόηση με τον Ραδιοφωνικό Σταθμό της Θεσσαλονίκης σχετικά με τη μετάδοση των ονομάτων όσων στρατιωτών έφταναν από το Μέτωπο και των προσφύγων, ώστε να λάβουν γνώση οι συγγενείς τους. Παρόμοιες ανακοινώσεις εμφανίζονταν και μέσω του βασικού εντύπου της εποχής, της εφημερίδας *Νέα Ευρώπη*.²⁶² Ακόμη, φρόντισε να αναδιοργανώσει το Γραφείο Πληροφοριών και Αιχμαλώτων, το έργο του οποίου ήταν να εξακριβώνει τους αιχμάλωτους και τους απαχθέντες ομήρους από τα εχθρικά στρατεύματα, διαβιβάζοντας χιλιάδες μηνύματα σε συγγενικά τους πρόσωπα.²⁶³

Η κρατική πολιτική προσπάθησε να αποκαταστήσει και επαγγελματικά ορισμένες κατηγορίες του προσφυγικού πληθυσμού της πόλης. Η απόσπαση των δημοσίων υπαλλήλων στις αντίστοιχες υπηρεσίες και η συνέχιση της μισθοδοσίας τους αποτέλεσε σωτήριο μέτρο τις δύσκολες εκείνες εποχές. Ελήφθησαν μέτρα αποφυγής προσλήψεως νέου προσωπικού, μέχρις ότου αποσπαστούν πρώτα όλοι οι δημόσιοι υπάλληλοι που προέρχονταν από τις βουλγαροκρατούμενες περιοχές.²⁶⁴ Από τις 2 Αυγούστου ως τις 9 Νοεμβρίου του 1941 αποσπάστηκαν στο Δήμο Θεσσαλονίκης 38 υπάλληλοι των δήμων διαφόρων πόλεων της Ανατολικής Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης από ένα σύνολο 150 περίπου αποσπάσεων δημοτικών υπαλλήλων σε όλη τη Μακεδονία, φαινομενικά μικρός αριθμός, αλλά σίγουρα σημαντικός για την αντιμετώπιση των αντιξοοτήτων της περιόδου.²⁶⁵ Επιπλέον, υπήρξαν ευεργετικές διατάξεις που μεριμνούσαν για την αποκατάσταση και ορισμένων επαγγελματικών κλάδων του ιδιωτικού τομέα. Για παράδειγμα, οι φαρμακεμπορικοί οίκοι υποχρεούνταν να προσλαμβάνουν υπαλλήλους φαρμακοποιούς και

²⁶²*Νέα Ευρώπη*, 24 Αυγούστου 1941: «Ανακοινώσεις του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού-Ονόματα Μακεδόνων οι οποίοι υγαιίνουν» και 26 Οκτωβρίου 1941: «Ανακοινώσεις Ερυθρού Σταυρού, Επιστολές δια τους πρόσφυγες».

²⁶³ Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός (έκδ.), *ό.π.*, σ. 25.

²⁶⁴ΥΔΙΑ, 1941, φάκ. 51, υποφάκ. 3: «Επιστολή Υπουργού Οικονομικών, Σωτήρη Γκοτζαμάνη προς Υπουργείο Εσωτερικών», 8 Σεπτεμβρίου 1941.

²⁶⁵ΚΙΘ, Γενικό Αρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, 1941, φάκ. 4α, υποφάκ. 2: «Διορισμοί - απολύσεις - παραιτήσεις και μετατάξεις υπαλλήλων. Μετατάξεις δημοτικών και κοινοτικών υπαλλήλων από τις βουλγαροκρατούμενες περιοχές», Θεσσαλονίκη, 15 Νοεμβρίου 1941.

ιατρούς από την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, ενώ ευνοήθηκαν και οι στρατευθέντες δικηγόροι.²⁶⁶

2. Η ιδιωτική πρωτοβουλία στο έργο της περίθαλψης των προσφύγων

Η αγώνας της καθημερινής επιβίωσης των προσφύγων δεν άφησε ασυγκίνητη την κοινή γνώμη. Η περιορισμένη αρτοδότηση στα καθημερινά συσσίτια και η δυσκολία προμήθειων ειδών πρώτης ανάγκης έπληττε διαρκώς τους πρόσφυγες, οι οποίοι, είτε ελλείπει χρημάτων είτε λόγω του χρόνου άφιξής τους, αδυνατούσαν να τα προμηθευτούν και επομένως γίνονταν θύματα της «μαύρης αγοράς». Η χρηματική ενίσχυση ήταν περιοδική και το ποσό ανεπαρκές, ώστε να αδυνατούν να αγοράσουν έστω μια οκά όσπρια. Τα αποκλειστικά συσσίτια για τους πρόσφυγες εκ μέρους του κράτους και του Ερυθρού Σταυρού υπολειπούντο στη Βόρεια Ελλάδα, παρά την επάρκεια των απαραίτητων τροφίμων. Επιπλέον, η περιορισμένη χορήγηση των υποσχόμενων δανείων και η καθυστέρηση της αγροτικής αποκατάστασης των γεωργών προσφύγων, που ζημίωνε ουσιαστικά την εθνική οικονομία, καθώς είχε ήδη χάσει τη μεγαλύτερη «σιταποθήκη» της, την Ανατολική Μακεδονία, φανέρωνε την αδυναμία του κράτους να επιτελέσει το έργο της περίθαλψης των προσφύγων. Η κατάσταση αυτή καθιστούσε απολύτως απαραίτητη την συνεργασία της κυβέρνησης με τη φιλανθρωπική πρωτοβουλία πολλών ιδιωτών, οι οποίοι προσπάθησαν με οποιοδήποτε διαθέσιμο μέσο να ενισχύσουν τις κρατικές ενέργειες, ώστε να ανταπεξέλθουν ικανοποιητικά παρά τις αντιξοότητες.

Άμεση και σημαντική ήταν η κινητοποίηση σημειώντων Μακεδόνων των Αθηνών, συλλόγων και επιτροπών προσφύγων που δημιουργήθηκαν για την περίθαλψη του προσφυγικού πληθυσμού. Σε άμεση σύσκεψη στην Αθήνα μεταξύ των Α. Κεραμόπουλου (ακαδημαϊκού και καθηγητή τού Πανεπιστημίου Αθηνών, από τη Βλάστη Κοζάνης), Αλ. Σβώλου,²⁶⁷ Γ. Μόδη (Μακεδονομάχου και τέως υπουργού), Χρ. Λιώτη και Δ. Ανδρεάδη (πολιτικοί), συζητήθηκε η ιδέα σύστασης της *Επιτροπής Μακεδόνων και Θρακών* με σκοπό την παρακολούθηση της κατάστασης στη

²⁶⁶*Νέα Ευρώπη*, 5 Οκτωβρίου 1941: «Τα Ευεργετικά Μέτρα δια τους Στρατευθέντας Δικηγόρους οι εξ Ανατ. Μακεδονίας και Θράκης».

²⁶⁷Για τη ζωή και το έργο του Αλέξανδρου Σβώλου βλ. Αγόρω-Ελισάβετ Α. Λαζάρου, «Αλέξανδρος Σβώλος και Βορειοελλαδικός Ελληνισμός», *Παρνασσός*, 45 (Αθήνα 1993), 350 – 358. Για τη σχέση του Αλέξανδρου Σβώλου με την Επιτροπή Μακεδόνων και Θρακών βλ. Στράτος Δορδανάς, «Ο Αλέξανδρος Σβώλος και η Επιτροπή Μακεδόνων και Θρακών, 1941-1943», *Αλέξανδρος Σβώλος (1892-1956): Μεταξύ Συντάγματος και πολιτικής στον αιώνα των άκρων*, Όμιλος Αριστόβουλος Μάνεσης, ΙΒ' Συνέδριο, Φλώρινα-Μοναστήρι, 21-23 Μαΐου 2010 (ανέκδοτο κείμενο).

Μακεδονία και την αντίδραση στη βίαιη συμπεριφορά των Βουλγάρων που οδηγούσε σε εθνική τραγωδία. Η ιδέα βρήκε μεγάλη απήχηση και αμέσως αυξήθηκε ο αριθμός των μελών.²⁶⁸

Πληροφορίες για το χρονικό της ίδρυσης, για την οργάνωση και τη λειτουργία της Επιτροπής περιλαμβάνονται στη συνταχθείσα από τον Σβώλο έκθεση *Περί των Πεπραγμένων της Επιτροπής Μακεδόνων και Θρακών* για το διάστημα μεταξύ Μαΐου 1941-Αυγούστου 1942, η οποία απεστάλη σε τριακόσια περίπου πρόσωπα.²⁶⁹ Αρχικά Πρόεδρος της Επιτροπής ορίστηκε ο Αντώνιος Κεραμόπουλος, ενώ ο Αλέξανδρος Σβώλος διηύθυνε τις εργασίες της. Βέβαια, αυτή η κατάσταση άλλαξε σύντομα και από τον Σεπτέμβριο του 1941 ανέλαβε καθήκοντα προέδρου.

Το Συμβούλιο της Επιτροπής απαρτιζόταν από τα αρχικά ιδρυτικά μέλη, τους μητροπολίτες που είχαν εκτοπιστεί από τα βουλγαροκρατούμενα εδάφη (οι μητροπολίτες Σερρών, Καβάλας, Αλεξανδρουπόλεως, Μαρωνείας, Ζιχνών κ.ά.), τον διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος, εκτοπισθέντες πολιτικούς εκπροσώπους των επαρχιών της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης και τους αντιπροσώπους των νομαρχιακών επιτροπών. Οι επιτροπές αυτές (έξι στον αριθμό) άρχισαν να σχηματίζονται στις αρχές Σεπτεμβρίου σε μια προσπάθεια να οργανωθούν και να εκπροσωπηθούν οι πρόσφυγες μέσω αιρετών αντιπροσώπων (πέντε έως επτά ανά επιτροπή) υπό την προεδρία του οικείου μητροπολίτη.²⁷⁰ Οι αντιπρόσωποι αυτοί λειτουργούσαν ουσιαστικά ως διαμεσολαβητές μεταξύ του προσφυγικού κόσμου και της Επιτροπής, καθώς ανέλαβαν το κύριο βάρος της τήρησης, συμπλήρωσης και ενημέρωσης των μητρώων των προσφύγων, της εξακρίβωσης των στοιχείων, της οικογενειακής κατάστασης και των αναγκών τους αλλά και της προώθησης των αιτημάτων τους ανά περιφέρεια.

²⁶⁸ Μεταξύ άλλων μετείχαν οι Δ. Πάζης, Β. Χατζηλίας, Α. Μπακάλμπασης, Δ. Χόνδρος, Γ. Εξηντάρης, Ι. Παπαδάκης, Χρ. Ευελπίδης, Αλ. Ζάννας, Σ. Κοτζαμάνης και Β. Σιμωνίδης, ενώ λίγο αργότερα εντάχθηκαν οι εκδιωχθέντες Μητροπολίτες Σερρών, Δράμας, Καβάλας, Αλεξανδρουπόλης, Μαρωνείας, Ν. Ζιχνών και οι Π. Πέννας, Φρ. Θεοδωρίδης, Ν. Τσίμπας, Π. Ιακώβου, Α. Χατζηδίνας, Α. Θεολογίτης, Μ. Σταμούλης, Δ. Σάντης, Μ. Κύρκος, Ν. Μανούσης, Θ. Λαναράς, Αλ. Παπαθανάσης, Αχ. Παπαδάτος, Λ. Μπατρίνος, Ν. Λούβαρης και άλλοι.

²⁶⁹ Γενικό Επιτελείο Στρατού-Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού [στο εξής ΓΕΣ-ΔΙΣ], τόμ. 5, αριθ. 19 (σε CD-Rom) (φάκ.909/Ζ/10): Επιτροπή Μακεδόνων και Θρακών προς ΓΕΣ, «Έκθεσις περί των πεπραγμένων της Επιτροπής Μακεδόνων και Θρακών εν Αθήναις, Μάιος 1941-Αύγουστος 1942».

²⁷⁰ Αντιπρόσωποι κατά νομούς χρημάτισαν οι εξής: 1.-Σερρών: Π. Πέννας, Κ. Καραμανλής, Ι. Λαυρεντίδης, Θ. Τικόπουλος, Κ. Τέγος, Ι. Δούμπας, Σγουραμάνης, Πούγκουρας, Β. Παπαβασιλείου, Γ. Τζεμαΐλας, Β. Βασιλειάδης, Κ. Χαριζάνος, Βαρζόκας και Σγουρόγλου. 2.-Δράμας: Λ. Λαμπριανίδης, Στ. Κάλφας, Απ. Αποστολίδης, Λ. Κουτούπης, Θ. Σισμανίδης, Α. Παπαθεοδώρου, Α. Παπαδόπουλος, Ν. Γεωργιάδης, Γ. Παπούλας, Σ. Σαββίδης, Κ. Κοσμίδης και Κισιάζεγλης. 3.-Καβάλας: Ν. Μάρκατζης, Ν. Σκλιάς, Στ. Σαμαράς, Π. Μαργαρίτης, Λ. Τιμοθέου, Β. Χατζηπροδρόμου, Αυγ. Προέδρου, Χ. Κυρκασιάδης, Κ. Βαφειδης, Μ. Αργυριάδης, Μαρίνος, Κάρρος, Αμαρλής, Ολύμπιος, Άμποτ, Ζώγας και Τσουτσάνης. 4.-Έβρου: Χ. Σπυρούδης, Β. Νικολαΐδης, Ε. Μαστράφης, Χ. Μοτεσσαράκης, Τζεβελέκης, Ζώιος, Φελούκης και Μαρμαράς. 5.-Ροδόπης: Ι. Βλαμίδης, Βεζυρόπουλος, Αλμανόπουλος, Χαραλαμπίδης, Παπαδήμος, Κυριακόπουλος, Παπαϊωάννου, Κάζης, Χαστάς, Ζησιάδης, Επιτρόπου, Μόλλας και Βάρναλης. 6.-Ξάνθης: Σεϊλόγου, Κωνσταντινίδης, Κωστόπουλος, Παπαπέτρου, Μόσχου, Παρασκευαΐδης και ο γιατρός Μανασσής, ο οποίος για αρκετό διάστημα χρημάτισε και Αντιπρόεδρος της Επιτροπής.

Βασική αρχή και στόχος της Επιτροπής ήταν οι Μακεδόνες της Αθήνας να συστήσουν μια μόνιμη επιτροπή που θα ασχολούταν τόσο με την εθνική, όσο και με την προσφυγική πλευρά του ζητήματος που δημιουργούσε η βουλγαρική εισβολή και οι συνέπειές της. Ο Σβώλος έβλεπε την κίνηση αυτή ως μια πρώτη λαϊκή αντίδραση για ένα εθνικό θέμα που δεν άφηνε ασυγκίνητο κανέναν Έλληνα. Θεωρούσε ότι σύσσωμος ο ελληνισμός έπρεπε να διεκδικήσει τα δικαιώματά του και να υψώσει τη ανάστημά του απέναντι στις βίαιες και παράνομες ενέργειες των κατακτητών, διατρανώνοντας έμπρακτα την εθνική αλληλεγγύη απέναντι στα θύματα της θηριωδίας και του μεγάλου κύματος προσφύγων. Παράλληλα, αναγνώριζε ότι στη δύσκολη αυτή προσπάθεια θα έπρεπε να αποφευχθεί, όσο το δυνατό περισσότερο, ο συγχρωτισμός με τις κατοχικές κυβερνήσεις, αλλά ταυτόχρονα θα έπρεπε να πεισθούν να δεχθούν τα αιτήματά τους για την περίθαλψη και τη βελτίωση της θέσης των προσφύγων.²⁷¹

Η Επιτροπή δεν αποτελούσε νομικό πρόσωπο, δεν είχε περιουσία, ούτε τακτικούς πόρους ή συνδρομές μελών και απέφευγε ιδιωτικές ενισχύσεις με την αιτιολογία ότι ήταν αντίθετο με την αξιοπρέπεια των προσφύγων, η περίθαλψη των οποίων, ως θυμάτων εθνικής συμφοράς, βάρυνε εξ ολοκλήρου την κυβέρνηση. Επομένως, βασιζόταν ως επί το πλείστον στην αρωγή του υπουργείου Εσωτερικών, το οποίο ανέλαβε τα λειτουργικά έξοδα της Επιτροπής και διέθεσε οκτώ δημοτικούς και κοινοτικούς υπαλλήλους, έναν επίλαρχο, έναν επιστήμονα, δύο κλητήρες και μία δακτυλογράφο.²⁷² Τα γραφεία της Επιτροπής βρίσκονταν στην οδό Σανταρόζα 1 και το μίσθωμα τους είχε αναλάβει το υπουργείο, καθώς και την υπόλοιπη υλικοτεχνική υποστήριξη (π.χ. γραφική ύλη, επίπλωση). Αμισθί εργασία πρόσφεραν και οι πρόσφυγες Παπαλεξόπουλος και Πέντζας. Πλέον αυτού, σημαντικότερη ήταν και η οικονομική ενίσχυση του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, ο οποίος μετά από εισήγηση του Αλέξανδρου Ζάννα διέθεσε ποσό 25.000.000 δραχμών.²⁷³

Μολονότι οι πόροι ήταν περιορισμένοι και τα διαθέσιμα μέσα λιγοστά, η Επιτροπή κατάφερε να επιτελέσει αξιοθαύμαστο έργο για την υπεράσπιση και τη περίθαλψη των προσφύγων. Με τις

²⁷¹Αλέξανδρος Σβώλος, *Για τη Μακεδονία και τη Θράκη*, Σ. Ι. Καργάκος (επιμ.), β' έκδ., Παπαζήσης, Αθήνα 2009, σσ. 19-21.

²⁷²Γρήγορα διαφάνηκε πως το εν λόγω υπουργείο ήταν διατεθειμένο να διακόψει μέρος τουλάχιστον των πιστώσεων προς την Επιτροπή που προορίζονταν για την αποζημίωση του προσωπικού της. Ενδεικτικό παράδειγμα ήταν ότι οι δέκα χιλιάδες δραχμές προς τον δικηγόρο Δημήτριο Άρχο συνέχισαν να βαρύνουν τον προϋπολογισμό της «Ελληνικής Πολιτείας», μάλλον μόνο μετά από την παρέμβαση του συμβουλίου της Επιτροπής και ίσως προσωπικά του Σβώλου που είδε στο πρόσωπό του έναν άριστο επιστήμονα, ο οποίος πρόσφερε πολύτιμες υπηρεσίες, βλ. Αρχείο Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας [στο εξής ΑΣΚΙ], Αρχείο Αλέξανδρου Σβώλου, κουτί 30, υποφάκ. 4: Ελληνική Πολιτεία, «Το Υπουργείον των Εσωτερικών προς τον πρόεδρο του εκτελεστικού συμβουλίου της Επιτροπής Μακεδόνων και Θρακών», Αριθ. 549, Αθήνα, 12 Σεπτεμβρίου 1942.

²⁷³ΓΕΣ-ΔΙΣ, «Εκθεσις περί των πεπραγμένων της Επιτροπής Μακεδόνων και Θρακών εν Αθήναις».

συχνές παρεμβάσεις της, τη διαρκή ενημέρωση αναφορικά με την επικρατούσα κατάσταση στη Μακεδονία και τα ψηφίσματα διαμαρτυρίας προς όλους τους αρμόδιους φορείς, η Επιτροπή έδινε καθημερινό αγώνα για να παρασχεθεί βοήθεια υπέρ των προσφύγων αλλά και υπέρ των πολύπαθων Ελλήνων που έμειναν πίσω στις βουλγαροκρατούμενες περιοχές. Επί της προεδρίας του Σβώλου υπεβλήθησαν συνολικά είκοσιέξι διαμαρτυρίες-αιτήσεις, μεταφρασμένες στα γερμανικά και ιταλικά για τις αντίστοιχες κατοχικές αρχές και στα γαλλικά για τον Διεθνή και Ελβετικό Ερυθρό Σταυρό. Τον Δεκέμβριο του 1942, οι δεκαοκτώ πρώτες δημοσιεύτηκαν σε δακτυλογραφημένο τεύχος με δαπάνη της Εθνικής Τράπεζας. Το τεύχος μοιράστηκε σε 300 περίπου πρόσωπα και στο εξωτερικό, μεταξύ άλλων στην κυβέρνηση Τσουδερού (στο Κάιρο) και σε Πρεσβείες του Καΐρου και της Ουάσιγκτον, με σκοπό να γνωστοποιήσουν το ζήτημα και να κινητοποιήσουν τις πολιτικές αρχές σε άμεση δράση. Τα υπομνήματα που αποστέλλονταν περιείχαν πληροφορίες που προέρχονταν από τις μαρτυρίες των προσφύγων, καθώς και από τις εκθέσεις που έστελναν οι δήμαρχοι και έπαρχοι που βίωσαν και οι ίδιοι τις διώξεις, τις φυλακίσεις, τα βασανιστήρια, τις κατασχέσεις των περιουσιών, την ασιτία, τα τάγματα εργασίας και την προσπάθεια εκβουλαρισμού της διοίκησης, της εκκλησίας και της εκπαίδευσης.²⁷⁴

Στις αρχές Σεπτεμβρίου 1941, η Επιτροπή άρχισε την οργάνωση και τον συντονισμό του έργου της περίθαλψης των προσφύγων. Οι νομαρχιακές επιτροπές, οι οποίες συνέρχονταν μία ή δύο φορές την εβδομάδα, τηρούσαν και ενημέρωναν τα μητρώα των προσφύγων, εξακρίβωναν την ταυτότητα, την οικογενειακή κατάσταση, τις ιδιότητες και τις ανάγκες όσων ζητούσαν τη συνδρομή της Επιτροπής και εισηγούνταν τα σχετικά ζητήματα.²⁷⁵ Η Επιτροπή, γνωρίζοντας ότι δεν έπρεπε να αναμένει την κρατική πρωτοβουλία, δραστηριοποιήθηκε και με δύο μεγάλα υπομνήματά της (11 Αυγούστου και 10 Σεπτεμβρίου 1941) ζήτησε από την κυβέρνηση να λάβει μέτρα προσωρινής αποκατάστασης και περίθαλψης για τους πρόσφυγες στην Παλαιά Ελλάδα και την εκτός βουλγαρικής κατοχής Μακεδονία.²⁷⁶ Κατόπιν τούτου, εκδόθηκαν τα πρώτα ουσιαστικά Νομοθετικά Διατάγματα 506/1941, 571 /1941 και 848/1941 που αφορούσαν αποκλειστικά τους πρόσφυγες και που προσπαθούσαν να επιλύσουν το ζήτημα της περίθαλψης και προσωρινής εγκατάστασης αγροτών και αστών προσφύγων στη γερμανοκρατούμενη και ιταλοκρατούμενη Μακεδονία αλλά και της χορήγησης δανείων από το κράτος προς τους αστούς πρόσφυγες, ως μία πρώτη οικονομική ενίσχυση για τη συντήρηση και για την επαγγελματική εγκατάστασή τους.

²⁷⁴ Στο ίδιο.

²⁷⁵ Στο ίδιο.

²⁷⁶ Σβώλος, *ό.π.*, σ.60.

Ωστόσο, για τους αγρότες πρόσφυγες οι προσπάθειες της Επιτροπής να συμπεριληφθούν στις διατάξεις για το δάνειο δεν απέδωσαν, ενώ παράλληλα τα μέλη της Επιτροπής που περιόδευαν στην Κεντρική Μακεδονία, διαπίστωναν ότι τα μέτρα αυτά παρέμειναν ανεπαρκή ή ανεκτέλεστα.²⁷⁷

Η Επιτροπή προσπάθησε να ανακουφίσει τις πιο άμεσες ανάγκες του προσφυγικού πληθυσμού. Εξασφάλισε την αποστολή τροφίμων, όπως φασόλια, καλαμπόκι, σιτάλευρο, πλιγούρι, σύκα, σταφίδες και λάδι από τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό ακόμη και στις επαρχίες, όπου το επισιτιστικό πρόβλημα ήταν πιο έντονο, ενώ από τη 1^η Δεκεμβρίου 1941 οργάνωσε με τη βοήθεια του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, της Κεντρικής Επιτροπής Συσσιτίων του Ζάννα και του Μητροπολίτη Σερρών Κωνσταντίνου Μεγγρέλη συσσίτιο στην Αθήνα και στον Πειραιά που λειτουργούσε τρεις φορές την εβδομάδα και περιοδικά γι' αυτούς της Θεσσαλονίκης. Επρόκειτο για μια προσφορά εκ μέρους του έμμισθου και εθελοντικού προσωπικού των επιτροπών που είχε να αντιμετωπίσει συχνά τα παράπονα και τις διαμαρτυρίες για τις κατά βάση μικρές διανεμόμενες μερίδες, τους κινδύνους δημιουργίας ελλείμματος και επομένως επιβολής ποινών αλλά και την ακαταλληλότητα των εγκαταστάσεων, καθώς τα τζάμια, τα κουφώματα, οι πόρτες και τα καζάνια πολλών κέντρων διανομής αποτελούσαν συχνό στόχο κλοπής, ενώ στους χώρους τους υποδεχόταν τις νυχτερινές ώρες αρκετούς άστεγους.²⁷⁸

Το επισιτιστικό της έργο στη πρωτεύουσα αποδείχθηκε πολύ σημαντικό. Με την αντικατάσταση των συσσιτίων με το δελτίο τροφίμων στα τέλη Αυγούστου 1942, η Επιτροπή υπολογίζεται ότι χορήγησε στους πρόσφυγες και όσους κατάγονταν από την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη συνολικά 2.899.408 μερίδες φαγητού συνολικής αξίας 1.449.539.000 δραχμών με τις τιμές της εποχής. Αντίστοιχη πρωτοβουλία ανέλαβε και για τους πρόσφυγες της Θεσσαλονίκης, που περιοδικά, κατάφερε να σιτίσει 26.000 από τους συνολικά 39.900 πρόσφυγες που ζούσαν στην πόλη.²⁷⁹

Παράλληλα, πέτυχε τη διανομή χρηματικών βοηθημάτων είτε απευθείας είτε μέσω του Πατριωτικού Ιδρύματος, το οποίο επίσης διέθεσε αρκετά χρηματικά ποσά στους πρόσφυγες των Αθηνών και του Πειραιά, αλλά και στους πολιτικούς κρατούμενους της Ακροναυπλίας και των

²⁷⁷ Σβώλος, *ό.π.*, σσ. 60-61.

²⁷⁸ ΑΣΚΙ, Αρχείο Αλέξανδρου Σβώλου, κουτί 30, υποφάκ. 4: «Εκθεσις του Ιωάννη Χουχτσόγλου, επόπτη του κέντρου διανομής Αγίου Γεωργίου» προς την Επιτροπήν Μακεδόνων και Θρακών (Σβώλο), Αθήνα, 15 Ιουνίου 1942.

²⁷⁹ Σβώλος, *ό.π.*, σ.63 και Θωμάς Πέννας, «Η Επιτροπή Μακεδόνων και Θρακών κατά την Κατοχή 1941-1944», *Σερραϊκά Χρονικά*, 17(2015), 198.

στρατοπέδων συγκέντρωσης, στους φοιτητές, στους αναπήρους και τραυματίες των νοσοκομείων, που προέρχονταν από βουλγαροκρατούμενες περιοχές. Μέχρι και στους Μακεδόνες και Θράκες, που αιχμαλωτίστηκαν από τους Γερμανούς στην Κρήτη, φρόντισε να τους εφοδιάσει με χρηματικά ποσά και να τους βοηθήσουν να επιστρέψουν στην Κεντρική Μακεδονία αμέσως μετά την απελευθέρωσή τους. Ακόμη, βοήθησε να βρουν εργασία πολλοί πρόσφυγες, όπως γιατροί, φαρμακοποιοί, επιστήμονες, φοιτητές και γενικότερα όσοι ήταν σε θέση να εργαστούν, ενώ μερίμνησε και για την υγειονομική περίθαλψή τους, παρέχοντας δωρεάν ιατρικές συμβουλές, εκτέλεση συνταγών, διανομή φαρμάκων και κινίνης, δωρεάν νοσηλεία στα νοσοκομεία, τη δωρεάν νοσηλεία των επίτοκων στα μαιευτήρια.²⁸⁰

Ιδιαίτερη φροντίδα έδειξε για τα παιδιά και τα βρέφη, διανέμοντας σημαντικές ποσότητες γάλακτος και υποδημάτων, ενώ πολλά προσφυγόπουλα εστάλησαν σε ορφανοτροφεία και παιδικές εξοχές, ώστε να εξασφαλιστεί η επιβίωσή τους. Για τους μαθητές και τους φοιτητές πέτυχε την δωρεάν εγγραφή τους σε εκπαιδευτικά ιδρύματα με σκοπό να συνεχίσουν τις σπουδές τους. Κάλυπτε επίσης και τις αναγκαίες δαπάνες για τα σχολικά βιβλία των μαθητών, ενώ αντίστοιχα, ίδρυσε, με τη βοήθεια του Πανεπιστημίου, τον «Οίκο των Μακεδόνων και Θρακών» φοιτητών, εξασφαλίζοντάς τους στέγη, τροφή και κάποια μορφή ψυχαγωγίας.²⁸¹

Τέλος, η Επιτροπή πέτυχε την εξομοίωση των εφέδρων Μακεδόνων και Θρακών ως προς τα διάφορα ευεργετήματα που είχαν δοθεί από το κράτος αρχικά για τους Κρήτες εφέδρους. Με αυτό τον τρόπο μπόρεσαν να εισπράξουν ορισμένα επιδόματα και χρηματικά βοηθήματα που είχαν δοθεί και σε άλλες κατηγορίες εφέδρων. Την ίδια στιγμή, ορισμένοι από αυτούς τους εφέδρους απορροφήθηκαν σε δημόσιες και άλλες θέσεις με τον νόμο 640 του 1943. Υπήρξε, επίσης, ιδιαίτερη φροντίδα και έναντι των αναπήρων, παρέχοντάς τους ρούχα και διαμονή σε νοσοκομεία εφόσον δε μπορούσαν να επιστρέψουν στα σπίτια τους.²⁸² Σε γενικές γραμμές, η Επιτροπή Μακεδόνων και Θρακών λειτουργούσε ελεγκτικά, καθώς κύριο έργο της ήταν η παρακολούθηση της αποδοχής και της ομαλής εφαρμογής των προγραμμάτων που απαιτούσαν οι προσφυγικές οργανώσεις από την κυβέρνηση.²⁸³

Στις 23 Ιουνίου 1943 ο Σβώλος παραιτήθηκε από την προεδρία της Επιτροπής με μεγάλη του λύπη, όπως ο ίδιος τόνιζε, έχοντας ωστόσο κερδίσει την εμπιστοσύνη του προσφυγικού κόσμου

²⁸⁰ Σβώλος, *ό.π.*, σ.63.

²⁸¹ Σβώλος, *ό.π.*, σ. 64.

²⁸² Σβώλος, *ό.π.*, σ. 65.

²⁸³ Σβώλος, *ό.π.*, σσ. 21-22.

με την ανιδιοτελή προσφορά του για την ανακούφιση των πληγέντων αλλά και για την προάσπιση μιας εθνικής υπόθεσης.²⁸⁴ Ο ίδιος, απαντώντας με σημείωμά του στο ψήφισμα της λαϊκής νομαρχιακής επιτροπής Δράμας, τόνισε ότι αισθανόταν βαθύτατη συγκίνηση και τιμή για την εκδήλωση των αισθημάτων του προσφυγικού κόσμου απέναντί του, αναφέροντας ότι επιτέλεσε απλώς το καθήκον του σε μια περίοδο εθνικής και κοινωνικής δυστυχίας.²⁸⁵

Στη Βόρεια Ελλάδα, αντίστοιχα, πολλές ομάδες προσφύγων κατέφυγαν στη συλλογική οργάνωση προκειμένου να βρίσκουν ευκολότερα τρόφιμα, παρακάμπτοντας την κερδοσκοπία και τη μαύρη αγορά. Οι προσφυγικοί σύλλογοι, τα σωματεία και οι συνεταιρισμοί ήταν από τις βασικές δομές που συνέβαλαν στην οργάνωση συσσιτίων, αλλά και στην ανεύρεση προϊόντων για τα μέλη τους γενικότερα. Η σύστασή τους ήταν ένα φαινόμενο που παρουσιάστηκε ήδη από τους πρώτους μήνες της Κατοχής. Σε αντίθεση με άλλα είδη συνεταιρισμών, δεν φαίνεται να είχαν κάποια παράδοση στους κόλπους της ελληνικής εργατικής τάξης, όπως συνέβη με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, ωστόσο αποτελούσαν μια λύση στην οποία κατέφυγαν οι κάτοικοι των αστικών κέντρων, καθώς υπάρχουν βεβαιωμένα παραδείγματα για την Αθήνα, τον Βόλο και τη Θεσσαλονίκη.

Η Θεσσαλονίκη άλλωστε είχε μακρά παράδοση συνεργασίας φιλανθρωπικών οργανώσεων, ημικρατικών θεσμών και κρατικών φορέων για τη διοργάνωση συσσιτίων και την περιθάλψη απόρων, ήδη από τους Βαλκανικούς πολέμους, τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τις ανταλλαγές πληθυσμών που ακολούθησαν. Από πολύ νωρίς, από το φθινόπωρο του 1941 άρχισαν να εκδηλώνονται και πάλι οι πρώτες προσπάθειες εκ μέρους φιλανθρωπικών οργανώσεων και των εύπορων της πόλης, σε μια συνέχεια προηγούμενων ανάλογων δράσεών τους. Ο πρώτος σύλλογος ιδρύθηκε τον Αύγουστο του 1941 και ήταν ένας γενικός *Σύλλογος Προσφύγων των Βουλγαροκρατούμενων Μερών*. Έκτοτε, και μέσα σε ένα μόλις έτος, ιδρύθηκαν στη Θεσσαλονίκη άλλα οκτώ σωματεία προσφύγων από τη βουλγαροκρατούμενη Ανατολική Μακεδονία και Δυτική Θράκη. Κύρια επιδίωξη αυτών των συνεταιρισμών ήταν η εξεύρεση τροφίμων και άλλων προϊόντων, τσιγάρων, καυσόξυλων, κάρβουνων, όπως προκύπτει από τα καταστατικά της ίδρυσής τους.²⁸⁶ Σχετικά, με το αν τα μέλη έδιναν τη συνδρομή τους και αν οι συνεταιρισμοί

²⁸⁴ Σβώλος, *ό.π.*, σσ. 21-22.

²⁸⁵ ΕΛΙΑ, Αρχείο Αθανασίου Τριανταφυλλίδη, φάκ. 1, υποφάκ. 1: «Σβώλος προς την Λαϊκήν Νομαρχιακήν Επιτροπήν Δράμας (Θεσσαλονίκη)», Αθήνα, 17 Οκτωβρίου 1943.

²⁸⁶ Καταστατικά που απόκεινται στο ΓΑΚ-ΙΑΜ, Αρχείο του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης (παλαιό), φάκ. 2009: «Σύλλογος Προσφύγων Βουλγαροκρατούμενων Μερών», Αύγουστος 1941, φάκ. 2003: «Σύλλογος Προσφύγων Νομού Σερρών», Οκτώβριος 1941, φάκ. 2005: «Σύλλογος προσφύγων επαρχίας Σιδηροκάστρου, Νοέμβριος 1941», φάκ. 2032: «Σύλλογος Προσφύγων Έβρου, Σεπτέμβριος», 1942, φάκ. 2033: «Σύλλογος Προσφύγων Καβάλλας (κεντρικός)», 1942, φάκ. 2034: «Σύλλογος Προσφύγων Καβάλλας», Αύγουστος 1942, φάκ. 2035: «Σύλλογος

ανταποκρίνονταν στην αποστολή της ίδρυσής τους, από τα δημοσιεύματα στον Τύπο, συμπεραίνεται ότι τα μέλη συνέδραμαν τακτικά και πραγματοποιούνταν αγορές των προϊόντων και διανομές τους.²⁸⁷

Οι συνεταιρισμοί των προσφύγων, πέρα από την αλληλοβοήθεια, συμπεριλάμβαναν στους στόχους τους και αυτόν της απελευθέρωσης των κατεχόμενων εδαφών, ο οποίος ήταν φαινομενικά «προκλητικός» απέναντι στις δυνάμεις Κατοχής, οι οποίες ευθύνονταν άμεσα για τη βουλγαρική κατοχή, ενώ ταυτόχρονα ερχόταν σε αντίθεση με την πολιτική συνεργασίας της δωσιλογικής κυβέρνησης με τους Γερμανούς. Το βασικό κίνητρο της συνεργασίας με τις γερμανικές αρχές ήταν ο προσεταιρισμός τους, ώστε να απομακρύνουν τους Βουλγάρους από τα εδάφη της Αν. Μακεδονίας και της Θράκης.²⁸⁸ Η σταδιακή εξέλιξη των συλλόγων φανερώνει τη σταδιακή αναδιοργάνωση των προσφύγων και την προσπάθειά τους για ανασύνταξη.

Στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης η Φοιτητική Λέσχη οργάνωσε συσσίτιο από τις 5 Ιουλίου 1941. Οι φοιτητές με επικεφαλής τη Φοιτητική Επιτροπή Λέσχης και την Επιτροπή Προνοίας Φοιτητών κατάφεραν να εξασφαλίζουν ένα στοιχειώδες μεσημεριανό συσσίτιο με διαβήματα, υπομνήματα, παρακλήσεις, διαμαρτυρίες προς τις γερμανικές και ελληνικές αρχές, τη Μητρόπολη, την Πρυτανεία, τον Ερυθρό Σταυρό.²⁸⁹ Τέλος, συσσίτια οργάνωναν και οι προμηθευτικοί συνεταιρισμοί των δημόσιων υπαλλήλων. Από το 1942 και το 1943 ιδιαίτερη βοήθεια για τον επισιτισμό των πληθυσμών πρόσφερε το Ε.Α.Μ. μέσω των τοπικών επιτροπών και της Εθνικής Αλληλεγγύης.²⁹⁰

Προσφύγων Δράμας», 1942, φάκ. 2036: «Σύλλογος Προσφύγων Ροδόπης», 1942, φάκ. 2037: «Σύλλογος Προσφύγων Ξάνθης», 1942, φάκ. 2237: «Σύλλογος Προσφύγων Αν. Μακεδονίας και Θράκης», φάκ. 2031: «Συντεχνία Προσφύγων Ιχθυοπωλών Αν. Μακεδονίας και Θράκης», 1942. Για τον αναλυτικό πίνακα με τους συνεταιρισμούς και τους συλλόγους που σχετίζονταν με τους πρόσφυγες από την Ανατολική Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη βλ. Παράρτημα Πίνακας 5.

²⁸⁷Περίπου 32.107 άνθρωποι είναι πιθανό να ήταν μέλη συνεταιρισμών επαγγελματικών ομάδων, οι οποίοι σιτίζονταν παράλληλα στα συσσίτια και έβρισκαν τρόφιμα και άλλα είδη από τους συνεταιρισμούς τους μαζί με τις οικογένειές τους. Το γεγονός αυτό φανερώνει έναν αριθμό τουλάχιστον διπλάσιο του παραπάνω, γεγονός που δείχνει πώς ένα υψηλό ποσοστό των πολιτών έβρισκε τα προς το ζην και γι' αυτό κατάφερε να ξεπεράσει αντιμετώπισει τον δύσκολο χειμώνα του 1942. Αν προστεθούν σε αυτούς τα μέλη των συνεταιρισμών για τα θύματα πολέμου, τους πρόσφυγες, τους πολιτικούς συνταξιούχους, τους απόστρατους αξιωματικούς, συμπεραίνεται ότι η πλειονότητα των πολιτών μπορούσε να ανήκει σε κάποιον συνεταιρισμό και να εξυπηρετείται μέσω αυτού, Καβάλα, *Η Θεσσαλονίκη στη γερμανική Κατοχή*, σ. 235.

²⁸⁸Στράτος Δορδανάς, «Γερμανικές αρχές κατοχής και ελληνική διοίκηση», Βασίλης Κ. Γούναρης-Πέτρος Παπαπολυβίου (επιμ.), *Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία – αντίσταση και επιβίωση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 106.

²⁸⁹Καφταντζής, *ό.π.*, σσ. 55, 67.

²⁹⁰Angeliki Laiou - Thomadakis, "The politics of hunger: Economic aid to Greece, 1943 – 1945", *Journal of the Hellenic Diaspora*, 7, (1980), 29.

Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η αρωγή της Εκκλησίας, ενισχύοντας σημαντικά τον πολύπαθο προσφυγικό πληθυσμό με το έργο της από τη πρώτη κιόλας στιγμή. Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος Δαμασκηνός,²⁹¹ στον οποίο η Επιτροπή Μακεδόνων και Θρακών συχνά κοινοποιούσε τις διαμαρτυρίες της, συνέταξε πολλές έγγραφες παραστάσεις στις γερμανικές αρχές, καυτηριάζοντας την ένοχη ανοχή τους απέναντι στις ωμότητες των Βουλγάρων.²⁹²

Η Εκκλησία μερίμνησε ευθύς εξαρχής για τον βιοπορισμό πολλών κληρικών και προσφύγων από την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Βοήθησε καθοριστικά στη προσωρινή στέγαση όλων αυτών των προσφύγων κατά τα πρώτα αθρόα κύματα της άφιξής τους, φιλοξενώντας τους στους ναούς.²⁹³ Σε συνεργασία με την Αρχιεπισκοπή Αθηνών και το υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, η Ιερά Μητρόπολη Θεσσαλονίκης προσπάθησε ν' αντιμετωπίσει τις ανάγκες των προσφύγων ιερέων.²⁹⁴ Με τη μικρή μηνιαία εισφορά της Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας και με την εισφορά που επιβλήθηκε στους ναούς της πόλης, χορηγήθηκε στους ιερείς τακτικό μηνιαίο βοήθημα. Πολλοί κληρικοί τοποθετήθηκαν ανάλογα των προσόντων τους σε διάφορες ενορίες ως βοηθοί εφημέριοι ή προσωρινοί εφημέριοι, μισθοδοτούμενοι από τους ιερούς ναούς.²⁹⁵

Για να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα που προέκυψαν από τις κατοχικές δυνάμεις, ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός ανέλαβε διάφορες πρωτοβουλίες, ανάμεσα στις οποίες ήταν η ίδρυση του *Εθνικού Οργανισμού Χριστιανικής Αλληλεγγύης* (ΕΟΧΑ) στις 5 Δεκεμβρίου 1941. Συγκροτήθηκε στη βάση της *Υπηρεσίας Προνοίας Στρατευόμενων* της Αρχιεπισκοπής, η οποία είχε ιδρυθεί από τον αρχιεπίσκοπο Χρύσανθο το 1940, λίγες ημέρες μετά την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, με σκοπό την αρωγή των οικογενειών των απόρων στρατιωτών.²⁹⁶ Η οργάνωση συνεργάστηκε στενά με τον Ερυθρό Σταυρό και άλλους φιλανθρωπικούς φορείς της χώρας για να εξασφαλίσει ότι ο μέγιστος αριθμός ατόμων θα μπορούσε να λάβει τη βοήθεια που

²⁹¹Για την ζωή και το έργο του Δαμασκηνού βλ. Ιωάννα Κωνσταντινίδου, *Η Εκκλησία των Αθηνών κατά την τριακονταπενταετία 1923- 1957*, Αθήνα 1961, σσ. 42-49. Ηλίας Βενέζης, *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός: Οι χρόνοι της δουλείας*, Αθήνα 1981. Ιωάννης Καραμπελάς, *Δαμασκηνός αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος*, Εστία, Αθήνα 1984, βλ. σχετικά Θεοδόσης Τσιρώνης, *Εκκλησία πολιτευόμενη: ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος, 1913-1941*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010.

²⁹²Σβώλος, *ό.π.*, σ. 30.

²⁹³Νέα Ευρώπη, 6 Σεπτεμβρίου 1941: «Η Στέγασις και Περίθαλψης των Αστών Προσφύγων Ανατολικής Μακεδονίας», 30 Αυγούστου 1941 και «Η στέγασις των Νέων Προσφύγων».

²⁹⁴Ιερά Μητρόπολη Θεσσαλονίκης [στο εξής ΙΜΘ], φάκ. 33: «Αίτησις κληρικών για την υπηρεσιακή τους αποκατάσταση», 2 Ιουλίου 1941.

²⁹⁵ΙΜΘ, φάκ. 38: «Υπόμνημα ΙΜΘ προς το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας», Αριθ. 2974, 30 Αυγούστου 1945, σ.3. [Στο εξής «Υπόμνημα ΙΜΘ προς το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας».]

²⁹⁶Panteleymon Anastasakis, *The Church of Greece under Axis Occupation*, Fordham University, New York 2015, σ. 260.

ζητούσαν. Το έργο της οργάνωσης αφορούσε την καταγραφή των απόρων οικογενειών, την ίδρυση παιδικών εστιών, όπου χορηγούνταν συσσίτια, την προσφορά στέγης, τροφής και ιματισμού σε ορφανά, την φαρμακευτική περίθαλψη και χρηματική ενίσχυση στις άπορες οικογένειες, τη σίτιση φοιτητών και φοιτητριών, την ανάθεση εργασίας σε άπορες γυναίκες, κυρίως για την παραγωγή ειδών ιματισμού και τέλος, την οργάνωση ιατρείων σε ενοριακά παραρτήματα για την περίθαλψη απόρων.²⁹⁷

Ο ΕΟΧΑ, υπό την προεδρία του αρχιεπισκόπου Αθηνών, ίδρυσε παραρτήματα στις έδρες των μητροπόλεων σε όλη την Ελλάδα, με πρόεδρο τον επιχώριο μητροπολίτη.²⁹⁸ Μέχρι το τέλος του 1942 ο ΕΟΧΑ ίδρυσε 56 τοπικά παραρτήματα, αναδεικνύοντάς τον σε οργανισμό εθνικής εμβέλειας, ενώ μέχρι το τέλος της κατοχικής περιόδου έφτασαν να αριθμούν 3.000.²⁹⁹ Είχε συσταθεί μία Κεντρική Επιτροπή, αποτελούμενη από τριάντα μέλη, με σκοπό να επιλύσει ζητήματα γενικότερου ενδιαφέροντος και μια Ειδική Επιτροπή τεσσάρων μελών με αρμοδιότητα τη λήψη αποφάσεων για τα καθημερινά προβλήματα που προέκυπταν. Το μεγαλύτερο μέρος του ανθρώπινου δυναμικού της προσέφερε τις υπηρεσίες του εθελοντικά, γεγονός που επέτρεψε στην οργάνωση να δαπανήσει τα πενιχρά κεφάλαια που είχε στη διάθεσή της προς όφελος του άπορου πληθυσμού.³⁰⁰

Ο ΕΟΧΑ ήταν επιδοτούμενος από το ελληνικό κράτος, λαμβάνοντας ως αρχική επιχορήγηση κατά την ίδρυσή του το ποσό των 500.000.000 δραχμών. Ωστόσο, είχε μικρότερη αγοραστική δύναμη λόγω του πληθωρισμού και επομένως δεν μπορούσε να εξασφαλίσει τα αναγκαία προϊόντα. Ως εκ τούτου, ο οργανισμός έλαβε επιπλέον 2.020.000.000 δραχμές από την κυβέρνηση. Εκτός από τα κρατικά κεφάλαια, έλαβε 60.276.304 δραχμές σε μορφή δωρεάς από την ιδιωτική πρωτοβουλία. Η ιατρική κοινότητα δώρισε επίσης πολλά αγαθά και υπηρεσίες, με 947.258 περιπτώσεις δωρεάν ιατρικής βοήθειας και χορήγηση φαρμάκων σε 180.028 άτομα.³⁰¹

Τα κονδύλια που προσφέρονταν στις υπόλοιπες περιφέρειες συνήθως δίνονταν στην εκάστοτε αρμόδια μητρόπολη, μέχρις ότου να συσταθεί μια επιτροπή παρόμοια στη σύνθεση της με την

²⁹⁷ Αντωνία Κυριατζή, «Οι προσπάθειες της Ι. Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης για την αντιμετώπιση της οικονομικής και κοινωνικής κρίσης κατά την περίοδο της κατοχής βάσει αντιγράφου "Εκθεσης" του Γενναδίου Θεσσαλονίκης», *Synthesis*, τομ.3 τευχ.2,(2014), 31-52.

²⁹⁸ ΕΟΧΑ (έκδ.), *Εκθεσις της Γενικής Διευθύνσεως επί των Πεπραγμένων του Πρώτου Έτους*, Αθήνα 1943, σ. 5.

²⁹⁹ Κλάδος Εκδόσεων Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος (έκδ.), *Μνήμες και μαρτυρίες από το '40 και την Κατοχή: η προσφορά της Εκκλησίας το 1940-1944*, Αθήνα 2000, σ. 256. Anastasakis, *ό.π.*, σ. 264.

³⁰⁰ Anastasakis, *ό.π.*, σ. 263.

³⁰¹ Στο ίδιο.

Κεντρική Επιτροπή. Το ποσό που χορηγήθηκε σε κάθε περιοχή εξαρτήθηκε από το μέγεθος του πληθυσμού και από τις εκάστοτε περιστάσεις. Όταν τον Ιούλιο του 1942 ιδρύθηκε το παράρτημα της ΕΟΧΑ στη Θεσσαλονίκη, επί της οδού Βογατσικού 8 και υπό την προεδρία του Μητροπολίτη Γενναδίου,³⁰² έλαβε το μεγαλύτερο μέρος της οικονομικής ενίσχυσης, περίπου 200.000 δραχμές το 1942, επειδή ήταν η δεύτερη μεγαλύτερη πόλη του κράτους και έπρεπε να περιθάλπει έναν εξαιρετικά μεγάλο αριθμό προσφύγων.³⁰³

Σημαντικό υπήρξε το έργο της και στην ιατρική περίθαλψη του πληθυσμού, παρέχοντας δωρεάν ιατρική φροντίδα σε πολλούς απόρους.³⁰⁴ Το κάθε ενοριακό παράρτημα του Ε.Ο.Χ.Α συνεργαζόταν με έναν ιατρό παθολόγο που εξέταζε εθελοντικά, ακόμη και κατ' οίκον τους ασθενείς που δεν ήταν σε θέση να μετακινηθούν, πληρώνοντας μόνο τα οδοιπορικά έξοδα για τη μετακίνησή του. Είχαν συναφθεί συμβάσεις με μικροβιολογικά εργαστήρια και ακτινολογικά κέντρα, ώστε τα ιατρικά παραπεμπτικά να διεκπεραιώνονται άμεσα εκτός νοσηλευτικών ιδρυμάτων, που συνήθως δεν διέθεταν τα αναγκαία μέσα λόγω έλλειψης πόρων. Παράλληλα, κάθε ενορία είχε συνάψει συνεργασία με τοπικό φαρμακείο, στο οποίο εκτελούνταν οι συνταγές των ωφελούμενων του ΕΟΧΑ. Όσον αφορά τη Θεσσαλονίκη, σε έκθεση της Ιεράς Μητρόπολης καταγράφονται 1274 ασθενείς, που δέχθηκαν νοσοκομειακή περίθαλψη, 19.206 ασθενείς που δέχθηκαν ιατρική εξέταση κατ' οίκον και 14.044 ασθενείς που εξετάστηκαν σε ιατρεία, ενώ έγιναν ακτινολογικές εργασίες σε 1.136 ασθενείς, αναλύσεις ούρων, αίματος σε 1510 ασθενείς και χορηγήθηκε φαρμακευτική περίθαλψη σε 26.969 ασθενείς.³⁰⁵

Παρότι κάθε άπορος δικαιούταν δελτίο περιθάλψεως, χορηγούνταν μόνο σε αυτούς που είχαν εξακριβωμένο πρόβλημα ή λάμβαναν κάποιο βοήθεια από τον Οργανισμό. Σύμφωνα με τον κανονισμό του Ε.Ο.Χ.Α τα υπόλοιπα αναλογούντα δελτία απόρων κάθε ενορίας φυλάσσονταν στα γραφεία των παραρτημάτων. Με αυτήν την ρήτρα αποτρεπόταν η αναγκαστική χρήση των δελτίων

³⁰² ΕΛΙΑ, Αρχείο Αθανασίου Τριανταφυλλίδη, φάκ. 1, υποφάκ. 1: «Επιστολή Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γενναδίου προς τον Δήμαρχο Δράμας, Αθανάσιο Τριανταφυλλίδη περί ιδρύσεως παραρτήματος του ΕΟΧΑ στη Θεσσαλονίκη», 15 Ιουλίου 1942.

³⁰³ ΕΟΧΑ (έκδ.), *ό.π.*, σ. 63 και Anastasakis, *ό.π.*, σ. 264.

³⁰⁴ Το 1942 οι ιατροί των παραρτημάτων περιέθαλπαν 82.094 ασθενείς, από τους οποίους οι 28.732 κατ' οίκον. Το 1943 από τους συνολικά 86.262 ασθενείς, οι 32.779 εξετάστηκαν στα σπίτια τους. Το πρώτο εξάμηνο του επόμενου έτους καταγράφηκαν 27.319 ιατρικές επισκέψεις. Σε ό,τι αφορά τις παραπομπές – διακομιδές σε νοσοκομεία, το 1942 καταγράφονται 1.125 και τον επόμενο χρόνο συνολικά 1.156102, βλ. Βενέζης, *ό.π.*, σσ. 171-173.

³⁰⁵ ΙΜΘ, φάκ. 38: «Υπόμνημα ΙΜΘ προς το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας»,

απ' όσους ήταν απλά άποροι, παρεμποδίζοντας με αυτό τον τρόπο την εμπορευματοποίηση των δελτίων περιθάλψεως στη μαύρη αγορά.³⁰⁶

Ο Ε.Ο.Χ.Α έδρασε καθοριστικά επίσης για τη φροντίδα και τη μέριμνα των παιδιών. Συνεργαζόταν με τα κατηχητικά σχολεία της «Ζωής»³⁰⁷ και τις χριστιανικές ενώσεις, αναλαμβάνοντας τον συντονισμό των παιδικών συσσιτίων από τις αρχές του 1942. Με πρωτοβουλία του Μητροπολίτη Γενναδίου και του ιερέα Λεωνίδα Παρασκευόπουλου τα παιδικά συσσίτια της Εκκλησίας στεγάζονταν στον χώρο των κατηχητικών των διάφορων ενοριών και σε ένα διώροφο κτίριο της Φιλοπτώχου Αδελφότητας επί της οδού Αγίας Σοφίας.³⁰⁸

Από τους πρώτους μήνες του 1942 τα παιδικά συσσίτια της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης έθρεφαν 1.500 παιδιά σε ημερήσια βάση. Με την υλική και ηθική υποστήριξη τοπικών συλλογικοτήτων η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης πολύ γρήγορα έφτασε να παρέχει σε καθημερινή βάση τροφή σε πάνω από 4.000 παιδιά. Αυτές οι δομές σίτισης λειτούργησαν από τον Ιούλιο του 1942 στο Παράρτημα του ΕΟΧΑ Θεσσαλονίκης. Το γεγονός αυτό σήμαινε την καλύτερη διαχειριστική υποστήριξη των δομών, κυρίως όμως συνεχή και επιπλέον διανομή στους δικαιούχους τροφίμων και ιματισμού. Ταυτόχρονα με τα παιδικά συσσίτια, λειτούργησε με ευθύνη του ΕΟΧΑ αντίστοιχο συσσίτιο για 1.899 εφήβους. Παράλληλα με τα συσσίτια, χορηγήθηκε ιατρική και φαρμακευτική περίθαλψη σε άπορα παιδιά, με τη βοήθεια και συνεργασία του Διεθνούς και του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, των ιατρών της πόλης που υπήρξαν μέλη της «Ένώσεως Γονέων 'Η Χριστιανική Αγωγή'».³⁰⁹

Αξίζει να σημειωθεί, ότι η ιδιωτική πρωτοβουλία, χωρίς κάποια ουσιαστική κρατική ενίσχυση, κατάφερε να συντηρεί είκοσι εστίες παιδικών συσσιτίων, ανάμεσα στις οποίες πέντε του Ερυθρού Σταυρού, που οργάνωνε συσσίτια τόσο στο κέντρο όσο και στις συνοικίες, τέσσερις του

³⁰⁶Μελέτιος Ζαχαράκης, «Η συμβολή της ορθόδοξης εκκλησίας στην Ελλάδα όσον αφορά το επισιτιστικό ζήτημα κατά την Γερμανική Κατοχή – Ο ρόλος και η δράση του Εθνικού Οργανισμού Χριστιανικής Αλληλεγγύης (ΕΟΧΑ)» μεταπτυχιακή διατριβή, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2017, σ.54.

³⁰⁷Χριστιανική αδελφότητα που είχε εμφανιστεί στις αρχές του αιώνα και είχε οργανώσει τους κύκλους των κατηχητικών. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Αλέξανδρος Γουσίδης, *Οι Χριστιανικές οργανώσεις. Η περίπτωση της αδελφότητας θεολόγων η "Ζωή": Κοινωνιολογική προσέγγιση*, Πουρναράς Π.Σ., Θεσσαλονίκη 1993καιΜαρία Σιγανού, «Ιδεολογικές συνιστώσες του θρησκευτικού λόγου στο εμφύλιο πόλεμο: Το παράδειγμα της Ζωής». *Τα Ιστορικά*, 25/48, (Μέλισσα, Ιούνιος 2008), 103–124.

³⁰⁸Αρχείο Φιλοπτώχου Αδελφότητος Ανδρών Θεσσαλονίκης: «Πρακτικό Διοικητικού Συμβουλίου», 9 Ιανουαρίου 1943.Σχετικά με τα κατηχητικά και τον Λεωνίδα Παρασκευόπουλο βλ. Φανή Μήτσου - Θεοδωρίδου, *Λεωνίδια*, Μέλισσα, Θεσσαλονίκη 1992,σ. 28. Επίσης Στράτος Δορδανάς - Θεοδόσης Τσιρώνης, «Η Καλαμαριά την περίοδο 1940 - 1945. Τα χρόνια του Πολέμου, της Κατοχής και της Απελευθέρωσης», Ιωαννίδου Ελένη-Τσιρώνης Θεοδόσης (επιμ.), *Η Καλαμαριά γράφει ιστορία 1940 – 1967. Από την επιβίωση στη δημιουργία*, Ι.Α.Π.Ε. Δήμου Καλαμαριάς/ILP Productions, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 21.

³⁰⁹ΙΜΘ, φάκ. 38: «Υπόμνημα ΙΜΘ προς το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας».

Εμποροβιομηχανικού Επιμελητηρίου, τέσσερις των Καπνεμπόρων, δύο των Ναυτικών Σωματείων, δύο «οργανωθέντα από κυρίας», ένα του Κατηχητικού Συλλόγου.³¹⁰ Ακόμη, ο Δήμος Καλαμαριάς σύστησε Επιτροπή Παιδικών Συσσιτίων, όπου καθημερινά δινόταν τροφή σε 1.500 παιδιά οικογενειών του δήμου.³¹¹ Ο εφοδιασμός των συσσιτίων γινόταν τόσο από τις προσπάθειες των ίδιων των φορέων, από τις δωρεές επαγγελματικών ενώσεων, από τα τρόφιμα που συγκέντρωνε για παιδιά το Λύκειο Ελληνίδων και από τη Α.Υ.Ε.Μ.³¹² Συνολικά, τα παιδικά συσσίτια παρείχαν μερίδες φαγητού σε 15-37 χιλιάδες παιδιά, ενώ άλλα 7 - 8,5 χιλιάδες τράφηκαν σε εκείνα των κατηχητικών.³¹³

Σημαντικό έργο επιτέλεσε και η *Εκ Κυριών Επιτροπή Θεσσαλονίκης*, η οποία είχε αναλάβει από νωρίς φιλανθρωπική δράση με την μορφή εράνου, προς εξεύρεση και διανομή παλαιών ειδών -κυρίως ρούχων και υποδημάτων που ήταν σε μεγάλη έλλειψη- σε απόρους και πρόσφυγες. Τα μέλη της επιτροπής αποτελούνταν από τις συζύγους επιφανών και σημειόντων προσώπων της πόλης, όπως την πρόεδρο Ελισάβετ Ραγκαβή, σύζυγο του Υπουργού Γενικού Διοικητή Μακεδονίας.³¹⁴ Το έργο της περιλάμβανε τη συλλογή ενδυμάτων, υποδημάτων, κλινοσκεπασμάτων και ειδών οικιακής χρήσεως και τη διανομή τους στον άπορο και προσφυγικό πληθυσμό της Θεσσαλονίκης. Συνεργάζονταν επίσης με τη *Λέσχη Εργαζόμενου Κοριτσιού* Αθηνών, η οποία κατά καιρούς έστελνε αρκετά από αυτά τα είδη στην υπηρεσία Πρόνοιας της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας. Στην υπηρεσία της ανέλαβαν καθήκοντα οι δασκάλες, ακόμη και μαθητές και μαθήτριες για να διευκολύνουν το έργο της Επιτροπής.

Συνοψίζοντας, εκεί όπου το επίσημο κράτος αδυνατούσε να κάνει αισθητή την παρουσία του για την περίθαλψη των προσφύγων και των απόρων, άλλες οργανώσεις αρωγής αναλάμβαναν να επιτελέσουν το δύσκολο αυτό έργο. Με την πολύτιμη βοήθεια του Ερυθρού Σταυρού, των εύπορων και των φιλανθρωπικών τους σωματείων, της Εκκλησίας και των προσφυγικών οργανώσεων, που

³¹⁰ΚΙΘ., Γενικό Αρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, 1942, φάκ. 1, υποφάκ. 5: «Επισιτισμός της πόλης. Αλληλογραφία με Ερυθρό Σταυρό».

³¹¹ Δορδανάς - Τσιρώνης, «Η Καλαμαριά την περίοδο 1940 - 1945», σ.21.

³¹²*Νέα Ευρώπη*, 6 Ιανουαρίου 1942: «Μεγάλοι δωρεαί των καπνεμπόρων διά τα παιδικά συσσίτια. 12.214.500 δρχ. απέφερε ο έρανος του Συλλόγου καπνεμπόρων προς ίδρυση παιδιών συσσιτίων εις α ήδη σιτίζονται 2.000 άπορα παιδιά, ενίσχυσιν των εξ Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης προσφύγων ως και διαφόρων φιλανθρωπικών ιδρυμάτων της πόλεως μας».

³¹³Καβάλα, *Η Θεσσαλονίκη στη γερμανική Κατοχή*, σ.221.

³¹⁴Πιο αναλυτικά η Εκ Κυριών Επιτροπή αποτελούταν από τις: Ελισάβετ Ραγκαβή (πρόεδρος), Ελένη Σκούρα, Βέρα Παηλιάκη, Ζωή Αφουξενίδου, Καίτη Ρήγα, Ιφιγένεια Τσιράκογλου, Σταματία Βαλαγιάννη, Ελένη Ζάρη, Μύρα Κουσκολέκα, Σοφία Κάρκα (γεν. γραμματέα), Ευανθία Παντούλη, Μαρία Καρωτάκη, Ουρανία Μπουζάνη (αποθηκάριος).Η επιτροπή στεγαζόταν στην οδό Φιλικής Εταιρείας 24 στο κτήριο του ιδρύματος «Η Μέριμνα του Παιδιού», *Νέα Ευρώπη*, 8 Οκτωβρίου 1941.

είχαν την «τεχνογνωσία» και γνώριζαν τους μηχανισμούς μέσα από τους οποίους θα λειτουργούσαν, επιτεύχθηκε μέσω της θεσμικής τους εξουσίας και της σχέσης τους με τις ελληνικές και γερμανικές αρχές η πρόσβαση στα αποθέματα τροφίμων για την άμεση περίθαλψη του πληθυσμού. Με τις πρωτοβουλίες των παραπάνω φορέων τα συσσίτια, η παροχή ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και στέγασης των προσφύγων τέθηκαν υπό την αιγίδα της πολιτείας και διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο για τη διάσωση των εχόντων άμεση ανάγκη σε όλο το διάστημα της Κατοχής.

Κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων της Κατοχής, η ανάγκη των μηχανισμών περίθαλψης φαινόταν όλο και περισσότερο άμεση, καθώς νέα κύματα προσφύγων από τις βουλγαροκρατούμενες περιοχές κατέφευγαν στη γερμανική ζώνη κατοχής για να αποφύγουν τα νέα και πιο επικίνδυνα μέτρα εκβουλαρισμού του εναπομείναντος πληθυσμού. Η χρηματική αρωγή που διατέθηκε για τους πρόσφυγες της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης υπήρξε συγκριτικά μικρότερη από τις αρχικές προβλέψεις του κράτους –το διάστημα 1942-1943 είχαν διατεθεί μόλις 1.200.000.000 δραχμές επί συνόλου 41.000.000.000 δραχμών που προοριζόταν για κοινωφελείς και φιλανθρωπικούς σκοπούς.³¹⁵ Δεδομένης όμως της κατάστασης που είχε να αντιμετωπίσει το κατοχικό κράτος και τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης, οι πρόσφυγες από την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη κατάφεραν να ανταπεξέλθουν και να επιβιώσουν με οποιοδήποτε μέσο μπορούσαν να βρουν, μέχρις ότου να μπορέσουν να επιστρέψουν στα «πάτριά» εδάφη που άφηναν βίαια πίσω τους. Παράλληλα, πέρα από τα μέτρα περίθαλψης, βασική επιδίωξη του κατοχικού κράτους και των προσφυγικών οργανώσεων ήταν η προσπάθεια περιορισμού της εκδίωξης του πληθυσμού αυτού, μέσω διαπραγματεύσεων με τη γερμανική και τη βουλγαρική κυβέρνηση, η οποία θα συνιστούσε εφικτή την παλιννόστηση των προσφύγων στις εστίες τους αμέσως μετά τη λήξη του πολέμου, εγκαινιάζοντας έτσι το τελευταίο κεφάλαιο του δράματός τους.

³¹⁵Σβώλος, *ό.π.*, σσ. 57-68.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΗΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΘΡΑΚΗ

Στις 26 Οκτωβρίου 1944 ο βουλγαρικός στρατός αποχώρησε από τα ελληνικά εδάφη, δίνοντας ένα τέλος στο κεφάλαιο της βουλγαρικής κατοχής της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης. Η δυστυχία που βίωνε καθημερινά ο προσφυγικός κόσμος φαινόταν ότι σύντομα θα τελείωνε. Ευελπιστούσε ότι θα είχε την ευκαιρία να επιστρέψει στις πατρογονικές του εστίες και να επανέλθει, όσο ήταν αυτό εφικτό, στην προπολεμική του ζωή και καθημερινότητα. Η παλιννόστηση των προσφύγων της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης ήταν πλέον μια πραγματικότητα, η υλοποίηση της όμως θα έπρεπε να γίνει με τους πλέον κατάλληλους χειρισμούς, ώστε να οργανωθεί και να ολοκληρωθεί άμεσα και αποτελεσματικά.

Οι διαδικασίες για τον συντονισμό του έργου της παλιννοστήσεως ξεκίνησαν ήδη από τον Οκτώβριο του 1944 με την απελευθέρωση ενός μεγάλου μέρους της χώρας και εντάθηκαν το καλοκαίρι του 1945, όταν η ελληνική κυβέρνηση με τη σύμπραξη των Συμμάχων δημιούργησε μία επιτροπή που θα αναλάμβανε την ομαλή αποπεράτωση της διαδικασίας.³¹⁶ Στις 12 Απριλίου 1945 συστάθηκε η *Επιτροπή Παλιννοστήσεως*, αποτελούμενη από μέλη που ήταν τα καθ' ύλην αρμόδια για την περίθαλψη και τη μεταφορά των προσφύγων.³¹⁷

Οι αρμοδιότητες της *Επιτροπής* περιλάμβαναν τη διεύθυνση του συνολικού έργου της παλιννοστήσεως όσων προσφύγων από την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη διέμεναν στις περιφέρειες της Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας, τον καθορισμό των γενικών κατευθυντήριων γραμμών, τον συντονισμό των επιμέρους ενεργειών των αρμόδιων δημόσιων υπηρεσιών ή άλλων

³¹⁶ΙΑΜ, Γενική Διεύθυνση Βορείου Ελλάδος [στο εξής ΓΔΒΜ], 1945, φάκ. Δ/50: «Παλιννόστηση Προσφύγων», Θεσσαλονίκη, 13 Απριλίου 1945.

³¹⁷Η Επιτροπή αποτελούνταν από τα εξής μέλη: α) τον Άρτσυ Τζόνσον, εκπρόσωπο της ΟΥΝΡΑ και διευθυντή Περιθάλψεως Θεσσαλονίκης ως επίτιμο πρόεδρο, β) τον Γενικό Γραμματέα της Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας, Δ. Δημάδη, ως πρόεδρο, γ) τον διευθυντή Υπηρεσίας Κοινωνικής Πρόνοιας της Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας, δ) τον διευθυντή Εποικισμού της Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας, Ν. Καλογερόπουλος, ε) τον διευθυντή του τμήματος Υγιεινής της ΓΔΜ, στ) τον διευθυντή Κρατικής Εκμεταλλεύσεως Αυτοκινήτων και Μεταφορών Μακεδονίας, ζ) τον Κεντρικό Λιμενάρχη Θεσσαλονίκης, η) τον Διευθυντή ΣΕΚ (Σιδηροδρόμων Ελληνικού Κράτους) Θεσσαλονίκης, θ) τον διευθυντή Υπηρεσίας Ιματισμού ΔΚΕΣ (Διεθνούς Κομιτάτου Ερυθρού Σταυρού), ι) τον Κοσμά Αλεξανδρίδη, εκπρόσωπο προσφύγων Νομού Σερρών (εκτός της επαρχίας Σιδηροκάστρου), ια) τον Δημήτριο Πλαταρίδη, εκπρόσωπο προσφύγων επαρχίας Σιδηροκάστρου, ιβ) τον Γεώργιο Γερολύμπο, εκπρόσωπο προσφύγων Νομού Δράμας, ιγ) τον Σπυρίδωνα Θεοδωρίδη, εκπρόσωπο προσφύγων Νομού Καβάλας, ιδ) τον Παναγιώτη Κυριακού, εκπρόσωπο προσφύγων Νομού Ξάνθης, ιε) τον Χρήστο Σιανίδη, εκπρόσωπο προσφύγων Νομού Ροδόπης, ιστ) τον Ιωάννη Μπέτσο, εκπρόσωπο προσφύγων Νομού Έβρου.

αρχών, καθώς και την παρακολούθηση και την εποπτεία της εκτέλεση των αποφάσεων. Έπρεπε επίσης να εισηγείται στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, απευθείας ή δια μέσω των μετεχόντων διευθυντών των δημόσιων υπηρεσιών, τη λήψη μέτρων που απέβλεπαν στην καλύτερη εκτέλεση του έργου της. Η επιτροπή αλληλογραφούσε δια του προέδρου της ή των διευθυντών των δημόσιων υπηρεσιών. Κατά τη πρώτη συνεδρία της *Επιτροπής* προτάθηκε η σύσταση πενταμελούς Εκτελεστικής Επιτροπής που θα ασκούσε την αρμοδιότητα που θα παρεχόταν από την ολομέλεια της *Επιτροπής*. Η παρακολούθηση της εκτέλεσης του συνολικού έργου της παλιννόστησης και τη διεύθυνση των αρμόδιων υπηρεσιών της Γενικής Διοίκησης Βορείου Μακεδονίας ανατέθηκε στον Επιθεωρητή Εποικισμού, Γ. Ξυδή.³¹⁸

Σε αρχικό στάδιο, θα έπρεπε να προηγηθεί η κατάλληλη μελέτη εκ μέρους των υπηρεσιών και με τη σύμπραξη των προσφυγικών οργανώσεων να συνταχθούν απογραφικοί πίνακες με τους εν λόγω πρόσφυγες, καθώς και των αποσκευών τους. Έπρεπε ταυτόχρονα να προβούν στον καθορισμό ορισμένων κέντρων, στα οποία οποίων οι πρόσφυγες θα συγκεντρώνονταν -με τη χρήση των τοπικών μεταφορικών μέσων- για να επιβιβαστούν σε μεταγωγικά οχήματα που θα τους μετέφεραν στους τόπους καταγωγής τους. Όφειλε επίσης να ληφθεί υπόψη ότι οι πρόσφυγες που θα συγκεντρώνονταν σε αυτά τα καθορισμένα μέρη, έπρεπε να προέρχονται από τον ίδιο ή γειτονικό συνοικισμό, ώστε να μην αναγκάζονται τα οχήματα να μεταβαίνουν από περιφέρεια σε περιφέρεια για την επιβίβαση και την αποβίβαση των επιβατών τους. Για την εξεύρεση των μεταφορικών μέσων οι εκπρόσωποι της Επιτροπής είχαν έρθει σε συνεννόηση με την συμμαχική αγγλοαμερικανική οργάνωση EM-EΛ και κατέληξαν στην απόφαση να δοθούν πιστώσεις για την οικονομική ενίσχυση των παλιννοστούντων. Τα τοπικά μεταφορικά μέσα (κάρα) που θα χρησιμοποιούνταν για τη συγκέντρωση των προσφύγων στα σημεία επιβίβασης θα διατίθονταν από τις κοινότητες, είτε μέσω της επιβολής προσωπικής εργασίας ή, εν ανάγκη, μέσω επίταξης σύμφωνα με το νόμο 1818/1944 «περί ενισχύσεως των εκ του πολέμου αγροτών». Φυσικά, όσοι από τους πρόσφυγες διέθεταν τα δικά τους μεταφορικά μέσα (κάρα ή ζώα), όφειλαν να φροντίσουν να μετακινηθούν οι ίδιοι, έχοντας ως δεδομένο ότι κάθε ευεργέτημα ή ενίσχυση που θα δινόταν στους παλιννοστούντες, θα δινόταν και σ' αυτούς.³¹⁹

³¹⁸ΙΑΜ, ΓΔΒΜ, 1945, φάκ. Δ/50: «Απόφαση Γενικής Διοικήσεως Βορείου Μακεδονίας σχετικά με τη διαδικασία παλιννοστήσεως», Θεσσαλονίκη 6 Ιουλίου 1945.

³¹⁹ΙΑΜ, ΓΔΒΜ, 1945, φάκ. Δ/50: «Υπόμνημα του Υπουργού Γενικού Διοικητή Μακεδονίας, Γ. Μόδη, προς τους Νομάρχες, τις Επαρχίες και τις Γεωργικές Υπηρεσίες», Θεσσαλονίκη, 9 Μαρτίου 1945.

Ζητούμενο ήταν η άμεση μετακίνηση των προσφύγων, ιδιαίτερα των αγροτών, ώστε να μπορέσουν να προλάβουν την εαρινή σπορά και να συμβάλλουν στην αναζωογόνηση της αγροτικής οικονομίας της περιοχής. Ωστόσο, μπροστά στην αβεβαιότητα για την κατάσταση που θα έβρισκαν, γυρίζοντας στις εστίες τους, και στον φόβο πολλών καλλιεργητών ότι θα έχαναν την σοδειά που με τόσο κόπο προσπάθησαν να παράξουν, πολλοί πρόσφυγες παρέμεναν ακόμη διστακτικοί. Η *Επιτροπή* θα έπρεπε να ενημερώσει ενδελεχώς τον προσφυγικό πληθυσμό για το συμφέρον που θα είχε από την επιστροφή και την επανάληψη της εκμετάλλευσης της περιουσίας τους. Για να υπάρξουν επαρκή κίνητρα, δόθηκε το δικαίωμα στους παλιννοστούντες να συγκομιδίσουν και να πουλήσουν την εσοδεία των παραχωρημένων γαιών πριν αναχωρήσουν, προστατεύοντάς τους από οποιαδήποτε αυθαιρεσία των παλαιών κατόχων των εκτάσεων.³²⁰ Θα έπρεπε να γίνει κατανοητό ότι εφόσον το ελληνικό κράτος παρείχε την ευχέρεια της παλιννόστησης, είτε αυτή θα γινόταν με ίδια μέσα, είτε μέσω των αρμόδιων υπηρεσιών, όσοι αρνούσαν να αναχωρήσουν θα αποστερούνταν παντός ευεργετήματος και πάσης ενισχύσεως ενίσχυσης εκ μέρους του κράτους, όπως τις παραχωρήσεις γαιών, την στέγαση και την περίθαλψή τους, το ενοικιοστάσιο, καθώς και παντός δικαιώματος μελλοντικής παλιννόστησης.³²¹

Σύντομα είχαν συνταχθεί και οι καταστάσεις των παλιννοστούντων. Υποκείμενοι σε παλιννόστηση ήταν όλοι όσοι από τον Οκτώβριο του 1940 μέχρι τα τέλη Μαρτίου του 1945 αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τον τόπο της μόνιμης κατοικίας τους και να μετακινηθούν σε άλλους συνοικισμούς ή πόλεις και διέμεναν εκεί προσωρινά για όλο το αναφερόμενο διάστημα. Οι πρόσφυγες διαχωρίστηκαν σε αστούς και αγρότες, ενώ ιδιαίτερη προσοχή καταβλήθηκε στη σωστή συμπλήρωση της στήλης «τόπος προορισμού». Εκεί αναγραφόταν επακριβώς η πόλη, η κωμόπολη ή το χωριό απ' όπου ο καθένας προερχόταν, καθώς και ο νομός στον οποίο υπαγόταν. Με βάση τα παραπάνω στοιχεία θα μπορούσαν να καθοριστούν οι αποστολές και να υπολογιστούν τα απαραίτητα μεταφορικά μέσα αλλά και να εκδοθούν οι άδειες παλιννόστησης της κάθε οικογένειας. Επάνω σ' αυτές τις άδειες αναγράφονταν οι βασικές πληροφορίες της μετακίνησης, όπως το κέντρο εκκίνησης τόπος αφετηρίας, η ημέρα της αναχώρησης, το μεταφορικό μέσο, το

³²⁰ΙΑΜ, ΓΔΒΜ, 1945, φάκ. Δ/50: «Υπόμνημα του Υπουργού Γενικού Διοικητή Μακεδονίας, Δ. Δημάδη, προς τις Νομαρχίες και τις Γεωργικές Υπηρεσίες», Θεσσαλονίκη, 5 Απριλίου 1945.

³²¹ΙΑΜ, ΓΔΒΜ, 1945, φάκ. Δ/50: «Εγκύκλιος Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας προς τους Νομάρχες Θεσσαλονίκης, Κιλκίς, Πέλλας, Χαλκιδικής και τις Γεωργικές Υπηρεσίες Γιαννιτσών, Θεσσαλονίκη, Κιλκίς, Πέλλας, Χαλκιδικής», 26 Μαρτίου 1945.

ποσό της οικονομικής ενίσχυσης, τα απαραίτητα εφόδια για το ταξίδι και ο δικαιούχος αρχηγό της οικογένειας.

Ο καθορισμός πολλαπλών σημείων εκκίνησης ανά νομό θα διευκόλυνε την μετακίνηση των προσφύγων από τους τόπους διαμονής τους, αποσκοπώντας να ανακόψουν τις αθρόες μετακινήσεις από την ύπαιθρο προς τη Θεσσαλονίκη.³²² Τα κέντρα των διαμενόντων προσφύγων στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία οριζόταν ως εξής:

1. Στο νομό Θεσσαλονίκης είχαν οριστεί κέντρα εντός της πόλεως, στη Νέα Χαλκηδόνα, τα Βασιλικά, τον Λαγκαδά, τον Σωχό, τον Λαχανά, την Ασπροβάλτα, την Κατερίνη, το Αιγίνιο, τη Βέροια, τη Νάουσα, τον Γιδά και το Ζαγκλιβέρι.
2. Στο νομό Κοζάνης σημεία εκκίνησης υπήρχαν στη Κοζάνη, την Πτολεμαΐδα και τα Γρεβενά.
3. Στο νομό Φλώρινας είχαν οριστεί η τη Φλώρινα και το Αμύνταιο.
4. Στο νομό Πέλλας η Έδεσσα, η Αρδέα, η Σκύδρα και τα Γιαννιτσά.
5. Στο νομό Χαλκιδικής ο Πολύγυρος, η Αρναία, η Ιερισσός, τα Νέα Μουδανιά και ο Σταυρός.
6. Στο νομό Κιλκίς το Κιλκίς, η Γουμένισσα, το Πολύκαστρο και οι Μουριές.
7. Στο νομό Σερρών η Νιγρίτα, η Ευκαρπία και ο Χείμαρρος.

Καθορίστηκαν επίσης και οι σχετικές διαδρομές. Από τη Θεσσαλονίκη και την περιφέρειά της θα μεταφέρονταν σιδηροδρομικώς απευθείας από τη Θεσσαλονίκη προς τη Δράμα. Σε περίπτωση που η σιδηροδρομική συγκοινωνία δεν είχε ακόμη αποκατασταθεί, τότε θα μεταφέρονταν με αυτοκίνητα απευθείας μέχρι τη Δράμα. Στο ενδεχόμενο της έλλειψης διαθέσιμων οχημάτων, θα έπρεπε να μεταφερθούν από τη Θεσσαλονίκη μέχρι τις Σέρρες σιδηροδρομικώς ή να μεταφερθούν αεροπορικώς στην Καβάλα και εκεί να μεταβούν με αυτοκίνητο στη Δράμα. Οι πρόσφυγες από τις περιφέρειες Πιερίας, Ημαθίας, Παιονίας, Εδέσσης, Αλμωπίας, Γιαννιτσών, Κοζάνης, Εορδαίας, Φλώρινας θα έπρεπε να μετακινηθούν με αυτοκίνητα προς τη Θεσσαλονίκη και να ακολουθήσουν μια από τις αντίστοιχες διαδρομές που προαναφέρθηκαν. Αντίστοιχα, οι πρόσφυγες από τις περιφέρειες Βισαλτίας, Λαγκαδά, Κιλκίς, Χαλκιδικής θα μπορούσαν να μετακινηθούν είτε απευθείας στη Δράμα είτε μέχρι τις Σέρρες και από εκεί να κινηθούν σιδηροδρομικώς. Περίπου

³²²Στο ίδιο.

800 οικογένειες που κατάγονταν από τη περιφέρεια του Κάτω Νευροκοπίου Δράμας έπρεπε να μεταφερθούν κατευθείαν με αυτοκίνητα από τη Θεσσαλονίκη προς το Κάτω Νευροκόπι, ενώ όταν αυτό δεν ήταν εφικτό, θα υπήρχαν διαθέσιμα οχήματα από τη Δράμα.³²³

Οι πρόσφυγες έπρεπε να μεταφερθούν στους τόπους προορισμού τους χωρίς ενδιάμεσους σταθμούς. Σε περίπτωση αδυναμίας συνεχούς ταξιδιού έπρεπε να οργανωθούν καταυλισμοί στη Θεσσαλονίκη, στις Σέρρες, στη Δράμα ή στη Καβάλα, αναλόγως των σχετικώς καθοριζόμενων διαδρομών. Εάν η μεταφορά γινόταν δια ξηράς, για τον εφοδιασμό των μετακινούμενων προσφύγων του νομού Δράμας έπρεπε να οργανωθούν κέντρα εφοδιασμού στη Θεσσαλονίκη, στις Σέρρες και στη Δράμα. Εάν η μεταφορά γινόταν ακτοπλοϊκώς, τότε θα έπρεπε να δημιουργηθούν κέντρα εφοδιασμού στη Θεσσαλονίκη, στη Δράμα και στην Καβάλα. Σε κάθε περίπτωση, έπρεπε να υπάρξει ένα ειδικό κέντρο εφοδιασμού στο Παρενέστι, στο Σιδηρονέρι και το Κάτω Νευροκόπι. Πριν της μεταφοράς τους ενδεικνυόταν η χορήγηση ιματισμού, υπόδησης και δεκαήμερης τροφής. Τέλος, για την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των προσφύγων προβλεπόταν η ίδρυση νοσοκομείου ή η συμπλήρωση των υπαρχόντων δημόσιων θεραπευτηρίων στη Δράμα με τουλάχιστον 500 κλίνες, δηλαδή από 50 κλίνες στις περιοχές του Κάτω Νευροκοπίου, του Παρενεστίου, της Προσοτσάνης και του Δοξάτου.³²⁴

Όσον αφορά την οικονομική ενίσχυση των μετακινούμενων, εκτός από το αντίτιμο του εισιτηρίου θα καταβαλλόταν και το αντίτιμο του βάρους των αποσκευών του κάθε πρόσφυγα, το οποίο δε θα έπρεπε να υπερβαίνει τα 100 χιλιόγραμμα κατ' άτομο. Εγκρίθηκε επίσης η χορήγηση 1000 δραχμών στον οριζόμενο ως αρχηγό της οικογένειας και 500 δραχμές για καθένα από τα λοιπά προστατευόμενα μέλη ως ένα επιπλέον βοήθημα για τις ανάγκες του ταξιδιού.³²⁵ Η δαπάνη της παλιννόστησης (κόμιστρα, βοηθήματα) βάρυνε τις πιστώσεις των γεωργικών υπηρεσιών της κάθε περιφέρειας, όπου υπήρχε η προπολεμική μόνιμη κατοικία του κάθε παλιννοστούντα, ενώ θα έπρεπε απαραίτητως να συνοδεύεται από τον αριθμό μητρώου του κάθε δικαιούχου. Τα ειδικά αυτά μητρώα παλιννοστούντων είχαν συντάξει οι γεωργικές υπηρεσίες και ελέγχονταν από τις νομαρχιακές επιτροπές. Σε αυτά αναγράφονταν αναλυτικά το ονοματεπώνυμο του παλιννοστούντος, τα μέλη της οικογένειας του ονομαστικώς, ο τόπος προσωρινής διαμονής του, ο

³²³ΕΛΙΑ, Αρχείο Αθανάσιου Τριανταφυλλίδη, φάκ.1, υποφάκ. 2: «Σχέδιο Παλιννοστήσεως Προσφύγων Νομού Δράμας», 28 Φεβρουαρίου 1945.

³²⁴ Στο ίδιο.

³²⁵ΙΑΜ, ΓΔΒΜ, 1945, φάκ. Δ/50: «Απόφαση Υπουργείου Υγιεινής και Πρόνοιας περί της οικονομικής ενισχύσεως των παλιννοστούντων», Αθήνα, 23 Μαΐου 1945.

τόπος της αρχικής μονίμου κατοικίας του, η χρονολογία της αναχώρησης και κάθε καταβληθείσα δαπάνη, ενώ η καταχώρησή τους γινόταν βάσει του οικογενειακού δελτίου ή προσφυγικού βιβλιαρίου που είχε συνταχθεί σύμφωνα με το Ν.Δ. 571/1941 από τις υπηρεσίες Κοινωνικής Πρόνοιας.³²⁶

Τον Ιούνιο του 1945 συστάθηκε προσωρινά από το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας μια ειδική Υπηρεσία Παλιννόστησης. Στις αρμοδιότητές της συγκαταλέγονταν η μέριμνα των πολεμοπαθών προσφύγων (εκπατρισθέντων και εσωτερικώς μετακινηθέντων), η προσωρινή στέγαση των αστών προσφύγων, εφόσον δεν ήταν δυνατή η επανεγκατάσταση στις εστίες τους, καθώς και η μέριμνα για οποιοδήποτε πρόβλημα πρόκυπτε στην πορεία. Η Υπηρεσία είχε επομένως δύο διευθύνσεις: α) τη Διεύθυνση Παλιννόστησης και Περιθάλψεως και, β) τη Διεύθυνση Στέγασης. Οι διευθύνσεις αυτές θα επανδρώνονταν με προσωπικό από άλλες δημόσιες υπηρεσίες και νομικά πρόσωπα του δημοσίου δικαίου, ενώ οι δαπάνες για τη λειτουργία τους βάρυναν τον προϋπολογισμό του υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας.³²⁷

Αντίστοιχα, στη Θεσσαλονίκη συστάθηκε από τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας μια Γενική Διεύθυνση Παλιννόστησης. Σε αυτή υπαγόταν και το Γραφείο Παλιννόστησης πολεμοπαθών αγροτών, το οποίο τελούσε υπό τη στενή συνεργασία και τον συντονισμό ενεργειών της υπηρεσίας που ασχολούνταν με την παλιννόστηση των αστών προσφύγων. Αυτή επιμελούνταν αποκλειστικά της μεταφοράς των πολεμοπαθών αγροτών στους τόπους της αρχικής εγκατάστασης, εξέδιδε άδειες παλιννόστησης, κατάρτιζε τους πίνακες των δικαιούχων, τους εφοδίαζε με τρόφιμα και ιματισμό, φρόντιζε για την επιβίβασή τους στους σιδηροδρομικούς συρμούς και στα αυτοκίνητα, τους χορηγούσε τα οικονομικά βοηθήματα, εκκαθάριζε τις δαπάνες μεταφοράς και ενεργούσε τις σχετικές πληρωμές, μεριμνούσε για την τοποθέτηση συνοδών στις αποστολές και γενικά έφερε σε πέρας κάθε διαδικασία που αφορούσε την παλιννόστηση των αγροτών προσφύγων.³²⁸

Σημαντική προϋπόθεση για την παλιννόστηση ήταν η αποπεράτωση της απογραφής των πολεμοπαθών αγροτών και η καταγραφή του μεγέθους των καταστροφών που είχαν υποστεί οι

³²⁶ΙΑΜ, ΓΔΒΜ, 1945, φάκ. Δ/50: «Επείγουσα επιστολή του Υπουργού Γενικού Διοικητή Βορείου Ελλάδος, Αλ. Μερεντίτη, προς τις Νομαρχίες και τις Γεωργικές Υπηρεσίες Μακεδονίας και Θράκης, Θεσσαλονίκη, 18 Ιουλίου 1945.

³²⁷ΦΕΚ, Α 135/1945, Αναγκαστικός Νόμος 358/1945: «Περί συστάσεως Υπηρεσίας Παλιννοστήσεως κλπ. παρά τω Υπουργείω Κοινωνικής Πρόνοιας», Αθήνα 1 Ιουνίου 1945.

³²⁸ΙΑΜ, ΓΔΒΜ, 1945, φάκ. Δ/50: «Απόφαση Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας για τη σύσταση προσωρινού Γραφείου Παλιννοστήσεως πολεμοπαθών αγροτών», Θεσσαλονίκη, 12 Ιουλίου 1945.

συνοικισμοί από τους οποίους προέρχονταν.³²⁹Καθώς το έργο αυτό ήταν εξαιρετικά δύσκολο και χρονοβόρο, ήταν αναγκαίο να μεταβαίνουν σε κάθε περιφέρεια οι Επιμελητές Εποικισμού της Γενικής Διευθύνσεως Βορείου Ελλάδος, οι οποίοι λόγω πείρας μπορούσαν να επισπεύδουν τις διαδικασίες που αφορούσαν τα θέματα στεγάσεως των αγροτικών οικογενειών. Άμεσος στόχος ήταν ο καθορισμός του συνόλου των πολεμοπαθών που θα δικαιούταν προσωρινής στέγασης. Η ανέγερση προσωρινών οικημάτων θα γινόταν στους συνοικισμούς όπου τα κτήρια είχαν καταστραφεί σε ποσοστό της τάξης του 80 – 100%. Στις περιπτώσεις αυτές ήταν υποχρέωση των υπηρεσιών να μεριμνήσουν για τη βελτίωση των συνθηκών της προσωρινής στέγασής τους κατά τους θερινούς μήνες. Υπήρχαν αρκετά ακίνητα που είχαν εγκαταλειφθεί από τους ιδιοκτήτες τους που είχαν αποδημήσει οικογενειακώς στη Βουλγαρία, τα οποία αυτομάτως περιέρχονταν στη διαχείριση του Οικονομικού Εφόρου. Οι γεωργικές υπηρεσίες έπρεπε να εξακριβώσουν αυτά τα εγκαταλελειμμένα ακίνητα και να εξουσιοδοτήσουν τους νομάρχες να προβούν στην κατάληψη και διάθεσή τους στους πολεμοπαθείς, αποφεύγοντας έτσι οποιαδήποτε αυθαίρετη κατάληψη ή διαρπαγή των υλικών τους. Σε περιπτώσεις που οι οικισμοί ήταν ολοκληρωτικά κατεστραμμένοι έπρεπε να μετεγκατασταθούν σε συνοικισμούς σε άλλη τοποθεσία, που πληρούσαν τους όρους υγιεινής, προσανατολισμού, ύδρευσης, συγκοινωνίας, αποστάσεως από τους καλλιεργούμενους αγρούς κ.λπ., ενώ σε άλλες περιπτώσεις ήταν δυνατή και οι σύμπτυξη μικρότερων συνοικισμών (μαχαλάδων) σε έναν.

Παράλληλα, υπήρχε μια μερίδα πολεμοπαθών αστέγων που είχαν ήδη μεριμνήσει με δική τους πρωτοβουλία για να εξασφαλίσουν την στέγασή τους. Ορισμένοι κατασκεύαζαν τα δικά τους προσωρινά ή μόνιμα οικήματά τους ή επισκεύαζαν με ό,τι μέσο έβρισκαν τα ήδη κατεστραμμένα, άλλοι ήταν σε θέση, λόγω του επαγγέλματός τους (κτίστες) ή των οικονομικών μέσων που διέθεταν να κατασκευάζουν νέα, ενώ άλλοι είχαν ξεκινήσει τη σχετική εργασία ανοικοδόμησης μέσω της συγκέντρωσης υλικών, λίθων και ξυλείας. Την πρωτοβουλία που ανέλαβαν θα ενίσχυε η Αγροτική Τράπεζα με την παροχή χρηματικής βοήθειας, υλικών ή τεχνικών συμβουλών. Ήταν αναγκαία επομένως η διερεύνηση της καταλληλότητας των οικημάτων και σε περίπτωση που η στέγασή

³²⁹Οι συνοικισμοί που καταστράφηκαν ολοσχερώς στον νομό Σερρών ήταν ο Κρανότοπος, τα Μέταλλα, η Μεσαία (Νέο Πετρίτσι), ο Προμαχώνας, στον νομό Δράμας το Ακρινό, το Παγωνέρι, το Δέλτα, το Αγριοκέρασο, η Μυλόπετρα, η Μελισσόμανδρα, το Μικροχώρι, η Μικρομηλιά, η Λακούδα, το Διπλοχώρι, το Μεσοβούνι, οι Παπάδες, ο Άγιος Πέτρος, τα Καστανοχώρια, ο Λειμώνας, το Βουνοχώρι, η Σκαλωτή, το Καλλίκαρπο, το Κλειστό, ο Πετρότοπος, ο Θησαυρός, το Πλακόστρωτο, η Κοκκίνα, το Σιδηρόνερο, το Μαγνήσιο, ο Ασβεστόλιθος, το Οροπέδιο, το Νεστοχώρι, η Χαράδρα, οι Στροφές, η Θερμιά, ο Πευκόλοφος, το Τρίγωνο, τα Ποταμάκια, βλ. ΙΑΜ, ΓΔΒΜ, 1945, φάκ. Δ/50: «Επιστολή Γενικού Διοικητή Βορείου Ελλάδος, Αλ. Μερεντίτη, προς τις Γενικές Διοικήσεις, Νομαρχίες και Γεωργικές Υπηρεσίες Μακεδονίας και Θράκης, Θεσσαλονίκη, 18 Ιουλίου 1945.

τους ήταν ανεκτή, θα αποκλείονταν από τη διανομή των προσωρινών στεγάστρων οικίσκων; εκ μέρους του κράτους. Αυτοί θα εξυπηρετούνταν αργότερα σε σχέση με την ανέγερση προσωρινού ή οριστικού οικήματος εν συγκρίσει με εκείνους που είχαν άμεση ανάγκη.³³⁰

Όσον αφορά την έκταση της παλιννόστησης των προσφύγων, σύμφωνα με τις πληροφορίες του υπουργείου Ανοικοδόμησης, πραγματοποιήθηκε σε έναν ικανοποιητικό βαθμό. Ωστόσο, υπήρξε μια μερίδα προσφύγων που τελικά δεν επανεγκαταστάθηκε στον προπολεμικό τόπο κατοικίας του. Σε αυτή την περίπτωση υπήρξαν τριών ειδών πρόσφυγες: α) εκείνοι που αρνούσαν να γυρίσουν στους οικισμούς τους και που ήταν μοιρασμένοι κατά μικρές ομάδες σε διάφορα μέρη της χώρας, αλλά ιδιαίτερα στα μεγάλα αστικά κέντρα, β) εκείνοι που κατοικούσαν σε οικισμούς που καταστράφηκαν εντελώς και που βρέθηκαν στους πιο κοντινούς στον οικισμό τους ανέπαφους οικισμούς, γ) εκείνοι που βρίσκονταν ακόμη σε μακρινούς οικισμούς γιατί δεν μπόρεσαν να γυρίσουν στους δικούς τους.³³¹

Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Κωνσταντίνου Δοξιάδη κατά τη θητεία του στο υφυπουργείο Ανοικοδόμησης, στην πρώτη κατηγορία προσφύγων κατατάσσονταν περίπου 28.000 στη Θεσσαλονίκη και άλλοι 60.000 στην Αθήνα, οι οποίοι δήλωναν πως αρνούσαν να γυρίσουν στις επαρχίες τους. Ο ίδιος θεωρούσε ότι ο συνολικός αριθμός τους ήταν αρκετά μεγαλύτερος, καθώς πολλοί απέφευγαν ακόμη και να δηλώσουν την αλλαγή του τόπου κατοικίας τους, ενώ γινόταν λόγος ακόμα και για 150.000, αριθμός που είναι σαφώς υπερβολικός αν αναλογιστεί κανείς ότι επρόκειτο για τον συνολικό αριθμό των προσφύγων που μετακινήθηκε στη γερμανοκρατούμενη ζώνη καθ' όλη τη διάρκεια της Κατοχής. Στη δεύτερη κατηγορία κατέτασσε 500.000 κατοίκους της υπαίθρου, ενώ η τρίτη κατηγορία δεν ξεπερνούσε τις 20.000, οι οποίοι μάλιστα ήταν και εκείνοι που ζήτησαν τη βοήθεια των αρμόδιων υπηρεσιών Παλιννόστησης, μαζί με ακόμη 100.000 πρόσφυγες που είχαν επιστρέψει ήδη στα σπίτια τους μέχρι το 1946. Οι κάτοικοι που βρίσκονταν σε άλλους, μακρινούς οικισμούς και επιθυμούσαν να επιστρέψουν κάποια στιγμή στις εστίες τους, ήταν συγκεντρωμένοι στις περιοχές της Αθήνας, της Θεσσαλονίκης και της Βέροιας. Ο ακριβής αριθμός του συνόλου των παλιννοστούντων είναι δύσκολο να εξακριβωθεί.

³³⁰ΙΑΜ, ΓΔΒΜ, 1945, φάκ. Δ/50: «Επείγουσα επιστολή του Υπουργού Γενικού Διοικητή Βορείου Ελλάδος, Αλ. Μερεντίτη, προς τις Νομαρχίες Μακεδονίας-Θράκης και τις αντίστοιχες Γεωργικές Υπηρεσίες», Θεσσαλονίκη, 13 Ιουνίου 1945.

³³¹Κωνσταντίνος Δοξιάδης, *Καταστροφές οικισμών 1941-1944*, Εκδόσεις Υφυπουργείου Ανοικοδομήσεως, Αθήνα 1946, σσ. 25-26.

Ο επίλογος της περιπέτειας των προσφύγων γράφτηκε με τη προσπάθεια απονομής δικαιοσύνης. Στο εγχείρημα αυτό ήταν υψίστης σημασίας ο σαφής καθορισμός της νομικής βάσης της βουλγαρικής ευθύνης απέναντι στον κατεχόμενο πληθυσμό της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης.

Το 1946 πραγματοποιήθηκε η *Συνδιάσκεψη Ειρήνης του Παρισιού*, η οποία είχε ως στόχο να καθορίσει τις μεταπολεμικές διεθνείς συνθήκες που θα διευθετούσαν τις εκκρεμότητες μεταξύ των νικητών και των ηττημένων του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Στη διάσκεψη συμμετείχε και η Ελλάδα, προβάλλοντας ζητήματα εδαφικών διεκδικήσεων και οικονομικών επανορθώσεων. Οι εδαφικές διεκδικήσεις αφορούσαν την ένταξη των Δωδεκανήσων και της Βορείου Ηπείρου στην ελληνική επικράτεια, καθώς και τη διαρρύθμιση των συνόρων με τη Βουλγαρία. Την προπαρασκευή και την ουσιαστική κατάρτιση των συνθηκών ειρήνης είχε αναλάβει το *Συμβούλιο των Υπουργών Εξωτερικών των Μεγάλων Δυνάμεων*, αποτελούμενο από τις Ηνωμένες Πολιτείες, τη Σοβιετική Ένωση, τη Μεγάλη Βρετανία, ενώ σε ορισμένες διασκέψεις συμμετείχε η Γαλλία και η Κίνα. Το συμβούλιο αυτό οργάνωσε μια σειρά από διασκέψεις το 1945 (Μόσχα, Λονδίνο) και το 1946 (στο Παρίσι, λίγες ημέρες πριν από την έναρξη της Συνδιάσκεψης Ειρήνης του Παρισιού). Σε αυτές συμφωνήθηκαν, σε μεγάλο βαθμό, τα οριστικά σχέδια των συνθηκών που θα υποβάλλονταν στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης του Παρισιού. Η συνδιάσκεψη ξεκίνησε στις 29 Ιουλίου 1946 με τη συμμετοχή πολυμελούς ελληνικής αντιπροσωπείας που είχε ως επικεφαλής τον πρωθυπουργό Κωνσταντίνο Τσαλδάρη και μέλη, μεταξύ άλλων, τους Φίλιππο Δραγούμη, Κωνσταντίνο Ρέντη, Παναγιώτη Πιτινέλη και Αλέξης Κύρου.³³²

Κατά τη διάρκεια της Συνδιάσκεψης Ειρήνης βασικός στόχος της κυβέρνησης Τσαλδάρη ήταν ο καθορισμός των ελληνοβουλγαρικών συνόρων, καθώς αυτά κρίθηκαν προσπελάσιμα μετά τη γερμανική εισβολή στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Για την επίτευξη της συνοριακής ασφάλειας μεταξύ των δυο κρατών, η Ελλάδα αιτήθηκε την επέκταση του ελληνικού εδάφους κατά τριάντα έξι χιλιόμετρα, αποκτώντας ένα βουλγαρικό τμήμα εδάφους 6.500 τετραγωνικών μέτρων και με πληθυσμό 400.000 κατοίκων πομακικής κυρίως καταγωγής.³³³ Η επαναχάραξη αναπροσαρμογή αυτή των συνόρων αποσκοπούσε στο ενδεχόμενο αντιμετώπισης μελλοντικών βουλγαρικών επιθέσεων, καθώς το μήκος της ελληνοβουλγαρικής συνοριακής γραμμής θα

³³²Σχετικά με τη Συνδιάσκεψη Ειρήνης του Παρισιού (1946) βλ. Περικλής Χριστίδης, *Διπλωματία του ανέφικτου. Η Ελλάδα στη συνδιάσκεψη για την ειρήνη στο Παρίσι, 1946*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2009.

³³³Βασίλης Κόντης, *Η αγγλοαμερικανική πολιτική και το ελληνικό πρόβλημα: 1945-1949*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 160.

μειωνόταν από τετρακόσια ογδόντα σε τριακόσια πενήντα χιλιόμετρα. Τα επιχειρήματα της ελληνικής πλευράς ενισχύθηκαν ακόμα περισσότερο όταν η Βουλγαρία, κατά τη διάρκεια της Συνδιάσκεψης και με την υποστήριξη της Σοβιετικής Ένωσης, των δορυφόρων της και της Γιουγκοσλαβίας, προώθησε τις διεκδικήσεις της σε βάρος της Ελλάδας, διεκδικώντας τη Δυτική Θράκη.³³⁴

Παράλληλα, η ελληνική αντιπροσωπεία προσπάθησε να παραθέσει εκτενώς όλους εκείνους του τομείς, όπου σύμφωνα με το άρθρο 3 της Δ΄ Συμβάσεως της 18^{ης} Οκτωβρίου 1907 θεμελιωνόταν η διεθνής ευθύνη της Βουλγαρίας. Η περιφρόνηση της ζωής, της τιμής και της ιδιοκτησίας του ατόμου, η προσφυγοποίηση του πληθυσμού, η επιβολή της βουλγαρικής ιθαγένειας, η κατάργηση της ελληνικής διοίκησης και η αντικατάσταση της από τις βουλγαρικές αρχές, η διαρπαγή των αποθηκών και των ταμείων κοινωνικής ασφαλίσεως, η κατάργηση του εθνικού νομίσματος, η εισαγωγή νέου συστήματος φορολογίας, ο τρόπος είσπραξης των φόρων και η διάθεση του πρωτογενούς προϊόντος αποτελούσαν κατάφωρη παραβίαση των διατάξεων της Σύμβασης της Χάγης του 1907 για τους κανόνες του κατά ξηράν πολέμου.

Το θέμα των πολεμικών επανορθώσεων υπήρξε βασικός άξονας των ελληνικών διεκδικήσεων. Σύμφωνα με τους όρους της ανακωχής της 26^{ης} Οκτωβρίου 1944 η βουλγαρική κυβέρνηση ανέλαβε την υποχρέωση να αποζημιώσει την Ελλάδα για τις καταστροφές και τις απώλειες, που υπέστη εξαιτίας του πολέμου και της κατοχής, χωρίς όμως να ορίζεται το ακριβές ποσό. Οι προσφυγικοί σύλλογοι και οργανώσεις προσπαθούσαν, μέσω των υπομνημάτων τους προς την ελληνική αντιπροσωπεία, να παρουσιάσουν τις θέσεις τους και να διεκδικήσουν τις πολεμικές επανορθώσεις που αναλογούσαν στους Έλληνες που εξαναγκάστηκαν να μετακινηθούν εντός της ελληνικής επικράτειας ή να εκτοπιστούν στη Βουλγαρία.³³⁵ Η ελληνική πλευρά θεωρούσε τη Βουλγαρία αλληλέγγυα συνυπεύθυνη με τη Γερμανία και την Ιταλία για την επίθεση, αφού η Βουλγαρία είχε συμπράξει στην προπαρασκευή και την εκτέλεσή της. Ωστόσο, κατέγραψε ξεχωριστά τις απώλειες και τις ζημιές που βάρυναν αποκλειστικά τη βουλγαρική πλευρά, οι οποίες υπολογίζονταν σε 985.469.993 δολάρια.³³⁶

³³⁴Κόντης, *ό.π.*, σ. 180.

³³⁵ΥΔΙΑ, 1946, φάκ.63, υποφάκ. 4: «Υπόμνημα των απανταχού εξ Ανατολικής Ρωμυλίας Ελλήνων συνεργαζόμενων Βορειοθρακικών Οργανώσεων Βορείου Ελλάδος προς την Ελληνική Αντιπροσωπεία στη Διάσκεψη Ειρήνης», Παρίσι, 18 Αυγούστου 1946.

³³⁶Ξανθίππη Κοτζαγεώργη- Γ.Α. Καζαμίας, «Διαρπαγές αντικειμένων, οχημάτων και εξοπλισμού-Καταστροφές δημοσίων και ιδιωτικών κτιρίων, εγκαταστάσεων και οικισμών», Ξανθίππη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη (επιμ.), *Η βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, 1941- 1944. Καθεστώς, παράμετροι, συνέπειες*,

Όπως παρουσιάζεται αναλυτικά στο *Υπόμνημα της Ελληνικής Κυβερνήσεως για τις επανορθώσεις και την ικανοποίηση άλλων απαιτήσεων οφειλόμενων στην Ελλάδα από την Βουλγαρία*, οι Βούλγαροι κατέχοντας επί σχεδόν μια τετραετία τις πιο παραγωγικές ελληνικές περιφέρειες, προξένησαν μεγάλες απώλειες καταστροφές στη γεωργία και την κτηνοτροφία. Καθ' όλη τη διάρκεια της Κατοχής ιδιοποιήθηκαν το μεγαλύτερο μέρος των εσοδειών των σιτηρών, οσπρίων, καπνών και γενικά της γεωργοκτηνοτροφικής παραγωγής, προκαλώντας ισχυρό πλήγμα στην ελληνική οικονομία ύψους 168.073.311 δολαρίων. Όσον αφορά την κτηνοτροφία, υπολογιζόταν ότι είχε περιοριστεί τουλάχιστον στο 60% του προπολεμικού ζωικού κεφαλαίου. Το συνολικό ποσό της ζημιάς από τις επιτάξεις ζώων χωρίς τη δίκαια (ή και καθόλου) αποζημίωση, ώστε να καλυφθούν οι ανάγκες των στρατευμάτων κατοχής, ανερχόταν σε 108.253.557 δολάρια. Σημαντική ήταν και η διαρπαγή των γεωργικών μηχανημάτων και άλλων εργαλείων καλλιέργειας, προκαλώντας απώλεια του 80% του γεωργικού εξοπλισμού των περιφερειών αυτών, αξίας 10.655.169 δολαρίων. Εκτεταμένες ήταν και οι καταστροφές στα δάση των κατεχόμενων περιφερειών, καθώς υπήρξε αυθαίρετη και εκτεταμένη αποψίλωση που εφάρμοσαν οι Βούλγαροι για στρατιωτικούς λόγους αλλά και προς εμπορική εκμετάλλευσή τους. Μάλιστα, η ελάττωση της επιφάνειας των δασών στις επαρχίες είχε φτάσει στο 25% επί του συνολικού εμβαδού, γεγονός που σήμαινε ότι θα χρειαζόνταν τουλάχιστον τριάντα έτη για να επανέλθει στα προπολεμικά δεδομένα. Για τις πεδιάδες των Σερρών και της Δράμας συγκεκριμένα, τα δάση αποτελούσαν αναγκαία προστασία των καλλιεργημένων εκτάσεων και για τα μεγάλα έργα αρδύσεως και αποξηράνσεως που είχαν πραγματοποιηθεί προπολεμικά. Επομένως, με την εξαφάνιση της προστασίας αυτής και της ελάττωσης της δασικής κάλυψης, το συνολικό κόστος για τη Βόρεια Ελλάδα ανερχόταν σε 20.804.216 δολάρια.³³⁷

Στον δευτερογενή τομέα επίσης σημειώθηκαν εκτεταμένες καταστροφές, με επίκεντρο τους κλάδους του εμπορίου, της βιομηχανικής παραγωγής, της ναυτιλίας και των μεταλλευτικών επιχειρήσεων. Οι εμπορική και βιομηχανική δραστηριότητα της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης βρισκόταν προπολεμικά σε ιδιαίτερα ανθηρή κατάσταση, καθώς εκεί δραστηριοποιούνταν οι μεγαλύτερες καπνικές επιχειρήσεις και άλλες πολυάριθμες ξένες εταιρείες με ενεργά υποκαταστήματα. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής, λεηλατήθηκε η πλειονότητα των καταστημάτων

Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 134-135. Κωνσταντίνος Δοξιάδης, *Θυσιές της Ελλάδος. Αιτήματα και επανορθώσεις στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Εκδόσεις Υφυπουργείου Ανοικοδομήσεως, Αθήνα 1947, σ. 110.

³³⁷ Φίλιππος Δραγούμης, *Τα ελληνικά δίκαια στη Διάσκεψη της Ειρήνης*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1947, σσ. 47-74.

και κατασχέθηκε το μεγαλύτερο μέρος των εμπορικών αποθεμάτων τους. Τα καπνά μεταφέρθηκαν για κατεργασία στη Βουλγαρία, παραλύοντας την εγχώρια παραγωγή. Ύστερα από λεπτομερή έρευνα των Εμπορικών και Βιομηχανικών Επιμελητηρίων κάθε περιφέρειας, οι θετικές και αποθετικές ζημιές ανέρχονταν σε 63.705.556 δολάρια.³³⁸ Αντίστοιχα, η ελληνική Εμπορική Ναυτιλία υπέστη σοβαρές ζημιές από την κατάσχεση δώδεκα βενζινοκίνητων караβιών και εκατό φορτηγίδων από τα λιμάνια της Καβάλας, της Θάσου και της Θεσσαλονίκης, καθώς και του πετρελαιοκίνητου «Ευαγγελία» 125 τόνων, ανεβάζοντας αυξάνοντας το ποσό κατά 252.096 δολάρια. Στα λιγνιτωρυχεία του Παγγαίου και της Αλεξανδρούπολης, καθώς και στα μεταλλεία μαγγανίου και μαγνησίου της Δράμας, πυρίτη στη Χαλκιδική και μαγνησίτη στη Νιγρίτα οι Βούλγαροι προξένησαν καταστροφές στις εγκαταστάσεις τους, ενώ αφαίρεσαν τα αποθέματα μεταλλεύματος, προκαλώντας ζημιές ύψους 621.087 δολαρίων. Τέλος, η ελληνική κυβέρνηση ζητούσε αποζημίωση και για τους εργάτες και καλλιεργητές που είτε ως «ελεύθεροι» εργάτες με ημερομίσθιο είτε ως στρατολογημένοι εργάτες στη Βουλγαρία και τη Γιουγκοσλαβία προσέφεραν εργασία, η οποία ήταν αισθητά πιο εξαντλητική και κακοπληρωμένη συγκριτικά με την αντίστοιχη των Βούλγαρων εργατών, ενώ οι αγγαρείες που επιβλήθηκαν σε διάφορες υπηρεσίες υπέρ των βουλγαρικών αρχών δεν πληρώθηκαν ποτέ, ανεβάζοντας το ποσό στα 139.761.243 δολάρια.³³⁹

Στις καταστροφές συμπεριλαμβάνονταν και αυτές που προκλήθηκαν στα έργα υποδομής, στις τεχνικές εγκαταστάσεις, αλλά και στα οικήματα των κατεχόμενων περιοχών. Η πλήρης παραμέληση της συντήρησης των υδραυλικών έργων και των εγκαταστάσεων στις πεδιάδες των Σερρών, της Δράμας και του Λαγκαδά, του οδικού δικτύου, των μέσων συγκοινωνίας, των λιμανιών, των μονάδων παραγωγής ηλεκτρισμού, των ταχυδρομείων και των τηλεπικοινωνιών, δημιούργησε ένα σοβαρό οικονομικό πλήγμα που ανερχόταν στα 45.653.733 δολάρια.³⁴⁰

Ταυτόχρονα, οι βουλγαρικές αρχές Κατοχής ευθύνονταν και για την καταστροφή αστικών και αγροτικών σπιτιών, των επίπλων, των προσωπικών αντικειμένων και των σκευών, τόσο των κατοίκων, όσο και των σχολείων, των εκκλησιών και των ιστορικών μνημείων. Το σύνολο των ζημιών αυτών ανερχόταν σε 123.929.862 δολάρια. Το μεγαλύτερο μέρος τους οφειλόταν στην πυρπόληση ολόκληρων χωριών ως αντίποινα, ιδιαίτερα στην περιοχή της Δράμας, της Πέλλας, του Κιλκίς και στις επαρχίες Λαγκαδά και Βισαλτίας, όπου κλήθηκαν από τις γερμανικές αρχές να

³³⁸Θετική ζημία είναι η μείωση της υπάρχουσας περιουσίας του συμβαλλόμενου μέρους ενώ αποθετική ζημία (ή διαφυγόν κέρδος) είναι το κέρδος που κατά τη συνήθη πορεία των πραγμάτων θα αποκτούσε το συμβαλλόμενο μέρος.

³³⁹Δραγούμης, *ό.π.*, σσ. 64- 65.

³⁴⁰Δραγούμης, *ό.π.*, σσ. 65- 66.

συνδράμουν στον αγώνα εναντίον των ενόπλων αντιστασιακών οργανώσεων. Η συνολική καταγραφή και ο υπολογισμός του μεγέθους της καταστροφής των κτιρίων και των οικημάτων από τις αρμόδιες ελληνικές αρχές κατέληγε σε ένα ποσό της τάξης των 108.316.610 δολαρίων, ποσό που επιβεβαιωνόταν πλήρως και από την έκθεση του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού.³⁴¹

Εξαιτίας της προσφυγοποίησης ενός μεγάλου αριθμού του πληθυσμού ζημιώθηκε αισθητά και το Δημόσιο Ταμείο. Αρχικά, επί μιας τετραετίας περίπου χάνονταν οι εισφορές φόρων και τελών από τις βουλγαροκρατούμενες περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης. Η ελληνική κυβέρνηση επιβαρύνθηκε με τις δαπάνες μισθοδοσίας του προσωπικού των δημοσίων υπηρεσιών στις περιφέρειες αυτές, παρά το γεγονός ότι υποχρεώθηκαν από τις βουλγαρικές αρχές να εγκαταλείψουν τις θέσεις τους και να αντικατασταθούν από Βούλγαρους υπαλλήλους. Το Δημόσιο Ταμείο αναγκάστηκε, όπως ήδη παρουσιάστηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, να αναλάβει το βάρος της περιθάλψεως, διατροφής και προσωρινής στεγάσεως όλων των Ελλήνων που εκδιώχθηκαν από τις κατεχόμενες περιοχές, καθώς και τις δαπάνες του επαναπατρισμού τους. Οικονομικά βάρη που υπολογίστηκαν στα 102.355.164 δολάρια. Η ελληνική Κυβέρνηση ζητούσε ακόμη επανορθώσεις ως αποζημίωση για τη συνταξιοδότηση των οικογενειών των 38.000 Ελλήνων που απεβίωσαν ή κηρύχθηκαν αγνοούμενοι εξαιτίας των βουλγαρικών εγκλημάτων. Οι συντάξεις αυτές υπολογίζονταν, σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία, σε 10 δολάρια τον μήνα κατά μέσο όρο.³⁴²

Εκτός από τους φονευθέντες Έλληνες κατά τη διάρκεια των «γεγονότων της Δράμας», χιλιάδες εκτελέστηκαν από Βούλγαρους κομιτατζήδες, στρατιωτικούς ή Βούλγαρους αποίκους καθ' όλο το διάστημα της Κατοχής, με τον συνολικό αριθμό να φθάνει περίπου τις 20.000, ενώ πολλοί Έλληνες εκτοπίστηκαν στη Βουλγαρία ή αλλού ως όμηροι και κλείστηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, όπου πολλοί από αυτούς υπέκυψαν στις στερήσεις και τις κακουχίες. Μεγάλη ήταν η προσπάθεια των ελληνικών αρχών να συντάξουν λεπτομερείς καταλόγους όλων των θυμάτων της βουλγαρικής Κατοχής, παρά το γεγονός ότι είχαν καταστραφεί ολοσχερώς τα ληξιαρχικά αρχεία των δήμων και των κοινοτήτων. Στους καταλόγους αυτούς συμπεριελήφθησαν φυσικά και οι Έλληνες Ισραηλίτες που δεν επέζησαν ή που εκτελέστηκαν από τους Βούλγαρους και ο αριθμός τους έφθανε περίπου τις 5.300, σύμφωνα με την έρευνα που διενεργήθηκε για το

³⁴¹Δραγούμης, *ό.π.*, σσ. 67- 68.

³⁴²Δραγούμης, *ό.π.*, σ.69.

θέμα αυτό από το Ισραηλιτικό Κεντρικό Συμβούλιο Ελλάδας.³⁴³ Τέλος, ζητήθηκαν αποζημιώσεις για τις συντάξεις που όφειλε να πληρώνει στις οικογένειες των Ελλήνων που πέθαναν ή κατέστησαν ανίκανοι προς εργασία και που αριθμός τους ανερχόταν περίπου στις 10.000.³⁴⁴

Η ελληνική πλευρά, εκτός από τις πολεμικές επανορθώσεις του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ύψους 79.000.000 δολαρίων άνευ τόκων και 114.000.000 έντοκα, ήγειρε και απαιτήσεις για τις προπολεμικές οφειλές από τη Συνθήκη του Νειγύ ύψους 164.000.000 δολαρίων (αξίας του 1934), που έφτασαν να ανέρχονται με τους τόκους σε περίπου 510.000.000 δολάρια.³⁴⁵

Κατά τη διάρκεια της Συνδιάσκεψης, και στο πλαίσιο της παρουσίασης των θέσεων των πρώην εχθρικών κρατών, ιδιαίτερος ήταν ο αντίλογος της βουλγαρικής κυβέρνησης, αναφέροντας ότι οι οφειλές της χώρας είχαν αποπληρωθεί. Στις 14 Αυγούστου ενώπιον της Ολομέλειας, ο υπουργός Εξωτερικών της Βουλγαρίας, Γκεόργκι Κουλίτσεφ ευχαριστούσε τις Ηνωμένες Πολιτείες, τη Σοβιετική Ένωση και τη Βρετανία για την αναγνώριση των αγώνων του βουλγαρικού λαού, επειδή είχαν αποποιηθεί του δικαιώματός τους να ζητήσουν επανορθώσεις από τη χώρα του. Όσο για τις αποζημιώσεις προς τη Γιουγκοσλαβία και την Ελλάδα, ο Βούλγαρος υπουργός Εξωτερικών ζητούσε να προσμετρηθεί η συμβολή της χώρας του στην απελευθέρωση αυτών των χωρών. Οι ισχυρισμοί της ελληνικής αντιπροσωπείας σχετικά με τις καταστροφές που είχε υποστεί η Ελλάδα από τον βουλγαρικό στρατό δεν θα έπρεπε να ληφθούν υπόψη ισχυριζόταν, καθώς δεν έλαβαν χώρα συγκρούσεις σε ελληνικό έδαφος. Μάλιστα, η βουλγαρική αντιπροσωπεία ισχυριζόταν ότι το βουλγαρικό κράτος, όχι μόνο δεν ευθυνόταν για καταστροφές στην Ελλάδα, αλλά έχει να επιδείξει και έργα ανοικοδόμησης στις περιοχές που κατείχε, έργα τα οποία, μαζί με άλλο υλικό, εγκατέλειψε και επομένως παρέδωσε στην ελληνική διοίκηση. Η Ελλάδα ζητούσε υπέρογκα ποσά που δεν μπορούσε να πληρώσει η Βουλγαρία, πόσο μάλλον που και η ίδια είχε υποστεί καταστροφές, όπως η Γιουγκοσλαβία και η Ελλάδα, από τη γερμανική κατοχή και μάλιστα είχε επιβαρυνθεί οικονομικά από την οκτάμηνη συμμετοχή της στο συμμαχικό αγώνα.³⁴⁶

Λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη το κλίμα που επικρατούσε, οι Έλληνες μείωσαν τις απαιτήσεις τους και πρότειναν να καταβάλει η Βουλγαρία 125 εκατομμύρια δολάρια στην Ελλάδα και την

³⁴³Βλ. σχετικά Βασίλης Ριτζαλέος, «Το τέλος των εβραϊκών κοινοτήτων στη βουλγαρική ζώνη κατοχής», *Χρονικά*, 162 (1999), 3-7. Του ίδιου, «Οι εβραϊκές κοινότητες στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη από τα μέσα του 19ου αι. μέχρι το β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2006.

³⁴⁴Δραγούμης, *ό.π.*, σ.69.

³⁴⁵ΥΔΙΑ, 1961, φάκ 74, υποφάκ 1: Υπουργείο Εξωτερικών, «Οικονομικά εκκρεμότητα Ελλάδος-Βουλγαρίας», 17 Ιανουαρίου 1961.

³⁴⁶Χριστίδης, *ό.π.*, σ. 222.

Γιουγκοσλαβία σε είδος με διάρκεια αποπληρωμής 6 χρόνια. Αν και αρχικά η Διάσκεψη έκανε δεκτό το ποσό, το οποίο θα μοιραζόταν ισόποσα μεταξύ Ελλάδας και Γιουγκοσλαβίας, λόγω του κλίματος έντασης και με γνώμονα την επιθυμία όλων των πλευρών να προσδιοριστεί το ποσό των επανορθώσεων, οι Υπουργοί Εξωτερικών κατέληξαν σε συμφωνία, με την οποία η Βουλγαρία υποχρεωνόταν να καταβάλει 45 εκατομμύρια δολάρια στην Ελλάδα και 25 εκατομμύρια στην Γιουγκοσλαβία.³⁴⁷

Η Συνθήκη Ειρήνης με τη Βουλγαρία υπογράφηκε στις 10 Φεβρουαρίου 1947. Οι δεσμεύσεις της Βουλγαρίας αφορούσαν, εκτός των άλλων, τις επανορθώσεις, την επιστροφή όσων είχαν κλαπεί από το ελληνικό έδαφος κατά τη διάρκεια του πολέμου και της Κατοχής, το δικαίωμα στην ιδιοκτησία των Ελλήνων που κατοικούσαν στην Βουλγαρία πριν από τον πόλεμο, τη μείωση του στρατού σε 65.000 άντρες, συμπεριλαμβανομένων των δυνάμεων ασφαλείας, και τη διατήρηση μέχρι ενενήντα αεροσκαφών, εκ των οποίων κανένα δεν θα ήταν βομβαρδιστικό. Το ζήτημα των οφειλόμενων βουλγαρικών επανορθώσεων, το οποίο παρέμεινε άλυτο μέχρι το 1964, καθόρισε σε έναν μεγάλο βαθμό την πορεία των μεταπολεμικών διμερών σχέσεων. Οι συνεχείς προσπάθειες της ελληνικής κυβέρνησης για την αποπληρωμή των επανορθώσεων έπεφταν στο κενό, καθώς η Βουλγαρία χρονοτριβούσε στην επίλυση του ζητήματος.³⁴⁸

Κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου η ύφεση των ελληνοσοβιετικών σχέσεων σε συνδυασμό με την αποκατάσταση των σχέσεων ΗΠΑ- Βουλγαρίας τον Μάρτιο του 1959, οδήγησαν στη δημιουργία ενός νέου κύκλου διαβουλεύσεων μεταξύ Ελλάδος- Βουλγαρίας.³⁴⁹ Παρά τα συνεχή διαβήματα της ελληνικής αντιπροσωπίας, στην Ελλάδα τελικά επιδικάστηκε αισθητά μειωμένη αποζημίωση ύψους 45 εκατομμυρίων δολαρίων. Αν και τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες η Ελλάδα διεκδίκησε την αποπληρωμή των αποζημιώσεων, καθώς η Βουλγαρία φαινόταν ότι αποδεχόταν τα υφιστάμενα σύνορα, η ελληνική Βουλή το 1964, επί Γ. Παπανδρέου, αποδέχτηκε ομόφωνα εν τέλει την υπογραφή δώδεκα συμφωνιών με τις οποίες ρυθμίζονταν όλα τα εκκρεμή ζητήματα, όπως και την αποδοχή πληρωμής ενός μικρού ποσού, ύψους 7.000.000 δολαρίων, ένα κλάσμα μόνο του ποσού που της είχε επιδικάσει η Συμφωνία

³⁴⁷ Δέσποινα- Γεωργία Κωνσταντινάκου, «Η κληρονομιά του πολέμου: η ποινική δίωξη των εγκληματιών πολέμου και οι αποζημιώσεις στη μεταπολεμική Ελλάδα», διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2012, σσ.187-190.

³⁴⁸ Κωνσταντινάκου, *ό.π.*, σσ. 193.

³⁴⁹ Αρετή Νασιρίδου, «Ο 'εκ βορρά κίνδυνος': Οι ελληνο-βουλγαρικές σχέσεις, 1961-1963», διπλωματική εργασία, Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2020, σ. 20.

ειρήνης του 1947. Οι πολεμικές αποζημιώσεις ρύθμιζαν τις απαιτήσεις των δυο χωρών που χρονολογούνταν πριν αλλά και μετά την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και είχαν συμβολικό αλλά και πρακτικό χαρακτήρα, καθώς βοήθησαν στη μεταπολεμική ανοικοδόμηση των κρατών.³⁵⁰

Ταυτόχρονα με τις επανορθώσεις και τις αποζημιώσεις το ελληνικό κράτος ασχολήθηκε και με την ποινική δίωξη των εγκληματιών πολέμου. Όσοι Βούλγαροι κατηγορήθηκαν ως εγκληματίες πολέμου και δωσίλογοι, αντιμετωπίστηκαν πολύ πιο σκληρά από τις ελληνικές αρχές, συγκριτικά με τους Ιταλούς και τους Γερμανούς, καθώς η Ελλάδα δεν προσδοκούσε κάποια συνεργασία, ή βοήθεια στα διεθνή ζητήματα της ή ακόμα και την καταβολή πολεμικών επανορθώσεων από τη Βουλγαρία. Παρά τον αρχικό ζήλο για την δίωξη των παραβατών του Διεθνούς Δικαίου, η ελληνική πλευρά άρχισε να χάνει το ενδιαφέρον της και να επιθυμεί την ομαλοποίηση των διμερών σχέσεων στο πλαίσιο μελλοντικών οικονομικών και εμπορικών συνεργασιών. Τελικά, οι πολιτικές συμμαχίες και τα οικονομικά συμφέροντα βάρυναν πολύ περισσότερο στις αποφάσεις των κυβερνώντων παρά η ηθική δικαίωση των θυμάτων.³⁵¹ Η Ανατολική Μακεδονία και η Δυτική Θράκη υπέστησαν καταστροφές που καμία πολεμική αποζημίωση δεν μπορούσε να επανορθώσει. Η βουλγαρική Κατοχή είχε διαρρήξει τον κοινωνικό ιστό, καταδικάσει πολλούς ανθρώπους σε μετανάστευση αλλά και σε μαρτυρικό θάνατο και κληροδοτήσει στις μεταπολεμικές γενιές τραύματα, που απαιτούσαν καιρό μέχρι να επουλωθούν.

³⁵⁰Κωνσταντινάκου, *ό.π.*, σ. 542-544.

³⁵¹Κωνσταντινάκου, *ό.π.*, σ. 547.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στη γενικότερη συλλογική μνήμη φαίνεται να έχει επικρατήσει η ιδέα πως στην Κατοχή της Ελλάδας κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο συμμετείχαν μόνο οι Γερμανοί. Ωστόσο, η Κατοχή υπήρξε τριπλή: γερμανική, ιταλική και βουλγαρική. Ιδιαίτερα στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης τα βιώματα της βουλγαρικής κατοχής παρέμειναν για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα ανεξίτηλα στη μνήμη των κατοίκων, καθώς σε διάστημα περίπου τριάντα χρόνων, η Βουλγαρία κατάφερε να προσαρτήσει τρεις φορές τα εδάφη αυτά. Οι βουλγαρικές κατοχές έχουν αποτυπωθεί στη «συλλογική» αλλά και «ατομική μνήμη» του ελληνικού πληθυσμού των περιοχών αυτών ως βίαιες και ληστρικές, οι οποίες πάντα συνοδεύονταν (περισσότερο ή λιγότερο) από την πολιτική αφελληνισμού για τη δημογραφική αλλοίωση των διεκδικούμενων εδαφών.

Οι τρεις βουλγαρικές κατοχές που γνώρισε η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, αν και υπήρξαν αποτέλεσμα διαφορετικών ιστορικών συγκυριών και διαφέρουν σε ορισμένα σημεία ως προς την ένταση και την έκταση των περιορισμών, διαθέτουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά αναφορικά με τον σκοπό και τις πρακτικές που εφάρμοσε η Βουλγαρία για να πετύχει τη δημογραφική αποσύνθεση του πληθυσμού. Βασικό χαρακτηριστικό ήταν ότι ο άμαχος πληθυσμός έγινε αποδέκτης μίας βίαιης πολιτικής, η οποία εκδηλώθηκε με την μορφή της εκτεταμένης καταπίεσης και καταστολής του Ελληνικού (και όχι μόνο) στοιχείου σε όλες τις εκφάνσεις της ιδιωτικής και δημόσιας ζωής.

Και στις τρεις περιπτώσεις τέθηκαν περιορισμοί στον θρησκευτικό και εκπαιδευτικό τομέα, με σκοπό να απογυμνωθεί η περιοχή εκ των πνευματικών, κοινωνικών και ηθικών στηριγμάτων του. Φονεύθηκαν και απελάθηκαν ιερείς, λαφυραγωγήθηκε η εκκλησιαστική περιουσία, ενώ οι κάτοικοι υποχρεώνονταν να ενταχθούν στην Εξαρχική Εκκλησία. Παράλληλα απομακρύνθηκε το ελληνικό διδακτικό προσωπικό, επιβλήθηκε η βουλγαρική εκπαιδευτική πολιτική και γινόταν αποκλειστική χρήση της βουλγαρικής γλώσσας, πράξεις που αποσκοπούσαν στην «Βουλγαροποίηση» του ελληνικού στοιχείου. Οι πολιτικές αρχές αντικαταστάθηκαν και έπαυσε η οικονομική και επαγγελματική δραστηριότητα του κατεχόμενου πληθυσμού. Κοινό χαρακτηριστικό ήταν και η αναγκαστική στρατολόγηση, η ομηρία και εκτόπιση μεγάλου αριθμού κατοίκων σε «τάγματα εργασίας» προς στο εσωτερικό της Βουλγαρίας, τα οποία ισοδυναμούσαν με την «θανατική» ποινή τους. Η λιμοκτονία με την οποία ήρθε αντιμέτωπος ο πληθυσμός,

αποτελούσε επίσης μια από τις πιο οδυνηρές πρακτικές τρομοκράτησης, στερώντας τη ζωή σε χιλιάδες ανθρώπους.

Παράλληλα, μια εξαιρετικά σημαντική πτυχή των βουλγαρικών κατοχών που επιχειρήθηκε να διερευνηθεί με την παρούσα εργασία, ήταν και η πληθυσμιακή μετακίνηση των κατοίκων. Ιδιαίτερα η τρίτη βουλγαρική κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης (1941-1944) αναστάτωσε τον δημογραφικό χάρτη της περιοχής, τον εθνικό χαρακτήρα της οποίας οι βουλγαρικές Αρχές προσπάθησαν συνειδητά και συστηματικά να αλλάξουν άρδην. Μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού αναγκάστηκε να προσφυγοποιηθεί, μεταβαίνοντας στην γερμανική ζώνη κατοχής, ώστε να γλιτώσει από την εξοντωτική πολιτική των Βουλγάρων.

Οι αποχωρήσεις υπήρξαν αρχικά οικειοθελείς, ενώ πολύ σύντομα επιβλήθηκαν υποχρεωτικές μετακινήσεις συμπαγών ελληνικών πληθυσμών της περιοχής. Πολλές ήταν και οι μετακινήσεις ομήρων προς το εσωτερικό της Βουλγαρίας, επανδρώνοντας τα τάγματα εργασίας, τα γνωστά ως «Ντουρντουβάκια», ενώ δεν έλλειψε και ο εκτοπισμός άλλων εθνοτικών ομάδων, όπως της εβραϊκής και μουσουλμανικής κοινότητας.

Η πλειονότητα των προσφύγων προτιμούσε να μεταναστεύει σε περιοχές που βρίσκονταν κοντά στη συνοριακή γραμμή του Στρυμόνα. Από τον γεωγραφικό χάρτη των προσφυγικών ροών που παρουσιάστηκε αναλυτικά, προκύπτει ότι από την Κομοτηνή και την Αλεξανδρούπολη οι πρόσφυγες κατευθύνονταν προς τα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου (Χίος, Λέσβος) και την Αθήνα. Από την Ξάνθη και τα περίχωρά της πήγαιναν αρχικά στη πρωτεύουσα του νομού και στη συνέχεια στην Καβάλα, η οποία αποτέλεσε διαμετακομιστικό κέντρο των προσφύγων με τελικό προορισμό τη Θεσσαλονίκη, τη Θάσο και τέλος την Αθήνα. Ο αριθμός των Ελλήνων προσφύγων που κατέφθασε στη γερμανική ζώνη Κατοχής από τη βουλγαροκρατούμενη Ανατολική Μακεδονία και Θράκη υπήρξε αισθητά μεγάλος. Παρά τη δυσκολία ακριβούς προσδιορισμού του αριθμού, προκύπτει από την έρευνα ότι μέχρι το καλοκαίρι του 1943, οι πρόσφυγες αριθμούσαν τις 150.000.

Αν και το μεγαλύτερο ποσοστό των προσφύγων της βουλγαροκρατούμενης ζώνης κατέφευγε στην ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα που βρισκόταν υπό γερμανική κατοχή, αρκετές χιλιάδες κατέφυγαν και στο εξωτερικό, ιδιαίτερα στη Γερμανία και την Αυστρία, ώστε να εργαστούν ως ξένο εργατικό δυναμικό (*Fremdarbeiter*). Πολλοί ναυτικοί, στρατιωτικοί και αεροπόροι διέφυγαν στη Μέση Ανατολή, είτε μέσω της Κρήτης και των παράλιων της Τουρκίας, είτε μέσω της συνοριακής γραμμής του Έβρου-Διδυμοτείχου, αποσκοπώντας στην επανασυγκρότηση του στρατού, του ναυτικού και της αεροπορίας της εξόριστης Κυβέρνησης.

Όσον αφορά την περίθαλψη του προσφυγικού κόσμου, υπήρξε κρατική πρωτοβουλία για τη σίτιση, τη στέγαση, την παραγωγική απασχόληση και την οικονομική ενίσχυση τους. Η αρχική αντίδραση της κατοχικής κυβέρνησης μέχρι και τον Σεπτέμβριο του 1941 ήταν αργή και περιορισμένη, κυρίως λόγω της καχυποψίας που εξέφραζαν ορισμένα στελέχη της σχετικά με το πως θα εκμεταλλευόταν την κατάσταση μια ορισμένη μερίδα των προσφύγων, την έλλειψη πόρων, αλλά και των συνολικών δυσχερειών που έπρεπε να αντιμετωπίσει. Με την εντατικοποίηση των μέσων τρομοκράτησης του πληθυσμού στην βουλγαροκρατούμενη ζώνη κατοχής και την αυξητική πορεία των προσφυγικών ροών, ειδικά μετά τα γεγονότα της Δράμας, ο κρατικός μηχανισμός κινητοποιήθηκε ώστε να διαχειριστεί τον μεγάλο όγκο προσφύγων που κατέφτανε στη γερμανική ζώνη ενδεής και δεν είχε κανένα μέσο επιβίωσης.

Ο σχεδιασμός της κυβέρνησης ήταν να διακριθούν οι πρόσφυγες σε αστούς και αγρότες, ώστε να διευκολυνθεί αναλόγως το έργο της καταγραφής και της περίθαλψής τους από το Κράτος. Τη διαχείριση και τον συντονισμό του έργου αυτού ανέλαβε η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, καθώς ο όγκος του προσφυγικού πληθυσμού βρισκόταν στη γερμανοκρατούμενη ζώνη κατοχής στην Βόρεια Ελλάδα. Δημιουργήθηκαν ειδικές υπηρεσίες και αρμόδια γραφεία που ανέλαβαν την καταγραφή του μεγάλου όγκου των προσφύγων σε μητρώα, ώστε να διευκρινιστεί ο ακριβής αριθμός τους και να διευκολυνθεί η διαδικασία της κρατικής ενίσχυσης τους μέσω αποκλειστικών νομοθετικών διαταγμάτων (Ν.Δ 571 και 848).

Το Νομοθετικό Διάταγμα 571 αποσκοπούσε να ωθήσουν τους πρόσφυγες στα προάστια και να διαχειριστούν την προσωρινή στέγαση των αγροτών και κτηνοτρόφων προσφύγων συγκεκριμένα σε επιταγμένες εκτάσεις, καθώς και την προσωρινή παραγωγική απασχόλησή τους. Παρά την αρχική αισιοδοξία σχετικά με την ευχέρεια κινήσεων που έδινε το εν λόγω νομοθετικό διάταγμα, η αποτελεσματικότητά του αποδείχθηκε ότι υπήρξε αρκετά περιορισμένη. Ο εκπρόσωποι των προσφυγικών οργανώσεων διαμαρτύρονταν για την καθυστέρηση της απογραφής τους και κατήγγειλαν την ανυπαρξία αρμόδιων γραφείων, εξοπλισμένων με το κατάλληλο προσωπικό και τα εφόδια για την ορθή επιτέλεση του έργου. Σοβαρότερο ήταν το πρόβλημα της στέγασης, καθώς η πλειονότητα για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα δεν είχε καταφέρει ακόμη να εγκατασταθεί σε επιταγμένα οικήματα με το μίσθωμα που όριζε ο νόμος, αλλά σε σπίτια ιδιωτών για τα οποία κλήθηκαν να πληρώσουν υπέρογκα ενοίκια. Οι προβλεπόμενες ρυθμίσεις του Ν.Δ. 571 ήταν προβληματικές, καθώς υπήρχαν ακόμη ζητήματα που δεν είχαν προηγουμένως

διευθετηθεί, κατατάσσοντας την αγροτική αποκατάσταση των προσφυγών ως ένα ζήτημα που θα παρέμενε άλυτο μέχρι και το τέλος της κατοχικής περιόδου.

Αναφορικά με τους αστούς πρόσφυγες, με το Νομοθετικό Διάταγμα 848 ορίστηκε η χορήγηση δανείων ύψους 150.000 δραχμών μόνο προς τους Έλληνες αστούς πρόσφυγες των βουλγαροκρατούμενων εδαφών με σκοπό τη συντήρηση και την επαγγελματική αποκατάστασή τους. Και σε αυτή την περίπτωση παρουσιάστηκαν αρκετά προβλήματα στην ομαλή εφαρμογή του ευεργετήματος, καθώς υπήρχαν πολλά παράπονα και ενστάσεις ως προς τον χειρισμό της δανειοδοτικής πολιτικής από τους κυβερνητικούς εκπροσώπους στην Αθήνα, ενώ παράλληλα εντοπίστηκε πλήθος ατασθαλιών εκ μέρους του προσφυγικού κόσμου.

Στην μεταπολεμική λογοδοσία των πεπραγμένων της Τοπικής Επιτροπής Προσφύγων Δράμας του πρώην δημάρχου Δράμας, Αθανάσιου Τριανταφυλλίδη, αποκαλύπτεται ότι εκτός από το να παρέχουν μεγαλύτερες ποσότητες άρτου από το καθορισμένο πόσο από το κράτος, ώστε να γλιτώσουν τους συμπατριώτες τους από την πείνα, χαρακτήριζαν επίσης χιλιάδες αγρότες πρόσφυγες ως αστούς, ώστε να μπορέσει να χορηγηθεί και σε αυτούς το προσφυγικό δάνειο. Οι πρόσφυγες, προκειμένου να εξασφαλίσουν την επιβίωση τους και των οικογενειών τους σε ένα τόσο δυσμενές περιβάλλον, αναγκάζονταν σε αρκετές περιπτώσεις να υποβάλουν ψευδή στοιχεία και εγγράφονταν στα προσφυγικά τους βιβλιάρια ως οικογενειακά μέλη πρόσωπα ανύπαρκτα, ενώ σε άλλες περιπτώσεις, μία προσφυγική οικογένεια μπορεί να διέθετε διπλό ή και τριπλό βιβλιάριο, γεγονός που ανάγκαζε τις αρχές να ανανεώνει συνεχώς τα προσφυγικά μητρώα. Ωστόσο, οι παρατυπίες αυτές αποτελούσαν εξαιρέσεις και όχι τον γενικό κανόνα. Επομένως, είναι σαφές ότι δεν χαρακτήριζε την πλειονότητα του προσφυγικού κόσμου, που μοχλούσε να επιβιώσει με όποιο μέσο διέθετε να κρατηθεί στη ζωή.

Ταυτόχρονα, το πιο δύσκολο, αλλά ταυτοχρόνως επιτακτικό έργο της κυβέρνησης, για την περίθαλψη των προσφύγων αφορούσε το ακανθώδες ζήτημα του επισιτισμού. Ήδη από τον Ιούνιο του 1941 στη Θεσσαλονίκη θεσπίστηκε το δελτίο τροφίμων για τη παροχή σίτισης στους άπορους και τους πρόσφυγες και τέθηκαν (παρά τις συχνές αναβολές) σε εφαρμογή τα λαϊκά συσσίτια. Για τη Βόρεια Ελλάδα και τη Θεσσαλονίκη, τον Δεκέμβριο του 1941, συστήθηκε η *Γενική Διεύθυνση Επισιτισμού και Οικονομικών Αναγκών* (ΓΔΕΟΑ), η οποία λόγω των ατασθαλιών που αποκαλύφθηκαν από τους οικονομικούς ελέγχους, αντικαταστάθηκε λίγο αργότερα, τον Ιούνιο του 1942, από την *Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας* (Α.Υ.Ε.Μ.), την αρμόδια υπηρεσία για την αντιμετώπιση των άμεσων επισιτιστικών προβλημάτων στη Μακεδονία, τον συντονισμό

και την ενιαία ρύθμιση των επισιτιστικών αναγκών, η οποία και διατηρήθηκε μέχρι το τέλος της Κατοχής. Οι πρόσφυγες από τις βουλγαροκρατούμενες περιοχές κατάφεραν να υπαχθούν στις ειδικές διανομές (ψωμιού, τροφίμων, ματισμού, καυσίμων), ύστερα από έντονες πιέσεις μέσω των συλλόγων τους προς τις ελληνικές και γερμανικές αρχές, σιτίζοντας περίπου 70.000-75.000 πρόσφυγες.

Όσον αφορά την υγειονομική περίθαλψη του προσφυγικού πληθυσμού, το μεγαλύτερο βάρος του συντονισμού και της εφαρμογής της ιατρικής περίθαλψης επωμίστηκε ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός. Η ιατρική περίθαλψη αντιμετώπισε πολλές δυσκολίες λόγω της αδυναμίας εξεύρεσης υγειονομικού υλικού και τροφίμων. Ωστόσο, κατέβαλαν κάθε δυνατή προσπάθεια να αντιμετωπίσουν και να περιορίσουν τα λοιμώδη νοσήματα που μάστιζαν τον προσφυγικό πληθυσμό. Από τις αρχές Οκτωβρίου του 1941 λειτουργούσαν σταθμοί Α΄ Βοηθειών και νοσοκομεία σε διάφορα μέρη της Θεσσαλονίκης και της Νιγρίτας που περιέθαλπαν δωρεάν απόρους και πρόσφυγες.

Η κρατική πολιτική προσπάθησε να αποκαταστήσει και επαγγελματικά ορισμένες κατηγορίες του προσφυγικού πληθυσμού της πόλης. Η απόσπαση των δημοσίων υπαλλήλων των δήμων διαφόρων πόλεων της Ανατολικής Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης στις αντίστοιχες υπηρεσίες και η συνέχιση της μισθοδοσίας τους, υπήρξε ένα σωτήριο μέτρο στις δύσκολες εκείνες εποχές, ενώ υπήρξαν ευεργετικές διατάξεις που μεριμνούσαν για την αποκατάσταση και ορισμένων επαγγελματικών κλάδων του ιδιωτικού τομέα.

Καθοριστικής σημασίας ήταν η συνεργασία της κυβέρνησης με τη φιλανθρωπική πρωτοβουλία πολλών ιδιωτών, οι οποίοι προσπάθησαν με οποιοδήποτε διαθέσιμο μέσο να ενισχύσουν τις κρατικές ενέργειες, ώστε να ανταπεξέλθουν ικανοποιητικά παρά τις αντιξοότητες. Λαμπρό παράδειγμα αποτέλεσε η σύσταση της *Επιτροπής Μακεδόνων και Θρακών* με σκοπό την παρακολούθηση της κατάστασης στη Μακεδονία και την αντίδραση στη βίαιη συμπεριφορά των Βουλγάρων που οδηγούσε σε εθνική τραγωδία, προσπαθώντας παράλληλα να ανακουφίσει τις πιο άμεσες ανάγκες του προσφυγικού πληθυσμού, όπως τον επισιτισμό, την φροντίδα βρεφών, νηπίων και παιδιών, την ανεύρεση ειδών πρώτης ανάγκης, αλλά και τη διανομή συχνών χρηματικών βοηθημάτων στους πρόσφυγες.

Παράλληλα, πολλές ομάδες προσφύγων κατέφυγαν στη συλλογική οργάνωση προκειμένου να βρίσκουν ευκολότερα τρόφιμα, παρακάμπτοντας την κερδοσκοπία και τη μαύρη αγορά. Οι προσφυγικοί σύλλογοι, τα σωματεία και οι συνεταιρισμοί ήταν από τις βασικές δομές που

συνέβαλαν στην οργάνωση συσσιτίων, αλλά και στην ανεύρεση προϊόντων για τα μέλη τους γενικότερα.

Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η αρωγή της Εκκλησίας, μεριμνώντας ευθύς εξαρχής για τον βιοπορισμό πολλών κληρικών και προσφύγων. Βοήθησε καθοριστικά στη προσωρινή στέγαση όλων αυτών των προσφύγων κατά τα πρώτα αθρόα κύματα της άφιξής τους, φιλοξενώντας τους στους ναούς. Καθοριστικό ήταν το έργο της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης, των κατηχητικών και των χριστιανικών οργανώσεων. Ιδιαίτερα του *Εθνικού Οργανισμού Χριστιανικής Αλληλεγγύης* (ΕΟΧΑ), ο οποίος προέβη στην ίδρυση παιδικών εστιών, όπου χορηγούνταν συσσίτια, στην προσφορά στέγης, τροφής και ιματισμού σε ορφανά, στην φαρμακευτική περίθαλψη και χρηματική ενίσχυση στις άπορες οικογένειες, στη σίτιση φοιτητών και φοιτητριών, στην ανάθεση εργασίας σε άπορες γυναίκες, κυρίως για την παραγωγή ειδών ιματισμού και τέλος, στην οργάνωση ιατρείων σε ενοριακά παραρτήματα για την περίθαλψη απόρων και προσφύγων.

Σε γενικές γραμμές το έργο της περίθαλψης των προσφύγων μπορεί να χαρακτηριστεί, δεδομένων των συνθηκών, ως επιτυχές. Μπορεί ο κρατικός μηχανισμός να μην ανταποκρινόταν πάντα με την αρμόζουσα ταχύτητα και αποτελεσματικότητα και να προέκυψαν πολλά λάθη και ατασθαλίες στον συντονισμό και την εφαρμογή των μέτρων που ελήφθησαν υπέρ των προσφύγων, ωστόσο, κατάφερε να βοηθήσει στην επιβίωση χιλιάδων προσφύγων καθόλη τη διάρκεια της Κατοχής. Φυσικά, το έργο της κατοχικής κυβέρνησης δε θα μπορούσε ποτέ να λειτουργήσει χωρίς την πολύτιμη αρωγή της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, του Ερυθρού Σταυρού και των φιλανθρωπικών σωματείων, της Εκκλησίας και των προσφυγικών οργανώσεων, που είχαν την «τεχνογνωσία» και γνώριζαν τους μηχανισμούς μέσα από τους οποίους θα λειτουργούσαν. Επιτεύχθηκε μέσω της θεσμικής τους εξουσίας και της σχέσης τους με τις ελληνικές και γερμανικές Αρχές η πρόσβαση στα αποθέματα τροφίμων για την άμεση περίθαλψη του πληθυσμού. Παρά το γεγονός ότι ήταν ένας πληθυσμός ενδεής που πλήττονταν ιδιαίτερα από μολυσματικές ασθένειες, δεν αποτέλεσε την κύρια δεξαμενή για τα θύματα του λιμού, όπως θα περίμενε κανείς, αποδεικνύοντας την επιτυχία του έργου της περίθαλψης.

Ο επίλογος της περιπέτειας των προσφύγων γράφτηκε με την παλιννόστηση τους στα «πάτρια» εδάφη μετά τη λήξη του πολέμου. Στις 12 Απριλίου 1945 συστάθηκε η *Επιτροπή Παλιννοστήσεως*, η οποία ανέλαβε τον συντονισμό της περίθαλψης και της μεταφοράς των προσφύγων, ενώ τον Ιούνιο του 1945, το έργο της ενισχύθηκε περισσότερο από το Υπουργείο

Κοινωνικής Πρόνοιας με την δημιουργία ειδικής Υπηρεσίας Παλιννόστησης και τη Γενική Διεύθυνση Παλιννόστησης στη Θεσσαλονίκη αντίστοιχα.

Ζητούμενο ήταν η άμεση μετακίνηση των προσφύγων, ιδιαίτερα των αγροτών, ώστε να μπορέσουν να προλάβουν την εαρινή σπορά και να συμβάλλουν στην αναζωογόνηση της αγροτικής οικονομίας της περιοχής. Υπήρξε οργανωμένο σχέδιο για την ευόδωση του έργου· οι πρόσφυγες διαχωρίστηκαν και πάλι σε αστούς και αγρότες και συντάχθηκαν αναλυτικά μητρώα παλιννοστούντων, εκ των οποίων καθορίστηκαν οι αποστολές, υπολογίστηκαν τα απαραίτητα μεταφορικά μέσα και εκδόθηκαν οι άδειες παλιννόστησης της κάθε οικογένειας που θα έπρεπε να φέρουν μαζί τους κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους. Καθορίστηκαν πολλαπλά σημεία εκκίνησης ανά νομό που θα διευκόλυνε την μετακίνηση των προσφύγων, καθώς και οι σχετικές διαδρομές. Προβλέφθηκε επίσης και η οικονομική ενίσχυση των μετακινούμενων για την παλιννόστηση τους.

Αναφορικά με τον βαθμό που πραγματοποιήθηκε η παλιννόστηση των προσφύγων, σύμφωνα με τις πληροφορίες του υπουργείου Ανοικοδόμησης ήταν ικανοποιητικός. Ο ακριβής αριθμός του συνόλου των παλιννοστούντων είναι δύσκολο να εξακριβωθεί, καθώς υπήρξε μια σημαντική μερίδα του πληθυσμού που δεν είχε παλιννοστήσει έως το 1946. Παρ' όλα αυτά γίνεται λόγος για περίπου 100.000 πρόσφυγες που μέχρι τότε κατάφεραν να επιστρέψουν στον προπολεμικό τόπο κατοικίας τους.

Το ζήτημα της απονομής δικαιοσύνης, του καθορισμού της νομικής βάσης της βουλγαρικής ευθύνης απέναντι στον κατεχόμενο πληθυσμό της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης και των πολεμικών επανορθώσεων της Βουλγαρίας στην Ελλάδα, αποτέλεσε ένα ακανθώδες ζήτημα μεταξύ της Ελλάδας και της Βουλγαρίας που θα παρέμενε άλυτο για πολλά έτη ακόμη. Ενώ σύμφωνα με την Συνθήκη των Παρισίων του 1947, η Βουλγαρία κλήθηκε να καταβάλει 45 εκατομμύρια δολάρια, ύστερα από πολλές διακρατικές διαβουλεύσεις είκοσι χρόνια αργότερα συμφωνήθηκε τελικά να δώσει μόλις επτά εκατομμύρια δολάρια, ένα ποσό που η Ελλάδα θα παρακρατούσε από τις άδηλες συναλλαγές και τις εξαγωγές βουλγαρικών προϊόντων. Έτσι, παρά το γεγονός ότι η Βουλγαρία εφάρμοσε μια εξαιρετικά σκληρή κατοχική πολιτική, δεν κλήθηκε ποτέ να αποζημιώσει τα θύματα των εγκλημάτων των στρατευμάτων της, αποτελώντας μια κατάφορη αδικία εις βάρος όλων των θυμάτων της βουλγαρικής κατοχής, που πέρα από την οικονομική αποζημίωση, δικαιούταν τουλάχιστον την ηθική δικαίωση τους.

Συνοψίζοντας, η περίοδος της βουλγαρικής κατοχής στην Ανατολική Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη αποτελεί ένα πεδίο έρευνας που έχει απασχολήσει λιγότερο απ' όσο θα αναμενόταν

τη σύγχρονη ιστοριογραφία. Υπάρχουν ακόμη πολλές αθέατες πτυχές, που βρίσκονται επομένως στη «διάθεση» του ερευνητή, ώστε να φωτιστεί ένα σημαντικό κομμάτι της κατοχικής περιόδου και της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας εν γένει.

ΠΗΓΕΣ

A. Πρωτογενείς πηγές

Αρχεία

Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου[ΥΔΙΑ], Αθήνα

ΥΔΙΑ, 1941, φάκ. 2, υποφάκ. 2,4,φάκ.6, υποφάκ. 1,φάκ. 51, υποφάκ. 3

ΥΔΙΑ, 1942,φάκ. 2, υποφάκ. 2

ΥΔΙΑ, 1946, φάκ. 63, υποφάκ. 4

ΥΔΙΑ, 1961, φάκ 74, υποφάκ 1

Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης[ΚΙΘ], Θεσσαλονίκη

Γενικό Αρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης,

1941, φάκ. 2, υποφάκ. 4, φάκ. 4α, υποφάκ. 2

1942, φάκ. 1, υποφάκ. 5

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο [ΕΛΙΑ], Θεσσαλονίκη

Αρχείο Αθανασίου Τριανταφυλλίδη

φάκ.1, υποφάκ. 1, υποφάκ. 2

Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας [ΙΜΘ], Θεσσαλονίκη

Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας [ΑΥΕΜ], φάκ.4, υποφάκ. 2

Γενική Διεύθυνση Βορείου Ελλάδος, φάκ. Δ/50

Γενική Διεύθυνση Δυτικής Μακεδονίας, φάκ. 11

Αρχείο του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης (παλαιό), 2003/1941, 2005/1941, 2009/1941, 2031/1942, 2032/1942, 2033/1942, 2034/19

Γενικό Επιτελείο Στρατού-Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού [ΓΕΣ-ΔΙΣ],

τόμ. 5, αριθ. 19 (σε CD-Rom), φάκ.909/Z/10

Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας [ΑΣΚΙ], Αθήνα

Αρχείο Αλέξανδρου Σβώλου, κουτί 30, υποφάκ. 4

Νόμοι- Διατάγματα

Αναγκαστικός Νόμος *691/1937* (ΦΕΚ Α 194/1937).

Αναγκαστικός Νόμος *1986/1039* (ΦΕΚ, Α 305/1940).

Νομοθετικό Διάταγμα *500/1941* (ΦΕΚ Α 313/1941)

Νομοθετικό Διάταγμα *506/1941* (ΦΕΚ Α 317/1941).

Νομοθετικό Διάταγμα *571/1941* (ΦΕΚ Α 336/1941).

Νομοθετικό Διάταγμα *848/1941* (ΦΕΚ Α 450/1941).

Αναγκαστικός Νόμος *358/1945* (ΦΕΚ, Α 135/1945).

Εφημερίδες

Νέα Ευρώπη, 1941-1942

B. Δευτερογενείς πηγές – Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

Αι Βουλγαρικά ωμότητες εν τη Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, 1912-1913: γεγονότα, εκθέσεις, έγγραφα, επίσημοι μαρτυρίες, Εκδόσεις Π. Δ. Σακελαρίου, Αθήνα 1914.

Αμπεριάδης Παναγιώτης, *Μια προσφυγική οικογένεια στα ορεινά της Καβάλας 1922-1952*, Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο Καβάλας, Καβάλα 1994.

Βαρών Οντέτ, «Μια σιωπή των γραπτών πηγών», *Σύγχρονα Θέματα*, 52-53 (1994), 79-84.

Βενέζης Ηλίας, *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός: Οι χρόνοι της δουλείας*, Αθήνα 1981.

Βεντήρης Γεώργιος, *Η Ελλάδα του 1910-1920*, Εκδόσεις Πυρσός, Αθήνα 1931.

Βόγλης Πολυμέρης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010.

Γουσιδής Αλέξανδρος, *Οι Χριστιανικές οργανώσεις. Η περίπτωση της αδελφότητας θεολόγων η "Ζωή": Κοινωνιολογική προσέγγιση*, Πουρναράς Π.Σ., Θεσσαλονίκη 1993.

Δοξιάδης Κωνσταντίνος, *Καταστροφές οικισμών 1941-1944*, Εκδόσεις Υφυπουργείου Ανοικοδομήσεως, Αθήνα 1946.

Δοξιάδης Κωνσταντίνος, *Θυσίες της Ελλάδος. Αιτήματα και επανορθώσεις στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Εκδόσεις Υφυπουργείου Ανοικοδομήσεως, Αθήνα 1947.

Δορδανάς Στράτος, «Γερμανικές αρχές κατοχής και ελληνική διοίκηση», Βασίλης Κ. Γούναρης-Πέτρος Παπαπολυβίου (επιμ.), *Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία – αντίσταση και επιβίωση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 91-121.

Δορδανάς Στράτος - Τσιρώνης Θεοδόσης, «Η Καλαμαριά την περίοδο 1940 - 1945. Τα χρόνια του Πολέμου, της Κατοχής και της Απελευθέρωσης», Ιωαννίδου Ελένη-Τσιρώνης Θεοδόσης (επιμ.), *Η Καλαμαριά γράφει ιστορία 1940 - 1967. Από την επιβίωση στη δημιουργία* Ι.Α.Π.Ε. Δήμου Καλαμαριάς, ILP Productions, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 17- 33.

Δορδανάς Στράτος, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων-Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη 1941-1944*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006.

Δορδανός Στράτος, «Ο Αλέξανδρος Σβώλος και η Επιτροπή Μακεδόνων και Θρακών, 1941-1943», *Αλέξανδρος Σβώλος (1892-1956): Μεταξύ Συντάγματος και πολιτικής στον αιώνα των άκρων*, Όμιλος Αριστόβουλος Μάνεσης, ΙΒ' Συνέδριο, Φλώρινα-Μοναστήρι, 21-23 Μαΐου 2010 (ανέκδοτο κείμενο).

Δορδανός Στράτος, «Βαλκανικά Σύμφωνα Φιλίας, 1912-1941», *Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών*, Βαλκάνια, 1913-2011: Εκατό Χρόνια Θύελλες και Χίμαιρες, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2012, σσ. 119-126.

Δραγούμης Φίλιππος, *Τα ελληνικά δίκαια στη Διάσκεψη της Ειρήνης*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1947.

Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, *Έκθεσις πεπραγμένων κατά την δεκαετίαν 1938-1948*, Επιστημονικός Εκπαιδευτικός Σύνδεσμος «Νέα Παιδεία», Θεσσαλονίκη 1948.

ΕΟΧΑ (έκδ.), *Έκθεσις της Γενικής Διευθύνσεως επί τον Πεπραγμένων του Πρώτου Έτους*, Αθήνα 1943.

Ζαχαράκης Μελέτιος, «Η συμβολή της ορθόδοξης εκκλησίας στην Ελλάδα όσον αφορά το επισιτιστικό ζήτημα κατά την Γερμανική Κατοχή – Ο ρόλος και η δράση του Εθνικού Οργανισμού Χριστιανικής Αλληλεγγύης (ΕΟΧΑ)» μεταπτυχιακή διατριβή, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2017.

Η Μαύρη Βίβλος των βουλγαρικών εγκλημάτων εις την Μακεδονίαν και Δυτ. Θράκην 1941-1944, Αθήνα 1945.

Καβάλα Μαρία, «Η Θεσσαλονίκη στη γερμανική Κατοχή (1941-1944): κοινωνία, οικονομία, διωγμός Εβραίων», ανέκδοτη διδακτορική Διατριβή, τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2009.

Καβάλα Μαρία, *Η καταστροφή των Εβραίων της Ελλάδας (1941-1944)*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Συγγράμματα και Βοηθήματα www.kallipos.gr, Healink, Ευρωπαϊκή Ένωση, Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, ΕΣΠΑ 2007-2013, Αθήνα 2015, (ηλεκτρονική έκδοση).

Καβάλα Μαρία, «Ελλείψεις και πείνα στη Θεσσαλονίκη της γερμανικής κατοχής. Πρακτικές επιβίωσης και η σημασία τους», *Τετράδια Μακεδονικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, 7 (2019), 16-30.

Καραγιαννακίδης Νίκος-Αμπεριάδης Παναγιώτης, «Τυπολογία ατομικών μετακινήσεων και πρωτοβουλιών φυγής από τη βουλγαρική ζώνη κατοχής στην Ανατολική Μακεδονία, 1941-44», ανακοίνωση στο συνέδριο *Μετακινήσεις πληθυσμού στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1940*, Κομοτηνή, 1-3 Ιουλίου 2011 (αδημοσίευτη).

Καραμπελάς Ιωάννης, *Δαμασκηνός αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος*, εκδόσεις Εστία, Αθήνα 1984.

Καφταντζής, Γεώργιος, *Το Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης στον καιρό της Κατοχής*, εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008.

Κλάδος Εκδόσεων Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος (έκδ.), *Μνήμες και μαρτυρίες από το '40 και την Κατοχή: η προσφορά της Εκκλησίας το 1940-1944*, Αθήνα 2000.

Κόκκινος Γεώργιος, «100^η Επέτειος από την Απελευθέρωση των Σερρών και των Καλών Δένδρων (1913-2013)», *Σερραϊκά Σύμμεικτα*, 2 (2013), 179-212.

Κόντης Βασίλης, *Η αγγλοαμερικανική πολιτική και το ελληνικό πρόβλημα: 1945-1949*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1986.

Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες. Κοινωνικές, δημογραφικές και εθνολογικές πλευρές του Μακεδονικού Ζητήματος κατά τη Μεσοπολεμική περίοδο», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 10 (1998), 196-224.

Κοτζαγεώργη- Ζυμάρη Ξανθίπη (επιμ.), *Η βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, 1941-1944*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, β' έκδ., Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007.

Κυριατζή Αντωνία, «Οι προσπάθειες της Ι. Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης για την αντιμετώπιση της οικονομικής και κοινωνικής κρίσης κατά την περίοδο της κατοχής: Βάσει αντιγράφου "Εκθεσης" του Γενναδίου Θεσσαλονίκης», *Synthesis*, 3/2 (2014), 31-52.

Κωνσταντίνικου Δέσποινα- Γεωργία, «Η κληρονομιά του πολέμου: η ποινική δίωξη των εγκληματιών πολέμου και οι αποζημιώσεις στη μεταπολεμική Ελλάδα», διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2012.

Κωνσταντινίδης Αγαθάγγελος (Μητροπολίτης Δράμας), *Αι δραματικά περιπέτεια Δράμας μέχρι της Απελευθέρωσης αυτής*, Καβάλα 1913.

Κωνσταντινίδης Ιωάννης, *Η Εκκλησία των Αθηνών κατά την τριακονταπενταετία 1923- 1957*, Αθήνα 1961.

Λαζάρου Αχιλλέας, «Αλέξανδρος Σβώλος και Βορειοελλαδικός Ελληνισμός», *Παρνασσός*, 45 (Αθήνα 1993), 350-358.

Λογοθετόπουλος Κωνσταντίνος, *Ιδού η Αλήθεια*, ιδιωτική έκδοση, Αθήνα 1948.

Μαγκριώτης Δημήτρης, *Θυσίαι της Ελλάδος και Εγκλήματα Κατοχής κατά τα έτη 1941-1944*, Αθήνα 1954.

Μαρίνοβα-Χρηστίδη Ρουμιάνα, «Η μεταχείριση των Εβραίων στη Βουλγαρία κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου: Ευρωπαϊκή εξαίρεση;», στο Αντωνίου Γεώργιος, Δορδανάς Στράτος, Ζάικος Νίκος, Μαραντζίδης Νίκος (επιμ.). *Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Αθήνα 2011, σσ. 33-56.

Μήτσου - Θεοδωρίδου Φανή, *Λεωνίδα*, Μέλισσα, Θεσσαλονίκη 1992.

Μιχαηλίδης Ιάκωβος, *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων πληθυσμών 1912-1930: Ο πόλεμος των στατιστικών*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2003.

Μιχαηλίδης Ιάκωβος, *Τα παιδιά του Οδυσσέα: Έλληνες Πρόσφυγες στη Μέση Έλληνες Πρόσφυγες στη Μέση Ανατολή και την Αφρική (1941-1946) η Ανατολή και την Αφρική (1941-1946)*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2018.

Μπακάλη Γεωργία, «Πρακτικές δημογραφικής αποδυνάμωσης του ελληνικού στοιχείου στην Ανατολική Μακεδονία κατά τη δεύτερη βουλγαρική κατοχή (1916-1918)», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 18 (2017), 232-238.

Νασιρίδου Αρετή, «Ο 'εκ βορρά κίνδυνος' : Οι ελληνο-βουλγαρικές σχέσεις, 1961-1963», διπλωματική εργασία, Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2020.

Νυσταζοπούλου- Πελεκίδου Μαρία, «Συμβολή στην έρευνα για την εθνολογική κατάσταση της Μακεδονίας πριν από τους Βαλκανικούς πολέμους», ανάτυπο από την *Δωδώνη*, τ. 20/1 (1991),

Επιστημονική Επετηρίδα του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1994, 329-362.

Παπαδοπούλου Κατερίνα, «Επισιτιστική κρίση και επισιτισμός στη Θεσσαλονίκη την περίοδο της Κατοχής», *Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944, Κατοχή-Αντίσταση-Απελευθέρωση*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (9 – 11 Δεκ. 1994, Ι.Μ.Χ.Α./Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 157-168.

Παπαδοπούλου Κατερίνα–Καλαντζής Γεώργιος, «Τα αρχεία της Αυτόνομης Υπηρεσίας Επισιτισμού Μακεδονίας (ΑΥΕΜ)», *Μνήμων*, 13 (1991), 330-334.

Πασχαλίδης Δημήτρης, «Η Έκθεση του Ν. Μπακόπουλου, Νομάρχη Δράμας κατά τη δεύτερη Βουλγαρική Κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας (1916-18)», Χρήστος Π. Φαράκλας (επιμ.), *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός Συνάντησης*, Πρακτικά Ε΄ Επιστημονικής Συνάντησης, τόμ. 1, ΔΕΚΠΟΤΑ, Δράμα 2013, σσ. 771-806.

Πασχαλίδης Δημήτρης–Χατζηαναστασίου Τάσος, *Τα γεγονότα της Δράμας (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1941). Εξέγερση ή προβοκάτσια;*, ΔΕΚΠΟΤΑ, Δράμα 2003.

Ριτζαλέος Βασίλης, «Το τέλος των εβραϊκών κοινοτήτων στη βουλγαρική ζώνη κατοχής», *Χρονικά*, 162 (1999), 3-7.

Ριτζαλέος Βασίλης, «Οι εβραϊκές κοινότητες στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη από τα μέσα του 19ου αι. μέχρι το β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2006.

Ρουδομέτωφ Νικόλαος (επιμ.), *Τετράδια Βουλγαρικής Κατοχής. Ανατολική Μακεδονία 1916-1918. Πρακτικά εξετάσεων μαρτύρων και πορίσματα της Διεθνούς Επιτροπής για την παραπομπή των εγκληματιών στο Διεθνές Δικαστήριο*, 2, Καβάλα 2008.

Σβώλος Αλέξανδρος, *Για τη Μακεδονία και τη Θράκη*, Σ. Ι. Καργάκος (επιμ.), β΄ έκδ., Παπαζήσης, Αθήνα 2009.

Σιγανού Μαρία, «Ιδεολογικές συνιστώσες του θρησκευτικού λόγου στο εμφύλιο πόλεμο: Το παράδειγμα της Ζωής». *Τα Ιστορικά*, 25/48 (2008), 103-124.

Στεφανίδης Γιάννης, «Η Μακεδονία του μεσοπολέμου», Ι. Κολιόπουλος - Ι. Χασιώτης (επιμ.), *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία*, 2, Εκδόσεις Παρατηρητής, Αθήνα 1992, σσ. 104-137.

Σφέτας Σπυρίδων, «Το σύμφωνο της Θεσσαλονίκης της 31ης Ιουλίου 1938: Διπλωματικό παρασκήνιο, ελληνικές προσδοκίες και βουλγαρικές διαψεύσεις. Συμβολή στη μελέτη των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων της δεκαετίας του '30», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 14-15 (2004), 217-234.

Σφέτας Σπυρίδων, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία. Από τον Μεσοπόλεμο στη λήξη του Ψυχρού Πολέμου 1919- 1989*, 2, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2011.

Σφέτας Σπυρίδων, *Η ατυχής εξέγερση της Δράμας -1941- κατά τα Βουλγαρικά στρατιωτικά αρχεία*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2017.

Σφέτας Σπυρίδων, *Όψεις της βουλγαρικής κατοχής στην ανατολική Μακεδονία, 1916-1918* Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2020.

Τουλουμάκος Ιωάννης, *Τα σωματεία της Θεσσαλονίκης 1914-2012, Καταγραφή και Επισκόπηση*, Εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2013.

Τούντα- Φεργάδη Αρετή, «Η Καβάλα στα κρίσιμα χρόνια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου (1916-1918)», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 4 (1992), 221-234.

Τριάρχης Φώτης, *Βουλγαρική Κατοχή και Σφαγές στην Μακεδονία*, αυτοέκδοση, Καβάλα 1970.

Τσιρώνης Θεοδόσης, *Εκκλησία πολιτευόμενη: ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος, 1913-1941*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010.

Φλάισερ Χάγκεν, *Στέμματα και Σβάστικα, Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, 1, Αθήνα 1995.

Φλάισερ Χάγκεν, «Μνήμες - και αμνήμονες», στο Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36- '49 Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Συνέχειες και ασυνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 11-23.

Χατζηαναστασίου Τάσος, *Αντάρτες και καπετάνιοι. Η Εθνική Αντίσταση κατά της βουλγαρικής κατοχής της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης, 1942-1944*,. Εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2003.

Χατζηαναστασίου Τάσος, «Η Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη», *Ιστορία των Ελλήνων*, τόμ. 13, Εκδόσεις Δομή, Αθήνα 2006, 314-335.

Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Βιώματα του Μακεδονικού Ζητήματος, Δοξάτο Δράμας, 1912-1946*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2014.

Χριστίδης Περικλής, *Διπλωματία του ανέφικτου. Η Ελλάδα στη συνδιάσκεψη για την ειρήνη στο Παρίσι, 1946*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2009.

Χρυσοχόου Αθανάσιος, *Η κατοχή εν Μακεδονία. Βιβλίον 4^{ον}. Οι Βούλγαροι εν Ανατολική Μακεδονία και Θράκη (1941-1942)*, Δ1, Θεσσαλονίκη 1951.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Anastasakis Panagiotis, *The Church of Greece under Axis Occupation*, Fordham University, New York 2015.

Delis Panagiotis, “Violence and civilians during the Balkan Wars (1912-1913)”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 20/6 (2018), 547-563.

Gardikas Katerina, “Relief Work and Malaria in Greece, 1943–1947”, *Journal of Contemporary History*, 43 (2008), 493-508.

Hoppe Hans-Joachim, “Germany, Bulgaria, Greece: Their Relations and Bulgarian Policy in Occupied Greece”, *Journal of the Hellenic Diaspora*, 11/3 (1984), 41-54.

Hoppe Hans-Joachim, “Bulgarian nationalities policy in Occupied Thrace and Aegean Macedonia”, *Nationalities Papers*, 14 (1986), 89-100.

Jonchev Dimitar, “The Jews from the New lands into the policy of Tzar Boris III (October 1940-March 1943)”, *Annals of the Institute for the Jewish Studies*, XXVII (1994), 20-26.

Kotzageorgi Xanthippi – Kazamias Georgios, “The Bulgarian Occupation of the Prefecture of Drama (1941-1944) and its Consequences on the Greek Population”, *Balkan Studies*, 35/1 (1994), 81-112.

Kotzageorgi Xanthippi, “Population Changes in Eastern Macedonia and in Thrace: The Legislative “Initiatives” of the Bulgarian Authorities (1941-1944)”, *Balkan Studies*, 37/1 (1996), 133-164.

Kramer Alan, *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War*, Oxford University Press, New York 2007.

Ladas Stephen, *The exchange of minorities. Bulgaria, Greece, Turkey*, Macmillan Co., New York 1932.

Laiou - Thomadakis Angeliki, “The politics of hunger: Economic aid to Greece, 1943 – 1945”, *Journal of the Hellenic Diaspora*, 7 (1980), 27-42.

Lemkin Raphael, *Axis Rule in Occupied Europe*, Washington 1944.

Mazower Mark, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430-1950*, Harper Perennial, London 2005.

Michailidis D. Iakovos, “Cleansing the Nation: War-Related Demographic Changes in Macedonia”, Katrin Boeckh and Sabine Rutar (ed.), *The Wars of Yesterday: The Balkan Wars and the Emergence of Modern Military Conflict, 1912-13*, Berghahn Books, New York 2018, 326-343.

Miller Marshall Lee, *Bulgaria During the Second World War*, Stanford University Press, California 1975.

Sirkov Dimitar, “The Salonika Agreement of July 31, 1938”, *Etudes Historiques*, 8 (1978), 349-362.

Schechtmann Joseph, *European Population Transfers, 1939-1945*, Oxford University Press, New York 1946.

Διαδίκτυο

Μιχαηλίδης Ιάκωβος, «Η βουλγαρική εισβολή στην Ανατ. Μακεδονία», *Καθημερινή*, στο <https://www.kathimerini.gr/438308/article/epikairothta/ellada/h-voylgarikh-eisvolh-sthn-anat-makedonia> [πρόσβαση στις 10/ 12/ 2019].

Χασιώτης Λουκιανός, «Από την πολυεθνική αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος: η Μακεδονία στα 1912-1923», *Η Θεσσαλονίκη και η Βαλκανική ενδοχώρα 100 χρόνια μετά*, Ίδρυμα Μελετών

Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, Δεκέμβριος 2014, στο
<http://www.imma.edu.gr/imma/history/11.html> [πρόσβαση στις 20/2/2020].

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πίνακας 1:Εγκαταστημένοι Αστοί πρόσφυγες από την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη στην Περιφέρεια των Γενικών Διοικήσεων Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας, Πηγή: ΥΔΙΑ, 1946, φακ. 63, υποφάκ..4 : «Πίνακας Υπηρεσίας Κοινωνικής Πρόνοιας», 30 Μαρτίου 1945.

Περιοχές	Οικογένειες	Άτομα
Πόλις Θεσσαλονίκης	18.000	55.000
Περιφέρεια Νομού Θεσσαλονίκης	1.926	6.604
Επαρχία Βισαλτίας	1.200	3.809
Νομός Έβρου	3.283	3.636
Νομός Κιλκίς	2.433	2.787
Νομός Κιλκίς (επαρχία Παιονίας)	-	554
Νομός Χαλκιδικής (Αρναίας)	463	1.105
Νομός Πέλλης	113	424
Νομός Πέλλης Επαρχία Αλμωπίας	-	34
Νομός Πέλλης Επαρχία Γιαννιτσών	38	168
Νομός Κοζάνης	99	407
Νομός Κοζάνης (επαρχία Γρεβενών)	32	137
Νομός Κοζάνης (επαρχία Εορδαίας)	67	182
Νομός Φλωρίνης	98	527
Νομός Καστοριάς	33	136
Νομός Λέσβου	259	745
Νομός Λέσβου (επαρχία Λήμνου)	342	1.338
Νομός Χίου	30	108
Σύνολο	28.712	77.711

*Μεταξύ τους υπάρχουν και αγρότες παθόντες Δυτικής Μακεδονίας κλπ. (στη Θεσσαλονίκη 3.590 οικογένειες και 10.000 άτομα)

Πίνακας 2: Χαρακτήρας της εξόδου του ελληνικού πληθυσμού κατά τη διάρκεια της Κατοχής,
 Πηγή: Κοτζαγεώργη, *ό.π.*, σ. 191.

Έτος	Μετανάστευση με επίσημες άδειες προς τα γερμανοκρατούμενα εδάφη	Παράνομη έξοδος	Εργάτες προς τη Γερμανία	Απελάσεις
1941	33.074	4.670	--	2.474
1942	2.225	5.700	5000 περίπου	31
1943	12.453	Άγνωστο	2.023*	Άγνωστο
1944	140	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο
Σύνολο	47.892	10.370	7.023**	

*Μέσα σε διάστημα 3 μηνών μόνο

**Κατά τις βουλγαρικές πληροφορίες ήταν γύρω στις 10.000

Πίνακας 3:«Περί του πιθανότατου αριθμού των εις την Γερμανοκρατούμενην Μακεδονίαν προσφυγόντων ομογενών εξ Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης από τον Απρίλιον του 1941 και εφεξής λόγω πιέσεων υπό των κατεχόντων τότε Βουλγάρων». Πηγή: ΥΔΙΑ, 1946, φάκ. 63, υποφάκ. 4: «Σημείωμα Δημήτριου Ανδρεάδη, τέως Υπουργού-Γενικού Διοικητή», 20 Αυγούστου 1946.

Αστοί πρόσφυγες	77.711 άτομα (28.712οικογένειες)
Αγρότες πρόσφυγες	30.000
Πρόσφυγες σε Αθήνα και Πειραιά	7.000
Υπόλοιπη ηπειρωτική Ελλάδα και νησιά	8.000
Πρόσφυγες από την Δυτική Θράκη που κατέφυγαν στην ελεύθερη ζώνη του Έβρου	5.000-10.000
Βίαια καταταχθέντες σε τάγματα εργασίας στο εσωτερικό της Βουλγαρίας και της Γιουγκοσλαβίας και στην Γερμανία ως εργάτες ή ως όμηροι	10.000
Αποπειραθέντες καταφυγής δια μέσου του Στρυμόνα	-
Μη καταχωρηθέντες σε προσφυγικά μητρώα	-
Γενική εκτίμηση	150.000

Πίνακας 4: Έξοδος του ελληνικού πληθυσμού από την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη (1940-1944), Πηγή: Κοτζαγεώργη, *ό.π.*, σ. 191.

Χρονική περίοδος	Αριθμητική Δύναμη	Παρατηρήσεις
Πριν από τη βουλγαρική εισβολή	60.000 (περίπου)	Προς Ελλάδα (ηπειρωτική, νησιωτική) και Τουρκία
Κατά το 1941	33.074	Μέχρι τα τέλη Νοεμβρίου
Κατά το 1942	12.956	Σύμφωνα με τις βουλγαρικές πηγές από την αρχή της κατοχής μέχρι το τέλος του 1942 εγκατέλειψαν την περιοχή 39.640 Έλληνες. Οι υπολογισμοί του Jaganon για την αναχώρηση 13.183(=52.732 άτομα περίπου) ελληνικών οικογενειών είναι πιο αντιπροσωπευτικοί
Κατά το 1943	14.476	Επίσης μεγάλος αριθμός παράνομων εξόδων που δεν μπορεί να υπολογιστεί ούτε από τις βουλγαρικές αρχές
Κατά το 1944	140 (μόνο οι επίσημες άδειες)	Ελλιπή στοιχεία. Μεγάλος αριθμός παράνομων διαρροών. Ελλείπουν και τα στοιχεία για την εργατική μετανάστευση στη Γερμανία.
Σύνολο (μόνο με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία)	120.646	Οι ίδιοι οι Βούλγαροι υπολογίζουν όσους Έλληνες έφυγαν μόλις πριν από την έναρξη και μετά την Κατοχή σε 160.000.

Πίνακας 5: Κατάσταση Προσφυγικών Συνεταιρισμών και Συλλόγων που ιδρύθηκαν στη Θεσσαλονίκη κατά τη διάρκεια της Κατοχής Πηγή: Ιωάννης Τουλουμάκος, *Τα σωματεία της Θεσσαλονίκης 1914-2012, Καταγραφή και Επισκόπηση*, Εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2013.

Όνομασία	Έτος ίδρυσης	Α. Φ.
1. Προσφύγων επαρχίας Σιδηροκάστρου	1941	2005
2. Προσφύγων νομού Σερρών	1941	2003
3. Προσφύγων Βουλγαροκρατούμενων μερών	1942	2009
4. Γεωπόνων Σύνδεσμος Μακεδονίας- Θράκης	1942	2013
5. Εμπόρων Μακεδονίας- Θράκης	1942	2027
6. Ιχθυοπωλών Προσφύγων Μακεδονίας- Θράκης	1942	2035
7. Οπλιτών Εφέδρων Μακεδονίας- Θράκης	1942	2040
8. Προσφύγων Δράμας	1942	2035
9. Προσφύγων Έβρου	1942	2032
10. Προσφύγων Καβάλας	1942	2033
11. Προσφύγων Ξάνθης	1942	2037
12. Προσφύγων Ροδόπης	1942	2036
13. Ποτοποιών Προσφύγων	1943	2054
14. Προσφύγων καπνοπωλών	1943	2068
15. Προσφυγική Ένωσις Δράμας	1944	2093
16. Προσφύγων Αστέγων Επαγγελματιών	1944	2073
17. Συντακτών Εφημερίδων Μακεδονίας- Θράκης	1944	2072
18. Εκδοτών περιοδικού τύπου Μακεδονίας- Θράκης	1945	2313
19. Προσφύγων Ανατολικής Μακεδονίας- Θράκης	1945	2237
20. Προσφύγων Ν. Σερρών	1945	2105

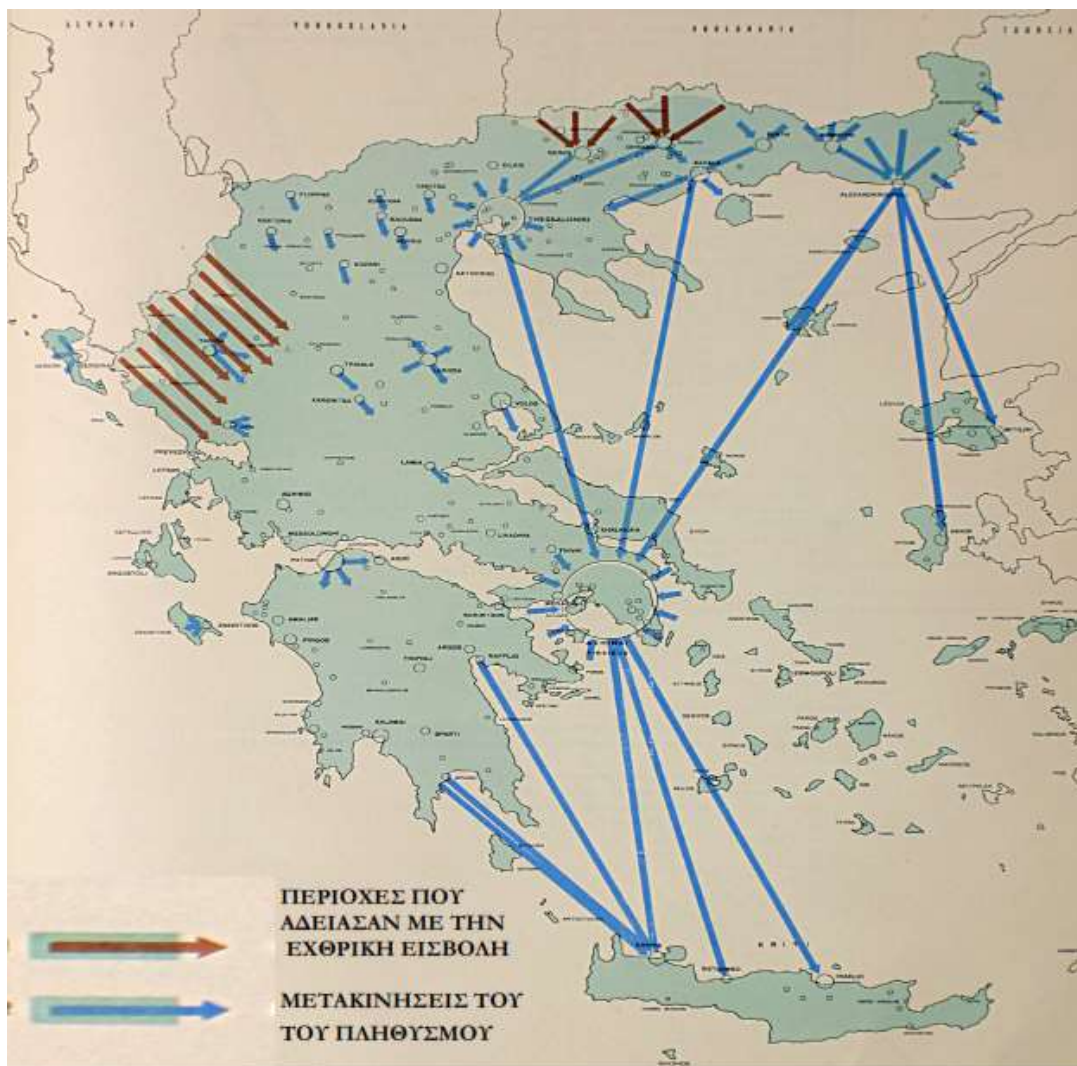
Πίνακας 6: Καταγραφή των οικονομικών ζημιών στην ελληνική οικονομία από τη βουλγαρική Κατοχή, Πηγή: Φίλιππος Δραγούμης, *Τα Ελληνικά Δίκαια στη Διάσκεψη της Ειρήνης*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1947, σσ. 58-59.

Κατηγορία ζημίας	Ποσό σε δολάρια
A. Ζημιές στη γεωργία και την κτηνοτροφία	
1. Γεωργικά προϊόντα	168.073.311
2. Κτήνη και κτηνοτροφικά προϊόντα	108.253.557
3. Γεωργικές μηχανές και εργαλεία	10.655.169
4. Δάση	20.804.216
B. Ζημιές σε άλλους παραγωγικούς κλάδους της ελληνικής οικονομίας	
5. Εμπόριο και βιομηχανία	63.705.556
6. Εμπορική ναυτιλία	252.096
7. Μεταλλευτικές εκμεταλλεύσεις	621.087
8. Υπηρεσίες μη αμειβόμενες ή ανεπαρκώς αμειβόμενες	139.751.243
Γ. Ζημιές σε έργα και τεχνικές εγκαταστάσεις	
9. Υδραυλικά έργα Σερρών, Δράμας, και Λαγκαδά	4.787.862
10. Οδικό δίκτυο	11.095.153
11. Μέσα συγκοινωνίας	27.066.317
12. Λιμενικές εγκαταστάσεις	774.253
13. Ηλεκτροπαραγωγικές εγκαταστάσεις	1.044.216
14. Τ.Τ.Τ	865.992
Δ. Ζημιές σε κτήρια	

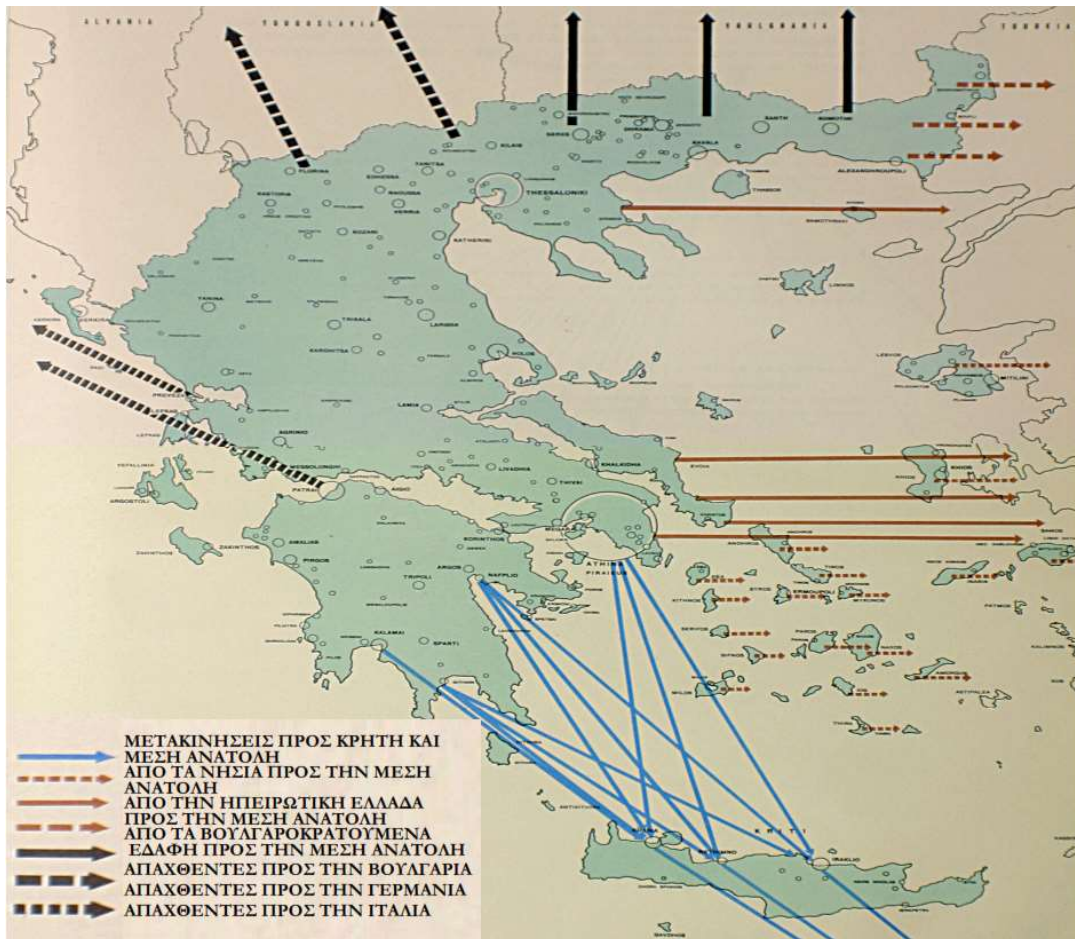
15. Κατοικίες	108.316.610
16. Έπιπλα, σκεύη και προσωπικά είδη	13.636.265
17. Σχολεία και εκκλησίες	1.976.987
Ε. Δημοσιονομικές ζημίες	
18. Ελληνικό Δημόσιο Ταμείο	102.335.164
19. Συντάξεις στα θύματα των Βούλγαρων	147.625.865
ΣΤ. Στρατιωτικές ζημίες	
20. Υλικό πολέμου και οχυρώσεις	53.803.134
Σύνολο	985.469.993

Πίνακας 7: «Πρόσφυγες από το Νομό Δράμας εγκατεστημένοι στη περιφέρεια της Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας μέχρι τον Οκτώβριο 1944». Πηγή: ΕΛΙΑ, Αρχείο Αθανάσιου Τριανταφυλλίδη, φάκ.1, υποφάκ. 2: «Σχέδιον Παλινοστήσεως Προσφύγων Νομού Δράμας», Θεσσαλονίκη, 28 Φεβρουαρίου 1945.

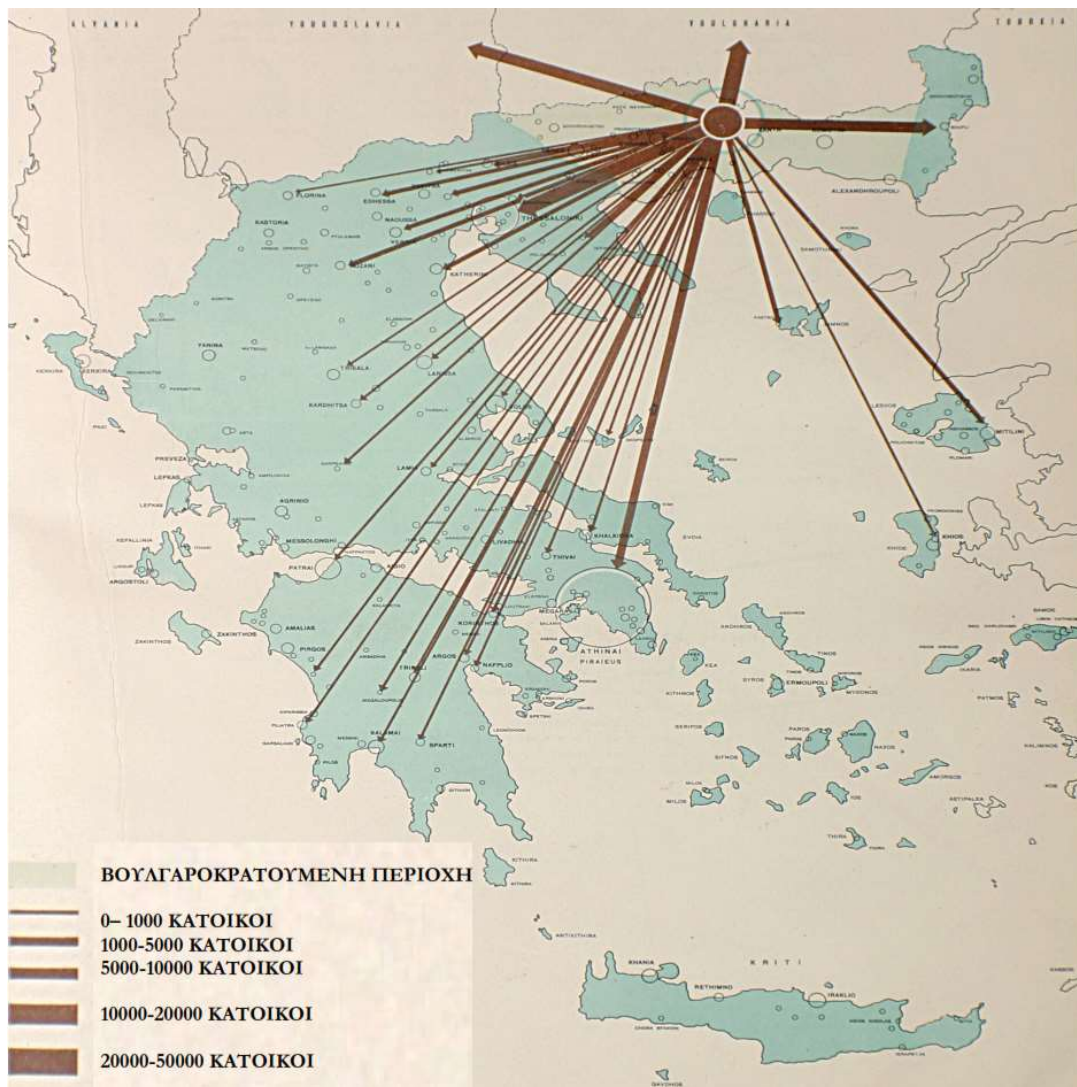
ΠΕΡΙΟΧΗ	ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ
Θεσσαλονίκη	7.749
Κοινότητες Ν. Θεσσαλονίκης	315
Επαρχία Ημαθίας	668
Επαρχία Πιερίας	421
Επαρχία Βισαλτίας	767
Επαρχία Λαγκαδά	309
Επαρχία Παιονίας	49
Επαρχία Αλμοπίας	66
Επαρχία Γιαννιτσών	530
Επαρχία Εορδαίας	45
Νομός Κοζάνης	104
Νομός Φλώρινας	12
Νομός Κιλκίς	300
Νομός Χαλκιδικής	24
Νομός Εδέσσης	200
Σύνολο	11559

Εικόνα 1: «Μετακινήσεις του πληθυσμού λόγω της εχθρικής εισβολής Οκτ. 1940 – Μάιος 1941». Πηγή: Κωνσταντίνος Δοξιάδης, *Αι θυσίαι της Ελλάδος*, Εκδόσεις Υπουργείου Ανοικοδομήσεως, Αθήνα 1947, σ. 106.

Εικόνα 2: Μετακινήσεις του πληθυσμού προς το εξωτερικό, Πηγή: Δοξιάδης, *Θυσίαι της Ελλάδος*, σ. 107.

Εικόνα 3: Μετακινήσεις των κατοίκων που διώχθηκαν από τους Βούλγαρους, Πηγή: Δοξιάδης, *Θυσίαι της Ελλάδος*, σ. 108.